

— श्रीगणेशाय नमः —

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
उपनिषद् विद्याय नमः
श्रीगणेशाय नमः
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

श्रीमदानन्दतीर्थ (पूर्णप्रज्ञ) भगवत्पादाचार्यविरचित-

श्रीसर्वमूलान्तर्गता

उपनिषत्प्रस्थानग्रन्थाः

१	ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम् (ऐतरेयोपनिषत्समलङ्कृतम्)	६१३-७१४
२	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् (तैत्तिरीयोपनिषत्समलङ्कृतम्)	७१५-७३८
३	बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम् (बृहदारण्यकोपनिषत्समलङ्कृतम्)	७३९-८९२
४	ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् (ईशावास्योपनिषत्समलङ्कृतम्)	८९३-८९७
५	काठकोपनिषद्भाष्यम् (काठकोपनिषत्समलङ्कृतम्)	८९८-९१२
६	छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम् (छान्दोग्योपनिषत्समलङ्कृतम्)	९१३-१०३०

- ७ आथर्वणो (मुण्डको) पनिषद्भाष्यम् १०३१-१०४
[आथर्वणो (मुण्डको) पनिषद्भाष्यम्]
- ८ माण्डूको पनिषद्भाष्यम् १०४२-१०५
(माण्डूको पनिषत्समाहृतम्)
- ९ षट्प्रश्नो पनिषद्भाष्यम् १०५२-१०५
(षट्प्रश्नो पनिषत्समाहृतम्)
- १० तल्यकारी (केनो) पनिषद्भाष्यम् १०६०-१०६४
[तल्यकारी (केनो) पनिषद्भाष्यम्]

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्भुवमङ्गीममध्वातर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहय-
प्रोवाय नमः ॥ ॥ ॐ ॥ नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं सर्वज्ञ-
मन्तुतमपेतसमस्तदोषं । प्राणस्य सर्वचिदचित्परमेश्वरस्य साक्षादधी-
पारमियां वारणं रमेजं ॥ 'प्रादुर्बभूव ममवांस्तपसेतराया नारायणोऽ-
न्वजगतस्य विशालनाभः । तस्मिन्गतेऽध्वरमभूत्सुरविप्रसंयो-
तिर्जतनस्तदनु पञ्चमवोऽमुमस्तौत् ॥ तेन स्तुतः स भगवान्
(मि)त्रेद्रमुखान्सर्वानबोधयदजेन सहैव तेऽथ । दासत्वमापुरत एव
महानुराणां दासत्वतः स महिदास इति प्रसिद्धः ॥ शृण्वन्तु तेषु
प्रपानवदद्रमायै दिव्यां श्रुतिं स परमोऽतिमुद्वेदरेयी । सा बहुचैः
तपठिता चतुराननास्वाध्यासां रहस्यमुदितं परमं हि पिण्डोः ॥
महाभूतिः श्रुतिः सैषा महाभूतिर्येतो हरिः । विशेषेणात्र कथितः
महत्तः श्रावतः प्रभुरित्पूक्संहितायां ।

एष एव सदा पंथा भगवान्पुरुषोत्तमः । नित्यं स्वप्राप्तिहेतुत्वा-
त्कर्तृत्वात्कर्म भावतः । ब्रह्मैव गुणपूर्णत्वात्सत्यं साधुस्वरूपतः ।
आपि तं विस्मरेजैव त्यक्त्वा तं नेतरं व्रजेत् । पूर्वं नैनं तल्यजुर्हि
महापास्तेन संस्तुतेः । मुक्ता श्रीश्च तदस्याभिलिखुक्ता गुणाधिका ।

अथ ऐतरेयोपनिषत्सु ऐतरेयारण्यके द्वितीय प्रचट्टके प्रथमाध्यायः

॥ हरिः ॐ ॥ एष पन्था एतत्कर्मेतद्ब्रह्मैतत्सत्यं तस्माच्च प्रमायेत्त-
मातीत्याद्य ह्यत्यायन्पूर्वं येऽत्यायंस्ते परा बभूवुस्तदुक्तमृणिणा मजा ह
तिष्ठो अत्यायमीयुर्न्येऽन्या अकर्मभितो विविश्रे । बृहद्र तस्यो भुवने-
न्येऽन्यः पथमानो हस्ति आ विवेशेति मजा ह तिष्ठो अत्यायमीयुस्ति या वै

सुपर्णनामा भगवान्सुपर्णे च व्यवस्थितः । अन्यादिषु च तन्नामा
वासुदेवः स संस्थितः । अन्ननामा स एवान्ने चेष्टयन्सर्वमास्थितः ।
अन्ने स्थितः स एवेशो लब्धदानुगतप्रदः । तस्मात्तस्मिन्मयैव निय-
मादनुपक्षिणः । पतन्ति धावयन्त्यश्च नरादींश्च नरादयः । परस्य
विष्णोर्धामत्वात्सुपर्णे ब्रह्म इतीरितः । निहितश्चैव तल्लोको नासिकायां
नतल्लोके । पृथिव्यां संस्थितो विष्णुः स्त्रीरूपेण द्युलोकतः । पतितं
सर्वमेवाप्तिं तथा दिवि च संस्थितः । इतो गतं सर्वमपि शुनामा
भगवान्परः । भोग्यत्वादाद्य इत्युक्त एवमाद्याचरूपवान् । एक एव
परो विष्णुरन्ताऽन्यैरुपजीव्यतः । आद्यो भवति चान्येषां नोपजीव्यो
भवेद्यथा । हरिः स सर्वजीवानां न भुज्यन्ते यथाऽमुना । सर्वे
लोकास्तथा कर्तुं नैवेष्टे कश्चन कश्चित् ॥ २ ॥

स एव भगवान्विष्णुः प्रजापतिरितीरितः । तस्माज्जाताः सर्वदेवा
ब्रह्माद्यास्तस्य एव च । वृष्टिः संजायते तस्याः सर्वा ओषधयोऽभवन् ।
ओषधीभ्योऽन्नमन्नाच्च रेतो रेतस एव च । सर्वाः प्रजाः प्रजायन्ते
सङ्कल्पो हृदयाभिधः । प्रजाभ्यो जायन्ते तस्माद्विकल्पाख्यं मनस्तथा ।
विकल्पाद्वाक्प्रचारश्च वाचा नामादिष्वेदनात् । कर्म संजायते तस्मा-
त्कर्मणश्च जगत्पुनः । कर्माभिमन्यये जीवः परस्य ब्रह्मणो हरेः । आवास-
स्थानमुद्दिष्टो विशेषात्स इरामयः । इच्छानुरूपं तु सुखमिरेत्येव प्रकीर्तितं ।

तमनन्ती ३ अन्नेनेमं लोकं जगत्पञ्चैनामुं तस्मान्समानमसीत्योऽध्यात्मं
चाधिदैवतं चाक्षमेव तद्विदमन्नमशादमित्यमेव पृथिवीलो हीदं सर्व-
मुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च यद किञ्चदे प्रेतो ३ इ तदसौ सर्वमपि यदु
किञ्चातः प्रेतो ३ तदियं सर्वमपि सैयमित्याद्याऽन्यत्ता ह वा आद्यो
भवति न तस्येशो यनाद्याचर्हेन नाशुः ॥ २ ॥

अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजपते रेतो देवा देवानां रेतो वर्णं वर्णस्य रेत
ओषधय ओषधीनां रेतोऽन्नमन्नस्य रेतो रेतो रेतसो रेतः प्रजाः प्रजानां रेतो
हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसो रेतो वाग्वाचो रेतः कर्म तदिदं कर्म कृत-

। पञ्चानन्दप्रभूतत्वात्स एव च हिरण्यमयः । हिरण्यमुखं हिरण्यं स्याद्वाद्या-
नन्दात्पृथग्यतः । आधिक्याथं मयज्जस्मादधिकानन्दरूपकः । उत्सृज्य-
मयं रूपं निजानन्दैकरूपकः । एवं नारायणं ज्ञानन्सर्वलोकैककारणं ।
तल्लोके दृश्यते भूतैर्मुक्तैरानन्दरूपकः ॥ ३ ॥

तमिमं प्रथमज्ञानिपुरुषं चतुराननं । वासुदेवाभिधं ब्रह्म प्राप
प्रापदोः पुरा । यस्मात्प्रपदे भगवान्प्रपदा चतुराननं । तस्मात्प्रपदनादेव
प्रापदनाम कीर्तितं । चतुर्मुखाकारवतां नृणां पादतलोपरि । प्रपदाख्या-
यतेऽतो न तु पश्चादिनां कश्चित् । अयादूर्ध्वं ततो विष्णुः प्रपदादु-
त्पन्नः । स्थित ऊरु च तावास्तामूर्ध्वगमनाद्वरः । किञ्चिदूर्ध्वं ततो
पश्चात् वायुना सह केजवः । वायुमाहोलगणं कुर्वन्स्थित इत्यपि ।
पश्चात् गरणं चक्रे वायुर्यत्र स्थितः सदा । तत्स्थानमुदरं नाम पुनराह
नाननः । उरुस्थानं निवासं मे कुरु विस्तारसंयुतं । तथाऽङ्करोत्स
वायुना तदुरोऽभूदुत्पन्नः । उरोमध्ये च हृदयं तत्रावासो हरेः सदा ।
पश्चात्तद्विष्णुता ये तु मुनयः शार्ङ्गराक्षकाः । उदरे ते परं ब्रह्म
प्रापदेषमुपासते । हृत्स्थमेव परं विष्णुं ध्यायन्त्यारुणयः सदा । उदरस्थं
च हृत् । य ते उभे ब्रह्म तत्परं । एकमेव यत्तस्मादुभये द्वपि तद्विदः ।
अत एव तयो ब्रह्मणो लोकः स इरामयो यक्षीरामयस्तस्माद्विरण्यमयो
हिरण्यमयो ह वा अमुष्मिन्नल्लोके सम्भवति हिरण्यमयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो
भगवः व एषे वेद ॥ ३ ॥

त एवपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत
अत एव तस्मात्प्रपदे तस्मात्प्रपदे इत्यावक्षते शफाः सुरु इत्यन्वेषां
तस्मात्तदूर्ध्वमुदसर्पत्ता ऊरु अमवतासुरु गृणीहीत्यब्रवीत्तदुदरमव-
पुष्य म इत्युत्पन्नवीतदुरोऽमवतुदरं ब्रह्मेति शार्ङ्गराक्ष्या उपासते
तत्र ब्रह्मणाऽन्यो ब्रह्माहेव ता ३ इ ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पत्तच्छिरोऽश्रयत
पश्चात्तद्विष्णुता ये तु मुनयः शार्ङ्गराक्षकाः । उदरे ते परं ब्रह्म
प्रापदेषमुपासते । हृत्स्थमेव परं विष्णुं ध्यायन्त्यारुणयः सदा । उदरस्थं
च हृत् । य ते उभे ब्रह्म तत्परं । एकमेव यत्तस्मादुभये द्वपि तद्विदः ।
अत एव तयो ब्रह्मणो लोकः स इरामयो यक्षीरामयस्तस्माद्विरण्यमयो
हिरण्यमयो ह वा अमुष्मिन्नल्लोके सम्भवति हिरण्यमयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो
भगवः व एषे वेद ॥ ३ ॥

वायुसंस्थश्च कदाचिन्नैव तिष्ठतः । वायुर्हि नित्यसञ्चारी सदा सर्व-
प्रवृत्तिमान् । चोदितः केशवेनैव तत्स्थेनाभितक्षकिना । आसमन्ता-
त्पराक्त्रापि पञ्चभूतेभ्य ईश्वरः । वायुस्तस्यो हरिश्चैव चरत्यमितपौरुषः ।
सध्रीचीनासु पूर्वादिदिक्ष्वेतौ चतसृष्वपि । नित्यदा वसतः कोणदिक्ष्व-
थासु विपुचिषु । अन्तश्च सर्वलोकेषु चरतो लोकसाक्षिणौ ।
हस्तयोरेतयोरेव नित्याक्षीणं वसु स्थितं । तद्धस्तं बलं वायोरनन्तं
किमु तद्भरः । वायोरगधारभूतस्य ताम्बा हि क्रतुनामकाः । आवृताः
सर्वजीवा हि यथैव क्रनका वटाः । आच्छाद्यन्ते वित्तवद्विस्ताभ्यामेवं
च चेतनाः । आवृता महदाद्यास्तु देहे तिष्ठन्ति चैतयोः । विष्टब्धाश्चैव
सर्वेपि जीवा आकाश एव च । स वायुः प्रकृतिश्चैव विष्टब्धौ केशवेन
हि । बृहत्स्वाद्बृहतीत्येव तयोर्नाम प्रकीर्तितम् । वायुकेशवयोः प्राणनाम
सर्वप्रणायनात् । विशेषतो बृहत्प्राणो भगवांस्तत्र केशवः । इति
विधात् ॥ ६ ॥

तस्य विष्णोरङ्गानामथ वैभवम् । उच्यते तस्य वाचा हि
सृष्टावग्निः क्षितिस्तथा । विश्रुपार्थे तस्य पृथ्वी जनयत्योषधीः प्रभोः ।
ताः पचत्यग्निरुबुक आहृता आहृताः पुनः । आहरेति वचोऽस्यापि
भृश्वन्त्येव महर्षयः । मुखज्वात्तयोर्विष्णोर्मुखं जनकमिष्यते ।
आस्यभोग्यं ततो विष्णोर्भक्षं तौ कुतः सदा । सर्वैर्यद्भुज्यते चात्र
तत्र तत्र स्थितो हरिः । तद्भुङ्क्तेऽतस्तदर्थं हि तावन्नं कुतस्तदा ।

हीदं प्राणेनाऽऽवृतं सोयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धस्तद्यथाऽय-
माकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्ध एव सर्वाणि भूतान्या पिपीलिकाभ्यः
प्राणेन बृहत्या विष्टब्धानीत्येवं विधात् ॥ ६ ॥

अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य तस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चा-
स्यामोचधयो जायन्तेऽग्निरेनाः स्वदयतीदमाहरेत्तेदमाहरेत्त्येवमेतौ वाचं
पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्च यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य
लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्च

विष्णोर्वाग्भिवं वेद य उपास्ते च सर्वदा । योग्यः संस्तुपासायाः
॥ भूम्यग्निसमन्वितः । समं तयोर्व्याप्तिमांश्च तद्वन्मुक्तश्च नित्यदा ।
अनष्टलोको वसति समीपे केशवस्य च । योग्या अस्या उपासायाः
पृथिव्यग्निपदस्य ये । योग्यास्ते वै मुख्यतया तदन्ये यत्र तौ स्थितौ ।
तत्र चतुर्न समर्थाः स्युर्मुक्तिं प्राप्य यदृच्छया । कदाचित्कोपासने तु
सावत्येषां च योग्यता । वेदनं ह्यापरोक्ष्येण मुख्यं भवति नान्यथा ।
एकदेशविदो यस्मात्परोक्षज्ञानिनोऽखिलाः । आपरोक्ष्यं भवेद्यस्मान्नैवो-
पासायते कश्चित् । तस्मादुपासापूर्वं तु योऽपरोक्षं प्रपश्यति । स एव
वेद नान्यस्तु योग्यस्यैवापरोक्षदृक् । तस्माद्योग्यस्योक्तफलमन्येषां
किञ्चिदेव हि । प्राणादिभ्यश्च वाग्वाद्या एव विष्णोः प्रजज्ञिरे ।
तत्रांशेषुपुणेंद्रशिवाद्या आप ईरिताः । ते विष्णोर्भनसा जाताः सर्वे
भावभिमानिनः । वैश्वदेव्यस्ततो ह्यापो वरुणश्च मनोभवः । प्राणिनां
पूर्वपुण्येषु भद्रारूपमनोऽधिपः । एवं हि सर्वदेवा हि विष्णवङ्गेभ्यः
प्रजज्ञिरे । स्वीत्यस्यङ्गं च ते विष्णोः विश्रुपन्ते पृथक्पृथक् ।

य एवमेतां वाचो विभूतिं वेद प्राणेन सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्चान्तरिक्षं
च अन्तु चरन्त्यन्तरिक्षमनु भृश्वन्ति वायुरस्य पुण्यं गन्धमावहत्येवमेतौ
वाचं पितरं परिचरतोऽन्तरिक्षं च वायुश्च यावदन्वन्तरिक्षं यावदनु
वायुस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न
जीर्यतेऽन्तरिक्षस्य च वायुश्च य एवमेतां प्राणस्य विभूतिं वेद चक्षुषा
मणी दौष्ट्यादित्यश्च दौर्हासै बुद्धिमन्त्राद्यं संप्रयच्छत्यादित्योऽस्य
प्राणोतिः प्रकाशं करोत्येवमेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो दौष्ट्याऽऽदित्यश्च
यावदनु दौर्हावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको
जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चाऽऽदित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो
विभूतिं वेद श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्च दिग्भ्यो हुनमायन्तीश्च
दिग्भ्यो विश्रुणोति चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षाच्चिचिनोति पुण्याय
कर्मणे एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरन्ति दिशश्च चन्द्रमाश्च यावदनु दिशो
यावदनु चन्द्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते
यावदेतयोर्न जीर्यते दिशां च चन्द्रमास्तश्च य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूतिं

विष्णोर्विषयधर्मेषु ज्ञानादिषु चतुर्मुखः । अर्द्धा ददाति भूतानां
वेदिकंश्रवणे विपः । तान्त्रिके शेषरुद्रौ च शक्रौ यज्ञादिकर्मणि ।
वायुर्गन्धवहश्चास्य भक्तिज्ञानप्रदस्तथा । भूतानां तस्य विषये त्वन्तरिक्षं
च कर्मणः । तदीयस्यैव भोगार्थं जीवानां श्रुतिचारदम् । अन्तरिक्षं
च विमेशः सूर्यस्तत्कर्मसिद्धये । भूतानां ज्योतिषो दाता वौरप्य-
बाद्यदायिनी ॥ ७ ॥

आप इत्येव देवानां ब्रह्मादीनां कथं भवेत् । नामेत्यपृच्छ-
लक्ष्मीस्तं महिदासं जनार्दनम् । आप इत्येव नामैषां भवतीत्याह स
प्रभुः । इदं मदारुण्यं यद्ब्रह्म ह्याप इत्यभिधीयते । आ पूर्णत्वादुणैः
सर्वैस्तन्मूलमखिलस्य च । तलभूतं तदन्यत्तु पिता ह्येव जनार्दनः ।
पुत्रा ब्रह्मादयः सर्वे नैवायं वृक्षमूलवत् । स्वतन्त्रत्वाज्जगन्नाथः पितृत्वा-
त्परमेशितुः । तस्मात्प इति ह्येतद्ब्रह्मरुद्रादीनां भवेत् । यथा यदव
इत्येव रववः कुरवस्तथा । पुत्रनाम पितुश्च स्यात्तन्त्रत्वात्सुतस्य हि ।
यथा पितामहाद्याश्च पितरो नाम कीर्तिताः । तथापि मुख्यया वृत्त्या
व्यवहारव्यवस्थितिः । आप इत्येव देवानां सर्वेषां प्रददौ हरिः ।
स्वकीयमेवमन्यानि पृथक्पृथग्मदात्प्रभुः । नारायणादिनामानि ददौ
नान्यस्य केशवः । एवं स भगवान्विष्णुर्महिदासाभिधः प्रभुः । ज्ञान-
त्रिलोदितज्ञानादाह त्रेवीनिदं वचः । देवपर्यन्तमा व्याप्तिं वेदाहं

वेद मनसा स्मृष्टा आपश्च वरुणश्चाऽऽपो हास्मै अर्द्धा सञ्चमन्ते पुण्याय
कर्मणे वरुणोऽस्य प्रजां धर्मेण वाधरैवमेते मनः पितरं परिचरन्त्यापश्च
वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भवति नास्य
तावद्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यतेऽणां च वरुणस्य च य एवमेतां
मनसो विभृतिं वेद ॥ ७ ॥

आपा रे इत्याप इति तद्विद्म आप एवेदं वै मूलमवस्तुलमयं पितैरे
पुत्रा यत्र ह क च पुत्रस्य तत्पितुर्वै न वा पितुस्तस्मा पुत्रस्येत्येतत्तदुक्तं
भवत्येतत्त एवैतद्ब्रह्मात्माह महिदास ऐतरेय आऽहं मां देवेभ्यो वेदा

मय सर्वदा । मत्पर्यन्तं तथा व्याप्तिं देवानामपि सर्वशः । मयि
देवानेषु चाहमिति विद्धि वरानने । मयैतानि प्रदत्तानि पदानि
मयपूर्वकाः । अधितिष्ठन्ति सत्ताद्या अप्येतेषां मदाज्ञया । ज्ञानकर्म-
कोदाया मदत्ता इति किं वेदे । संभृता मत्त एवैते स एष भगवान्
हरिः । शिरणात्सर्वभूतानां चक्षुर्नामास्य दर्शनात् । सर्वश्रोतृत्वतः
श्रोत्रे मनो मन्तृत्वहेतुतः । प्राणनामा प्रणेतृत्वात्तमेन गुणपूरिततः ।
शिरणाचाखिलस्यास्य प्राहुर्ब्रह्मगिरिं प्रभुम् । य एवं वेद तं विष्णु-
नामपरोक्ष्येण श्राव्यतम् । गित्येवाखिलं पापं भ्रातृवत्सह संस्थितम् ।
पराभवति पाप्माऽस्य द्वेषा निरयगः सदा । असनाद्भगवान्सोऽसुः
कर्मणापि जनार्दनः । प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्राण इत्यभिधीयते स एष
वृत्तिनामाऽपि ज्ञानैश्वर्यादिभूतिदः । अज्ञानादिप्रदानृत्वात्स एवाभूति-
नामकः । सुखज्ञानादिगुणदं पूर्णं सर्वगुणैः प्रभुम् । उपासते तं
तावद्या देवास्तस्माच्च तेऽखिलाः । बभूवुः सुखसन्ज्ञानपूर्वैः सर्वगुणै-
र्भूताः । देवानामपि सर्वेषां प्रधानोऽप्यापि मारुतः । स्थित्वा सुमेषु
विष्णुं तं भूर्भूरित्येकं शंसति । भूःशब्दार्थो भूतिरिति वैपरीत्येन
भ्रातुराः । अभूतिकारकोऽस्माकमैश्वर्यादिगुणोज्जितः । इत्येवोपासते
तस्मात्पराभूताश्च सर्वशः । ज्ञानैश्वर्यादिभिर्हीनाः पेतुरन्वे तमसस्य ।
य एवं वेद तं विष्णुं भूतिदं भूतिरूपिणम् । भावामात्रं च देवानां
देवानां चैवमेव तु । ज्ञानैश्वर्यादिभिः सोऽपि भवेत्तस्य परात्मनः ।
एतादानुस पाप्मा च पराभवति सर्वशः । स एष भगवान्विष्णु-
रोदो मोक्षदस्तथा । स एव जीवनकरो यदाऽपानेन संयुतम् ।
जगं निषमयत्यस्मिच्छरीरे पुरुषोत्तमः । शरीराद्बहिरेतौ तु यदा

ना महोपागमेदेतत्प्रदाना ह्येत इतःसंभृता इति स एष गिरिश्चक्षुः श्रोत्रं
तस्मात्पराभूताश्च ब्रह्मगिरिरित्याचक्षते गिरिति ह वै द्विपन्तं पाप्मानं
कर्मणां पराऽस्य द्विपन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद स एषोऽसुः

निःसारयत्यजः । तदा मृत्युपदश्चायं मुक्तानामपि जीवनम् । प्राणादेव हि तत्रापि प्राणधारो जनार्दनः । अवाक्प्राक्च सदागच्छेद्वायुरानन्द-
रूपिणा । अनेनैव गृहीतो हि प्राणोऽपानेन संयुतः । अनेन हरिणा यस्मान्नियतो न परागभवेत् । अमर्त्यस्तत्पसादेन वायुर्देहैः सह स्थितः । अनित्या अपि देहास्ते शश्वत्सन्त्या विमोक्षतः । स्थूलसूक्ष्मविभागेन किम् वायुर्जगत्प्रभुः । नानागती तु तावेतौ वायुः प्राप्नोति केनवम् । शरीरं तु विनष्टं स्यात्पञ्चत्वमुपगच्छति । जडं तज्जडतामेति चेतना वायुदेवता । चेतनेन हंरिं याति विरुद्धगमनौ च तौ । ऊर्ध्वं गच्छति देवः स देहोऽधःपतति क्षितौ । दृश्यमेतच्छरीरं चाप्यदृश्या वायुदेवता । य एवं वेद तं वायुममृतं सर्वनायकम् । पूर्णानन्देन हरिणा गृहीतं तद्वत् सदा । स मुक्तो लोकप्राप्नोति विष्णोर्मुक्तिश्च दृश्यत' इति च । ब्रह्मपन्थाः सत्यं कर्मेति तस्य नारायणस्य वासुदेवाद्याः । क्रमेण चतस्रो भूतयः । नासिकायां यक्षेत्रयोर्मध्ये विनतमिव किञ्चिन्नतस्थानं तत्क्षर्यलोकस्थानीयं विधातु । तथेति-
निर्णयः । ईशमयइति दैर्घ्यमवधारणार्थम् । 'दैर्घ्यं सुतं च हिंकारो बिन्दुरप्यवधारण' इति शब्दनिर्णये । ब्रह्माहैव ता ३ इते । 'देशतः कालतोऽर्थाच्च बलतो गुणतस्तथा स्वरूपतोऽपि नैव स्याद्भेदोऽत्यल्पोऽपि यत्र हि । केवलैश्वर्ययोगेन यत्र संख्यादिवद्भवेत् । स्वरस्पर्शविभागेन तत्रोक्तिः स्याद्विभक्तिषु । अचिन्त्यास्तु तथैश्वर्यादेकोऽपि बहुरूपवान् । प्रकाशवेद्यतो विष्णुः सर्वत्राप्यविशेषवान् । न विशेषो हि रूपाणां मत्स्यादीनां कथञ्चन । नैथयं न बलेनैव नातन्दादिगुणोपपत्तिरित्यादि शब्दनिर्णययत्नात् । द्विवचनमत्र व्यवहारमात्रमिति ता इत्युक्तम् ।

स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूतिश्च तं भूतिरिति देवा उपासां चक्रिरे ने
बभूवुस्तस्माद्वाप्येतर्हि सुतो भूर्भुवित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्युपास्ते ह
परावभूवुर्भवत्यात्मना पराऽस्य द्विवचनमा आह्वय्यो भवति य एवं

'संहितायां यत्र दैर्घ्यं पदे यत्र न विद्यते । उक्तार्थस्य महाधिक्यं भूतैस्तत्र विवक्षितमि'त्यतो ब्रह्माहेति दैर्घ्यमपि परब्रह्मत्वविवक्षया । न उ एव नारायणाख्यमधिदैवतं अन्यानि दैवतामात्राणि । आनान्तरेऽन्येषामप्यधिदैवत्वकथनं कर्मजदेवाद्यपेक्षया । मुख्याधिदैवतं नारायण एव । तस्योष्णिग्लोमानीत्यादि लोमसूष्णिगित्याद्यर्थे । 'यममु प्रथसे'ति सूत्रान् । सच्छन्दोभिच्छन्न इतिवाक्यशेषात् । 'प्राणाणोऽस्य मुखमासीद'त्यादिवच । 'अङ्गेषु यस्य छन्दोसि देवा लोका मखा अपि । तद्वशा नियता नित्यं नमस्तस्मै परात्मनः' इति च स्कान्दे । अस्मै पुण्याय कर्मण इत्येतद्गुदित्य जीवानां पुण्यकर्म-
कांम् । तैर्हि स्तुत्यादिकर्माणि कृतानि श्रोत्रेण शृणोति भगवान् । दिग्भ्योऽप्यन्य एव विशृणोति जीवः । अन्येषां जीवानां श्रवणजं तामं स्त्रश्रोत्रेण दिग्भिरननुगृहीतेनैव भगवान् शृङ्गे । न च जीव-
वादिना प्रथिव्यप्रयादिकं सृष्टमित्यत्र किञ्चिन्मानमस्ति । मुखा-
दिन्द्रियाग्निष्वेत्यादिना भगवतः सकाशाद्भि सर्वेषां सृष्टिः प्रसिद्धा । एषिभेदादन्यथावचनम् । न च मुख्यकारणाङ्गीकारेऽविरोधे औप-
चारिकं कारणमङ्गीकर्तुं युक्तम् । अतिप्रसङ्गात् । न हि यत्किञ्चि-
कारणत्वमस्तीत्येतावता ब्राह्मणस्य चण्डालः पितेत्युच्यते । पितृत्वं
प्राप्तोक्तं वाचं पितरमित्यादिना । 'मनुष्याणां तु यत्कर्म न
प्राप्तोत्तिकारणम् । दैवतैरुपकारस्तु कियते नरकर्मणाम् । देवानां
कर्मणैर्वै जायन्ते सर्वमानुषाः । प्रधानत्वान्न देवानां नृकर्मत्पत्ति-
कारणमिति च ब्रह्माण्डे । आह महिदास ऐतरेय इति तु सर्वस्य
न स एष मृत्युर्धैवामृतं च तदुक्तमृषिणाऽपाङ्गप्राहेति स्वधया एमीत
एवपानेन हायं वनः प्राणो न पराङ्भवत्यमर्त्यो मर्त्येना सयोनिरित्येतेन
हीनं सयं सयोनि मर्त्यानि हीमानि शरीराणीति अमृतैषा देवता ता
मात्रेणा विपुञ्जीना वियन्ता न्यश्न्यं चिक्युर्न निचिन्वन्ति हेवमानि
शरीराणीति अमृतैवैषा देवताऽमृतो ह वा अमुष्मिद्धोके संभवत्यमृतः

वचनस्य तदीयत्वं ज्ञापनार्थं न तु सन्निहितस्यैव । यथेन्द्रं कृत्स्न-
मित्यादि । यथा च 'पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशादिति' ॥ ८ ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं श्रीमन्महैतरेयोपनिष-
द्भाष्ये द्वितीयप्रवचक्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ २ ॥ १ ॥

॥ ॐ ॥ एष नारायणो देवो वायुना सहैवेमं लोकमभ्यर्चत् ।
ब्रह्मादिशरीरेषु प्रविवेश । पुरुष इत्यन्तर्यामिरूपस्याख्या । पुरि शेते
इति प्रसिद्धत्वाच्च पञ्चरात्रेषु । य एष सूर्यमण्डले स्थित्वा तपति
भगवान्स नारायणः । 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो
न वेदे'त्यादिश्रुतिभ्यः । 'य एषोन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो
दृश्यते' इत्युक्त्वा 'तस्य यथा कथासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी' इत्युक्त-
त्वाच्च शिवादयः । शिवो हि विरूपाक्षः । प्रसिद्धञ्च पुण्डरीकाक्ष
इति भगवान्नारायणः । यमादित्यो न वेदेत्युक्तत्वाच्चादित्यः । 'भेद-
व्यपदेशाच्चाप्य' इति भगवद्वचनम् । इत्थं यदिन्द्र श्वसावधीरदि-
मादित्यस्यैव दिव्यारोहयो दृशे । यत्स्वरूपस्य हरितः पतन्तीः पुरस्तती-
रुपरा एतशेकः । सीदन्निन्द्रस्य जठरे कनिकदन्त्रमिष्यतस्सूर्यमारोहयो
दिशि । चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुस्त्वय्यो अजायत । यस्त्वरूपं य उपसं

सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दृष्टो य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्पु-
त्रितयारण्यके प्रथमोऽध्यायः । २ । १ ।

हरिः ॐ ॥ एष इमं लोकमभ्यर्चत्पुरुषरूपेण य एष तपति प्राणो वाच
तद्भ्यार्चत्प्राणो होष य एष तपति तं शतं वर्षाण्यभ्यर्चत्स्माच्छतं
वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यर्चत्स्माच्छतचिन्-
स्तस्माच्छतचिन् इत्याचक्षत एतमेव सन्तं स इदं सर्वं मध्यतो दधे यविदं
किञ्च स यदिदं सर्वं मध्यतो दधे यविदं किञ्च तस्मान्माध्यमास्तस्मा-
न्माध्यमा इत्याचक्षत एतमेव सन्तं प्राणो वै शृत्सोऽपानो मद्ः स यत्प्राणो
शृत्सोऽपानो मद्ःस्तस्माद्भूतसमद्ःस्तस्माद्भूतसमद् इत्याचक्षत एतमेव सन्तं

प्राणान् यो अपां नेता स जनास इन्द्रः । 'उद्वेति प्रसवीता जनानां
महान्कतुरणवः सूर्यस्य । येनाष्ट्रं खं च दिवं महीं च येनादित्य-
श्चपति तेजसा भ्राजसा च । यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे
परमं प्रजाः । तमेताः पञ्चदेवताः परिम्रियन्ते विद्युद्बृष्टिश्चन्द्रमा
आदित्योऽग्निरित्यादौ सूर्यस्य सर्वत्र पराधीनत्वावगतेश्च । 'ध्येयः
तदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजामनसञ्जिघृष्टः । केयूर-
वाह्यमङ्ककुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्र' इति
तारमिहपुराणे । 'तापनी पाचिका चैव शोषणी च प्रकाशनी ।
नैव राजत्रवेः शक्तिः शक्तिर्नारायणस्य च' इति पञ्चि । 'यदादित्यगतं
ततो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाप्तौ तत्तेजो विद्धि
मामकमि' इति च । न च विष्णोरन्याधीनत्वं श्रुतिपूर्वकं कुत्रचित् ।
तपस्तिस्तु प्रादुर्भावापेक्षया । 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च
पद्मम्' इति महाप्रलये तस्यैवावस्थानश्रुतेः । 'यं कामये तं तमुग्रं
कृणोमि तं ब्रह्माणं तमुषि तं सुमेधामि' इति ब्रह्मशिवादीनां देव्यधीन-
पदप्राप्तिमुक्त्वा तस्या अपि भगवदधीनत्वं 'मम योनिरप्सं १ तः
तमुग्रं ततो वितिष्ठे भुवना तु विश्वा परो दिवा पर एना पृथिव्ये'त्याह ।
यत्तद्वाप धतुरातनोमि ब्रह्मद्विषे श्रवणे हन्तवा उ । अहं सुवे पितरमस्य
सुषेभि' इति ब्रह्मरुद्रयोर्देव्यास्तकाशात्सृष्टिं संहारौ चोक्तौ । 'अस्य
वैष्णव मीळहृषो वया विष्णोरेपस्य प्रभृथे हविर्मिः । विदेहि रुद्रो
सहितं महित्वं यामिष्टं वतिरश्विना विरावदि'त्यादिना विष्णोः-
पमादादेव शिवादीनां पदप्राप्तिकथनाच्च । 'तमेताः सप्ता क्षितय
प्राणिमण्डले तद्या इमा अक्षैर्होहिन्वो राजयस्ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्'
त्यादिना शिवादिसर्वेश्वोपास्यस्य वायो 'रयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः
प्राण' इति मध्यमशब्दोक्तस्य 'प्राणः स्थूणे'ति प्राणशब्दोदितो नारायण
काम्य उक्तः । तस्मात्सर्वोत्तमो भगवान्नारायणः प्राणशब्दोदित

आदित्यमण्डलस्थस्तपतीत्यादि सिद्धम् । 'क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिराः । आजानजाः कर्मदेवास्तास्त्रिका दक्ष एव च । शक्रश्चोमा च रुद्रश्च भारती वायुरेव च । भुक्ता उक्ताः शतगुणा बलज्ञानसुखादिभिः । विष्णुभक्त्यादिभिश्चैव गुणैः सर्वैः क्रमाधिकाः । तस्माद्रमा ततो विष्णुरनन्तगुणतोऽधिकः । नित्यभुक्ताः स्वतन्त्रश्च न चान्यस्तादृशः कश्चित् । कुत एवाधिकोऽन्यः स्वाद्यन्मुक्ता अपि तदृशाः । रमाऽपि तदृशा नित्यं स नान्यस्य वशे प्रभुः । न भेदः शेषशिवयोः सुपर्णः शेषसंमितः । कामः शक्रसमो नित्यं प्रतिविम्बाश्च ते क्रमादिति च महासंहितायाम् । स पुरुषेषु शतं वर्षं गत इति शतविनामा । बहुरूपत्वाद्बहुवचनम् । एतमेव तथासन्तं मुख्यत आचक्षते ऋषींस्तुष्टाचारतः । आत्मन उदरे धृतवान् मध्ये स्थित्वा धृतवांश्च । 'प्राणस्थः प्राणनामाऽसावपानेऽशननामकः । नेतृत्वाच्चापनेतृत्वाद्भगवान्पुरुषोत्तमः' इति च । वामो भद्रः ॥ १ ॥

वसिष्ठो वसतामुत्तमः । अभ्यपवयत पावयामास संसारान् ।

तस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किञ्च तयदस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिवं किञ्च तस्माद्विश्वमित्रस्तस्माद्विश्वमित्र इत्याचक्षत एतमेव सन्तं तं देवा अनुवचयं वै नः सर्वेषां वाम इति ते यदेवा अनुवचयं वै नः सर्वेषां वाम इति तस्माद्वामदेवस्तस्माद्वामदेव इत्याचक्षत एतमेव सन्तं स इदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किञ्च तस्मादत्रयस्तस्मादत्रय इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥ १ ॥

एष उ एव विश्वराजः प्रजा वै वाजस्ता एष विभर्ति यद्विभर्ति तस्माद्भ्राजस्तस्माद्भ्राज इत्याचक्षत एतमेव सन्तं तं देवा अनुवचयं वै नः सर्वेषां वसिष्ठ इति ते यदेवा अनुवचयं वै नः सर्वेषां वसिष्ठ इति तस्माद्वसिष्ठस्तस्माद्वसिष्ठ इत्याचक्षत एतमेव सन्तं स इदं सर्वमभि-
प्रागाद्यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वमभिप्रागाद्यदिदं किञ्च तस्मात्प्रागा-
स्तस्मात्प्रागा इत्याचक्षत एतमेव सन्तं स इदं सर्वमभ्यपवयत यदिदं

तद्विष्णुस्वयं ब्रह्म भुक्तान्यवोचतेति भुक्तनामकमभवत् । वतेत्या-
भादने । स्वात्मनैव स्वयं सुष्टुक्तमिति वा । इदं सर्वं परिपूर्णं सन्नह-
मन्प्राणिषु प्रविश्य ब्रह्मरूपो महाप्राणिषु महारूपश्च भवानीति स
भगवानब्रवीत् । तस्मात्क्षुद्रोऽसानीत्युक्तत्वात्क्षुद्रभुक्तास्ते क्षुद्रप्राणिषु
स्थिता भगवद्रूपसङ्गाः । महानसानीत्युक्तत्वात्महाभुक्ता महाप्राणिषु
स्थिताः । ब्रह्मरूपत्वादेव क्षुद्रनाम भगवतः । न तु सामर्थ्याल्पत्वात् ।
न हि सामर्थ्यादिगुणेषु कश्चिद्विशेषो भगवद्रूपेषु । एभ्यः प्राणिभ्यो
मातृनित्यम् । गच्छति हि मरणकाले । 'ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत
त्युच्यते' बुधैरिति हि भारते । 'प्रिपमाणमिमं जीवं वासुदेवादि-
वताः । त्यक्त्वा भागेन गच्छन्ति श्रमातोऽनुव्रजन्ति तम् । गतैर्भागै-
रपि पुनर्विशेषयुग्मैर्गमिष्यते । भोग्यलोकमनुप्राप्तं तस्मात्स्वप्नवदन्तरे'ति
च । अर्धं गतिपूजनयोः ऋ गताविति धातोः । सर्वेभ्योऽर्धेभ्यः स्थाने-
भ्यः शरीरेभ्यो गतवानित्यर्धेर्चः । सर्वाणि भूतान्यपादि । पदं गतो ।
तस्मात्पदं नाम । अधिकं क्षरतीत्यक्षरम् । क्षरणं नाम सन्ततदानम् ।

किञ्च स यदिदं सर्वमभ्यपवयत यदिदं किञ्च तस्मात्पावमान्यस्तस्मा-
त्पावमान्य इत्याचक्षत एतमेव सन्तं सोऽब्रवीदहमिदं सर्वमसानि यच्च
क्षुद्रं यच्च महदिति ते क्षुद्रभुक्ताश्चामयममहाभुक्ताश्च तस्मात्क्षुद्रभुक्ता-
श्चामहाभुद्रभुक्ता इत्याचक्षत एतमेव सन्तं सन्तं यतावोचतेति तत्सूक्त-
मात्रतस्मात्सूक्तं तस्मात्सूक्तमित्याचक्षत एतमेव सन्तमेव वा कुनोप
श्रियाः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्धेत् स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्धेत्
तस्माद्वत्तस्माद्वत्तित्याचक्षत एतमेव सन्तमेव वा अर्धेर्च एव श्रेभ्यः
सर्वेभ्योऽर्धेभ्योऽर्धेत् स यदेभ्यः सर्वेभ्योऽर्धेभ्योऽर्धेत् तस्माद्वर्धेर्चस्त-
स्माद्वर्धेर्च इत्याचक्षत एतमेव सन्तमेव वै पदमेव हीमानि सर्वाणि
भूतानि पादि स यद्विमानि सर्वाणि भूतानि पादि तस्मात्पदं तस्मात्पद-
मित्याचक्षत एतमेव सन्तमेव वा अक्षरमेव श्रेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः
क्षरति न चैनमतिक्षरन्ति स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न
चैनमतिक्षरन्ति तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षत एतमेव सन्तं ता वा

क्षर विनाशसन्ततदानयोरिति धातोः । एवमुपि शुब्देषु च व्यवहिय-
माणानि सर्वाणि नामानि विष्णोरेव मुख्यतः किमु देवतानामानि । 'यो
देवानां नामधा एक एव तं संप्रक्षं भुवनायन्त्यन्या' । 'इन्द्रं मित्रं
वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्' । 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं
यमाहुर्मित्रमाहुर्मयु सत्यमाहुः' । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति
तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ती'त्यादि श्रुतिभ्यः । न केवलमुच्चादीनां
नाम भगवतः सर्वे वेदा अपि तस्यैव नामानि किमु च वेदाः ।
समुद्रमेघवृक्षपतनभेरीताडनादिसर्वघोषा अपि तस्यैव नामानि यथा-
योग्यं योजनीयानि । एकमेव व्याहरणम् । एकप्रकारमेव नाम ।
निर्दोषगुणपूर्तिवाचकत्वादेकप्रकारता । प्राणे नारायण एव । नारायण-
विषय एव व्याहारः । ऋचस्तु विशेषत इन्द्रादिनामवतो विष्णो-
र्गुणानल्पज्ञानामपि प्रकाशयन्तीति । प्राणे नारायण एवेति विद्यात् ।
उक्तं च बृहत्संहितायाम् । 'हुंकारेण सहैवाब्धिः सर्वाभिव्यवशक्त-
ताम् । विष्णोर्वक्ति यतो हुं च पराभिव्यववाचकः । ओमिति स्वरते
नित्यं वायुर्मेघेषु संस्थितः । बलवन्नादसंयुक्तो ह्यधिकोच्चत्वमस्य तु ।
ॐ कारस्वार्थं उद्दिष्ट उक्तार्थाधिक्यमेव च । नादो बली प्रवदति
तथा भेरीध्वनिः प्रभोः । अनुदात्तस्वरूपत्वादौदार्यं वदतीति श्रुतिः ।
तदपेक्षयान्यनीचत्वं घंटाद्याः स्वरितात्मकाः । उच्चस्थितिमुदात्तस्तु
स्वर्णचञ्चलदिकः स्वरः । विष्णोर्वक्ति तथा मन्द्रः आसादिः प्रचया-
त्मकः । एकप्रकारतां विष्णोः सदाचार्यां वदत्यपि । इत्यादयः
सर्वघोषा विष्णोरेव गुणोन्नतिम् । वदन्ति किमु वेदाद्या मार्जाराद्यभि-
प्रास्तथा । मारयित्वा प्रभक्ष्यैव जरयत्यखिलं जगत् । तेन मार्जार
उद्दिष्टो मोषणान्मूपको हरिः । वर्षणादप्य उद्दिष्टो बलनाद्वलिनामकः ।
तारणात्तणनामाऽऽविद्याद्येकोऽभिधीयते । सर्वनामापि भगवान्सर्व-

तत्तत्त्वं सर्ववित् । ब्रह्मरुद्रादिजीवेश्वो जडेभ्यः श्रिय एव तु ।
स्वतिरिक्तः सदानन्तसान्द्रानन्दैकरूपकः । तस्यैव मुख्यनामानि
तमाहुष्येतेरेष्वपि । उपचारात्प्रवर्तन्ते व्यवहारप्रसिद्धये । तस्यैव सर्व-
नामानि प्रवर्तन्ते च मारुते । न तावन्मुख्यवृत्त्यैव मुख्यतोऽन्यव्य-
पेक्षया । मुख्यतः सर्वनामा तु विष्णुरेको न चापरः । तस्मात्प्राणादि-
नामाश्च विष्णावेव हि मुख्यतः । अन्यव्यपेक्षया वायौ मुख्यवृत्ति-
विधीयते । वायुश्च सूर्यसंस्थः संस्तपत्येतज्जगद्वयम् । आज्ञयैव हरेर्वायोः
संस्था सूर्यस्तपत्ययमि'त्यादि च । न प्रसिद्धवृत्त्येयं तापनशक्तिरिति
प्रापयितुं प्राणो ह्येष य एष तपतीत्युक्तम् । 'प्राणाद्वा एष उदेति
प्राणोऽज्यमेती'ति च श्रुतिः । प्राणशब्दश्च मुख्यतो विष्णौ प्रवर्त-
मानोऽपि वायावपि वर्तते । अतः सर्ववेदाद्यभिधेयत्वं वायोरप्यस्ति ।
'प्राणस्य प्राणमि'ति श्रुतेरुभयोरपि प्राणशब्दः प्रसिद्ध एव । 'अयं
हरिः शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राण'इति वायोर्विशेषणादुत्तमप्राणो विष्णुरिति
च विदम् । 'द्वावात्मानौ हि वेदेषु द्वौ प्राणौ द्वौ च चेतनौ ।
जज्ञानाभिमवास्पृष्टौ वायुर्नारायणश्च तौ । तदन्ये चेतनास्सर्वे प्राणा-
भाषास्तान एव च । अज्ञानाभिमवस्पृष्टास्तस्मात्ते ब्रधमाः श्रुताः ।
भगवतो वायुरेवैक उत्तमः केवलो हरिः । सर्वेशब्दोदितौ तस्मादेतौ
अपि नापरः । अन्ये चैव मितैः शब्दैरुच्यन्ते नामितैः कचित् ।
'मित्राखिलशब्दोक्ता विष्णुवज्र तु मुख्यतः । तस्मादमितनामानावपि
तौ मितनामवत् । श्रीश्च वायुश्च विष्णुस्तु मुख्योक्तेरमिताभिधः ।
जगन्नामकत्वाच्च सोऽनन्तगुण ईरितः । पृथङ्नामानि यस्माच्चद्रुणा-
न्तेव तत्प्रभृता' इत्यादि ब्रह्माण्डे ॥ २ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण
इति तस्यैव विद्यात् ॥ २ ॥

अन्यदेवताविषयत्वेन प्रतीयमाना अप्युक्तो भगवद्विषया एव मुख्यतः । तदनन्तरं वायुविषयाथ । तस्माद्बृहतीसहस्रं सर्वं मुख्यतो नारायणस्यान्नं तदाज्ञया वायोथ । तस्मात्तच्छंसनेन भगवान्वायुश्चाति-
प्रीयत इति दर्शयति विश्वामित्रं ह्येतदहः शंसिष्यन्तमित्यादिना । 'शृवं हत्वा पुरेन्द्रस्तु महेन्द्रत्वाभिपत्तये । महाव्रतं कर्म चक्रे हौत्रं चक्रेऽत्र कौशिकः । भृगुरध्वयुरभवदहं ब्रह्माऽभवत्स्वयम् । उद्गाता वायु-
रभवत्स्वयं नारायणः प्रभुः । सादस्यमकरोत्तत्र तदन्येऽन्येऽपि चत्विजः । बृहतीसहस्रं शंसिष्यन्त्यदा सस्मर केशवम् । वायुना सह देवेशस्तदा वासवमाविशत् । आविष्टो विष्णुनाधेन्द्रो वायुना सह कौशिकम् । शंसेत्युत्वा निषण्णोऽभूदिदमन्नं तवेति सः । कृकसाहस्रं शशंसाथ यज्ञाङ्गत्वेन भक्तितः । तच्छ्रुत्वा तुष्टिमगमत्केशवो वायु-
संयुतः । द्वितीयवारं शंसेति प्राह तं च जनार्दनः । श्रीत्यैव शक्र-
माविष्टो विश्वामित्रः शशंस तत् । अतिप्रियत्वाद्भगवान्पुनरप्याह कौशिकम् । तृतीयं च शशंसासी विष्णोरन्नं प्रकल्पयत् । ततोऽति-
तुष्टो भगवान्ददामि वरमित्यष्टम् । ऊचे स प्रथमे त्वेव निजसलोक्य-
मीश्वरः । प्रादाद्वितीये सासीष्यं तृतीये पुनरेव च । वरं ददानीत्युक्तः
स मुनिः प्राह जनार्दनम् । सम्यक्त्वमेव जानीयामिति मोक्षे सुखो-
चताम् । इच्छंस्तं प्राह भगवानिन्द्रस्यो वायुसंयुतः । सर्वनामाह-
मस्म्येक इति ज्ञानं ममोत्तमम् । यस्मात्सर्वगुणत्वं स्यात्सर्वनामत्वं

विश्वामित्रं ह्येतदहः शंसिष्यन्तमिन्द्र उपनिषत्सत्त्वात् स हास-
मित्यभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र
उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपायाः स वा ऋषे द्वितीयं शंसेति स हास-
मित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय
तमिन्द्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपायाः स वा ऋषे तृतीयं शंसेति
स हासमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय

एव तु । न हि दोषाभिधायीनि विष्णोर्नामानि कानिचित् । अदोष-
तामहाविष्णोर्न सामान्यत्रचांसपि । सर्वोत्तमगुणात्मत्वात्सदा
नारायणस्य हि । सर्वोत्तमगुणानेव नामान्याचक्षते हरः । यावज्जानेन
मोक्षः स्यात्तावज्ज्ञात्वाऽपि कौशिकः । अधिकज्ञानलब्धयर्थं मोक्षेऽ-
विमग्नतामये । जानीयां त्वामिति प्राह तस्मा आह स केशवः ।
अनादिः प्राणनाम तथान्याश्चाभिधाः प्रभुः । प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्राण-
नाभिधीयते । अहेयत्वादहंनामास्म्यसत्तान्मनुतेरपि । ततो वेत्तीति
च तं स पूर्णत्वात्सर्वनामकः । सर्वाणि बहुरूपत्वात्सर्वरूपेषु प्रवर्तितः ।
ननुतद्वाद्भूतनामा सर्वरूपप्रभूततः । बहुरूपः स भूतानीत्युक्तो
विष्णुस्सनातनः । सर्वैश्वर्यस्वरूपत्वादेव इत्यभिधीयते । स एव
पूर्वोक्तः सन् लोकं तपति केशवः । सर्वनामवतस्तस्य ममान्नं मित्र-
द्वयम् । अन्नाभिमानिनी साक्षाच्छ्रीरं प्रमदोत्तमा । साऽन्नमित्युच्यते
विष्णोर्धाम्यन्मित्रमेव च । दक्षभागस्थितेनत्वाद्विष्णोर्नाम
योपेयते । तस्या इतो हि विष्णुः स दक्ष भागे स्थितः सदा ।
अन्नाभिमानिन्यन्नस्य लक्ष्मीः सा देवतोत्तमा । वैश्वामित्रं तदन्नं तु
ननुतद्वात्सत्तमकं मतम् । विश्वामित्रेण दृष्टत्वाद्वैश्वामित्रमितीर्यते ।
तत्रापि कौश्यामिति शङ्कां परिहरन्हरिः । आदित्यसंस्मितो विष्णु-
रपश्यतीति चोचिवान् । त्वां जानीयामिति प्रश्नं विश्वामित्रस्य
इति । अभिप्रायद्वयं ह्यस्ति शक्राविष्टो न चापरः । हरेरिति तु
स गह्वरेजोबाहुल्यतोऽजनि । तस्य तर्कस्य सत्यत्वं ज्ञातव्यं प्रथमं
यत् । द्वितीयं यदि विष्णुः स्याज्ज्ञातव्यो मे विशेषतः । इत्यभिप्राय-
कृत्या ज्ञात्वा विष्णुः सनातनः । अभिप्रायद्वयस्यापि परिहारं हरि-
रिति । प्राणो वा अहमित्यादि नामसन्दर्भमुक्तवान् । विशेष-
तस्तु उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपाया वरं ते ददामीति स होवाच
अभिष जानीयामिति तमिन्द्र उवाच प्राणो वा अहमस्म्युवे प्राणस्त्वं

ज्ञानसिद्ध्यर्थं नाम्नामुक्तिः परात्मनः । इन्द्राविष्टः कोऽयमिति शङ्कानुत्तर्यर्थमेव च । तपश्चेवास्मीत्यवदत्तपन्तं वेद सोऽपि हि । नारायणं धर्मगतं गायत्र्योपासको हि स' इति ब्रह्माण्डे । उपनिषण्ण मिन्द्रं दृष्ट्वाऽपि त्वामेव जानीयामिति वरस्वीकारादिन्द्रादेव चेन्द्राविष्टो भगवानत्रोक्त इति ज्ञायते । इन्द्रं तु जानात्येव हि विश्वामित्रः । भगवन्तमपि स्वरूपत आगतं जानात्येव । विशेषज्ञानप्रार्थने प्राणो वा अहमस्म्यृष इत्यादिकमेव पूर्यते । एष तपश्चेवास्मीति व्यर्थम् । प्राणो ह्येष य एष तपतीत्युक्तत्वात् । स एतेन रूपेण सर्वा दिशो-विष्टोऽस्मीत्यादिनाप्याविष्टस्य विष्णुत्वं किञ्चिज्ज्ञायते । तथाप्येतेनेति तृतीयात्वात्करणत्वाशङ्का भवति । तस्य स इति वैयधिकरण्यमिति च । अतो भगवन्नामानि पृथगुक्तत्वाऽहं विष्णुरित्येष तपश्चेवास्मीत्युवाच । इन्द्रशरीरमेव पश्यतो विश्वामित्रस्य तर्कमात्रतो भगवानिति किञ्चि-ज्ञानत इति ज्ञायते । नचेन्द्रस्य प्राणशब्दः सर्वशब्दाभिधेयत्वं च विद्यते । अजस्य नाभावप्येकमपितमित्युक्तस्य पञ्चनामस्य हि यो देवानां नामधा एक एवेति सर्वदेवाभिधानत्वमुक्तम् । इन्द्रे हीन्द्रशब्दोऽपि न मुख्यतो वर्तते । परमैश्वर्याभावात् । इन्द्रशब्दोऽपि विष्णावेव वर्तते । स हि परमेश्वरः । 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्मित्रमाहुर्मय सत्यमाहुरि'ति श्रुतेः । 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मानि'त्यादि श्रुतेः । 'सप्तार्चगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोः स्तिष्ठन्ति प्रदिशा विभ्रमणी'त्यादिना विष्णुरेव हि तत्र प्रस्तुतः । 'नामानि विश्वाभि न सन्ति लोके यदाविरासीदन्नृतस्य सर्वम् । नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ती'ति श्रुतिः । यो देवानां नामधा एक एवेत्यवधारणाद्यान्यस्य सर्वनामन्वम् । स च विष्णोर्नान्यः । पञ्चनाभत्वादेव । श्रियो वायोरपि न नारायणादिनामत्वम् । 'एको वासुदेवस्तत्सदृशपरौ न स्त' इति श्रुतिः ।

'एको नारायण आसीत्तत्समो बाधिको वा नास्ती'ति च । 'येनाष्टतं यं च दिवं महीं च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च । यमन्तः परमं कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा' इत्युक्तस्य समुद्रशायिन एव नारायणस्य 'तदेवैतं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि'ति परब्रह्मत्वावधारणाच्च विष्णोः परं सदृशं वा नास्त्येव । अतस्तदत्रोच्यत श्रवणं न वक्तव्यम् । 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्व-मन्वावन्ति । न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमं-तमाप'त्यादेश्च । 'नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायां अस्ति वृत्रहन् । नाकिरेवा यथा त्वमि'त्याद्यपि सर्वनामकत्वात्तस्यैव । 'किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणमि'त्यादिप्रश्रव्यापि 'परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः । परमं यो महद्बल परमं यः परायणम् । पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् । दैवतं देवतानां च ज्ञानां योऽध्ययः पिता । यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । अकिञ्च प्रलयं याति पुनरेव युगाक्षये । तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य रूपो । विष्णोर्नामसहस्रमि'त्येव भारते परिहाराच्च । मेऽन्नं दक्षिण-मि'त्युक्तत्वाच्च विष्णुरेवेति ज्ञायते । स हि विष्णुर्दक्षिणामित्र उक्तो प्रविशेन्न श्रव्याश्रयाध्याये । 'दक्षिणाभिः सहैवेतन्मदधस्ताजगत्सदा । पत्न्याऽर्षोऽहमेवैको मित्रं मे दक्षिणा रमा । इत्यवादीद्वरिभूषण-पत्न्याभीत्युदितो मये'ति नारदवचनम् । न च बृहतीसहस्राभिमानिर्नां रवीं विना चेतनमात्रस्य मुख्यमित्रत्वं युज्यते । 'भिनोति ज्ञायते जति मित्रमित्यभिधीयते । तस्माद्योऽयं विजानाति स मित्रं तस्य ज्ञायते'ति भारते । उक्तयुत्वाच्च विष्णुरेवात्रोक्त इत्यवगम्यते ।

एतन्नाम सर्वाणि भूतानि प्राणो ह्येष य एष तपति स एतेन रूपेण सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि तस्य मेऽन्नं मित्रं दक्षिणं तद्वैश्वामित्रमेव तपश्चेवास्मीति इति भाष्ये ॥ ३ ॥

बृहतीसहस्रं ह्युक्त्यनामकं मुख्यतः । 'महाव्रतनियुक्तं यद्वक्सहस्रं हरः प्रियम् । तदुक्त्यमिति सम्प्रोक्तं तेनेयो विष्णुरेव हि । तस्मादुक्त्यायुरित्युक्तं ऐश्वर्यादिन्द्र उच्यते । तस्मादुक्त्यायुरिन्द्रेति विष्णुर्यज्ञेषु पूज्यत' इति गारुडे । विष्णुर्ह्युक्त्यायुरिन्द्र इत्युच्यते । यज्ञेष्वन्य इन्द्रः पृथक्चोच्यते । 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्मरुतः सत्यमाहुरि'त्युक्त्वा 'तस्मै त्वा तेभ्यस्त्वे'ति भेदवचनाच्च । सत्य इति ब्राह्मणः । सदिति प्राण इति श्रुतेः । 'सदेव सत्यमित्युक्तं सत्यो वायुरुदाहृतः । साधुत्वं सत्यता प्रोक्ता साधुर्वायुर्हि सर्वत' इति शब्दनिर्णये । प्रियधाम उप समीपे गमनं नाम तद्धामप्राप्तिकारणभगवत्प्राप्तिः । अन्यथोप शब्दो व्यर्थः स्थात् । न च तदेव भगवतः प्रियं धाम विश्वामित्रेण प्राप्तम् । 'बृहतीसहस्रे प्रथमे सालोक्यं प्रददौ हरिः । द्वितीये स्वपुत्रप्राप्तिं तृतीयेऽन्तःपुरस्य च । तथा स्वविषयं ज्ञानं विश्वामित्रे ददौ प्रभुरिति च गारुडे । न चेन्द्रादिर्मैत्रेयमत्रोच्यते । 'प्राणस्तथाऽनुगमादि'ति च विष्णोरेव प्राणशब्दाभिधेयत्वमुक्त्वा 'न वक्तुर्वात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा अस्मिन्निति वक्तुः बृहतीसहस्रं शंसितुर्विश्वामित्रस्तेन्द्रेण स्वात्मोपदेशः क्रियत इति पक्षो निराकृतो हि भगवता सूत्रेषु । अध्यात्मसम्बन्धशब्देनावेशो विष्णोरिन्द्रे विवक्षितो भगवता । अन्येष्वन्तर्यामिरूपेण सम्बन्धोऽस्त्येव । अस्मिन्निन्द्रे तु विशेषावेशस्तात्कालिकः । अधिकात्मनः परमात्मनः सम्बन्धोऽध्यात्मसम्बन्धः । न हि स्वात्मना स्वस्य सम्बन्धो भवति । यद्यध्यात्ममात्रमत्रोच्यत इति विवक्षितं तर्ह्यध्यात्मभूमेत्येव स्यात्सम्बन्धशब्दो व्यर्थः । तस्मादिन्द्रादिजीवेश्वर्या विष्णोर्भेद एवात्र भगवतो विवक्षितः । 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदि'ति शास्त्रान्तर्यामिणो विष्णोः सर्वशरीरस्थितत्वात्सर्वनामाभिधेयत्वं चोक्तं अहं मनुजभवं सूर्यश्चेत्यादिवत् । न हि मनुष्यादिर्मवति वामदेवस्तेषां पक्षेऽपि । सर्वप्रवृत्तिहीनतां

ति ते मोक्षं वदन्ति । अत्र चाहं भूमिमददामार्यायेत्यादिना प्रवृत्तिरुच्यते । न च वामदेवेन मन्वादिकर्म क्रियते कदापि । अतीतार्थेभ्यः दृश्यते भूमिमददामित्यादिना । न हि पूर्वं वामदेवेन तानि कर्माणि कृतानि । भगवान्विष्णुर्ह्येन्द्राय भूमिमददात् । स एव च पञ्चष्वन्तर्यामित्वेन स्थित्वा नामप्रवृत्तिनिमित्तानि सर्वकर्माणि कुर्वन्पञ्चधरिर्नियमनादिभिर्मनुष्यादिसर्वनामा भवति । यदि भेदस्य पूर्वमपि मिथ्यात्वमङ्गीक्रियते तर्हि भूमिदानादिसर्वकर्माणां मन्वादिनां स्थापि मिथ्यात्वादहं मनुजभवमित्यादिकं सर्वमनर्थकमेव भवति । 'जीवेश्वरभिदा चैव जीवभेदः परस्परम् । जडेश्वरभिदा चैव जडभेदमाधैव च । जडजीवभिदा चैव सत्योऽयं भेदपञ्चकः । न कदापि निवर्त्योऽयं मुक्तौ संसार एव च । य एतदन्यथाश्रयुक्ते हि शान्त्यधरं तम' इति भविष्यत्पर्वणि । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहूनीपरम् । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी । एतां दृष्टिमावृणु नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । आयुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि कुमति । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो शान्त्यधमौ गतिमि'त्यादि च । न च प्राणो वा अहमस्म्युप इत्यादावहमस्यादिशब्दोऽस्मच्छब्दार्थस्थः । एष तपन्नेवास्मीत्युपरितनस्य वैयर्थ्यात् । प्राणो तेष य एष तपतीत्युक्तत्वात् । अतोऽहमस्मीत्यादि च भगवन्नामैव । न च जीवेश्वरचनमत्र प्रस्तुतम् । ता वा एताः सर्वा क्रूराः सर्वे वेदाः सर्वे वोषा एतेव व्याहृतिः प्राण एवेति सर्वनामाभिधेयत्वं भगवत उक्त्वा तत्रैव समाणत्वेन विश्वामित्रं ह्येतदहमित्याद्यान्यायिकोक्ता । तस्मात्सर्वान्तर्गामित्वात्सर्वगुणत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च सर्वनामवचनमेव विष्णोरुच्यते न तु सर्वस्वरूपत्वम् । उक्तं च भारते । 'स्रष्टृत्वाचैव पानृत्वान्नियमाच्च ज्ञातृत्वात् । सर्वत्वमुक्तं विष्णोस्तु न तु सर्वस्वरूपत' इति । पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमिति पुरुषेणैवेदं सर्वं व्याप्तं यद्भूतं यच्च

तदीयत्वेऽपि प्रियत्वात्तदीयत्वविशेषणम् । ओषधिवनस्पतयो यच्च
किञ्च प्राणभृत्सर्वं शिलादिभ्यो भूयस्त्वेन तेष्वविर्भूतोऽभ्रुते
भगवान् । स एव च नारायणः सम्यक्स्वात्मानमाविस्तरां वेद ।
अन चेष्टायामिति धातोश्चेष्टावच्चमेव प्राणभृत्त्वं पश्चादीनाम् । ज्ञानानु-
सारेण ह्युत्पत्तयः सम्भवाः ॥ २ ॥

‘योऽस्मिन् पुरुषे पश्चादिभ्य आधिक्येन सन्निहितो भगवान्स
एष पुरुषः समुद्रः समुद्रिक्तोऽन्येभ्यः । स जीवो यद्यपि भगवत्प्रसादा-
त्सर्वलोकाधिपो भवति सर्वलोकानतीत्य यत्किञ्चिदलौकिकं मोक्षारव्य-
मप्यभ्रुते तथापि तमेनमात्मशब्देन प्रस्तुतं विष्णुमत्येव मन्यतेऽधिक-
मेव मन्यते स्वात्मनः सर्वस्माच्च मुक्तोऽपि न तेन साम्यं तद्भावं वा
मन्यते । ‘कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः’ । ‘मुक्तानां परमा गतिः’ ।
‘अमृतस्यैष सेतुरित्यादिवाक्याच्च । यद्यपि देवलोकाधिपत्यं तद्योग्यस्य
विष्णुर्ददाति तदप्यनुवीतैव । बहुगणिकादिपरिवाररूपमशुचीदं पद-
मित्यादिवुद्ध्या नापनुवीत । एनं भगवन्तमतिमन्येतैव सर्वथा स्वतः
सर्वस्माच्चाधिकमेव मन्येत । यद्यमुं लोकमभ्रुते प्राप्नोति अशुचीत
भुङ्जीत । पृथिवीलोकाधिपत्येऽपि विष्णोराधिक्यं सत्पुरुषो मन्यत
इति प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न पृथगुक्तम् । अतिशब्दाद्यद्वकिञ्चेति प्रथमोक्तो
मोक्ष इति सिद्धम् । अन्तरिक्षप्राप्तिरल्पत्वान्मोक्षे स्वतः सिद्धत्वाच्चाति-
मन्यत इति सिद्धवचनमेव कृतम् । स्वर्गादिप्राप्तेरधिकैश्वर्याद्भगव-
त्समोऽहं भगवत्स्वरूप इति वा मन्तुं प्राप्तिरस्तीत्येवैतं मन्येतेति
सावधारणविधिः । न च मन्यत इति काममात्रम् । मनु अवबोधन
इति धातोः । न ह्यवबोध एव कामः । अन्यथा राज्यं जानन्नपि
राज्यकाम इति स्यात् । न च मन्यते मन्येतेति द्विविधः प्रयोग-

स एष पुरुषः समुद्रः सर्वं लोकमति यद्व किञ्चाभ्रुतेऽन्येन मन्यते

सस्मिन्पक्षे युज्यते । न च सर्वलोकमतीत्याश्रतो मुक्तस्य मुक्तेरन्यत्र
कामो विद्यते । सर्वलोकाधिकं च मुक्तिं विना नान्यत् । तस्मान्मुक्तै-
रमुक्तेरपि भगवान्सर्वोत्तमत्वेन चिन्त्य इति सिद्धम् । ‘पुरुषस्य-
पञ्चभूतेषु पञ्चरूपो हरिः स्थितः । प्रद्युम्नादिस्वरूपेण ज्योतिरादौ
पृथक्पृथक् । स एव च पुनर्वायौ पञ्चधाऽवस्थितः प्रभुः । प्राणादिरूपे
यसति ह्यनिरुद्धादिरूपवान् । अनिरुद्धः स प्रद्युम्नस्तथा सङ्कर्षणः
प्रभुः । वासुदेवो नारायणः पञ्चरूप इति क्रमात् । पञ्चरूपोऽपि
भगवान्यस्माद्वायौ विशेषतः । स्थितस्तेन च खादिभ्यो वायुरेव
विशिष्यते । अत एव पृथिव्यादिस्वरूपा मन आदयः । देवाः
प्राणाश्रिता नित्यं गच्छन्ति प्राणमन्वपि । पृथिवीमयं मनस्तत्र
क्षेत्रवीन्द्रशिखेन्द्रकाः । कामानिरुद्धौ देवगुरुर्मनोदेवाः सचन्द्रकाः ।
श्रोत्रमाकाशरूपं च मित्रधर्मजलाधिपाः । कुबेरश्च दिशां देवाः
श्रोत्रदेवा इति श्रुताः । ज्योतीरूपं तथा चक्षुश्चक्षुर्देवो रविः स्मृतः ।
किञ्चित्तेजोयुता वाक्च विशेषेण त्ववात्मिका । उपचीयते ततः
माऽद्भिस्तदभावे च शुष्यति । तृपितस्य हि वागेव पूर्वं मन्दा प्रवर्तते ।
वाग्देवते ततो बहिरुमा चापि प्रकीर्तिते । चक्षुष्टमग्रेः श्रोत्रत्वं
चन्द्रस्यापि सहोच्यते । स्वाहाया अपि वात्तवं च पर्जन्यस्य मनः-
स्थितिः । द्वितीयमेतदास्थानं श्रुतिवाक्यप्रमाणतः । क्षेत्रवीन्द्र-

स एष पुरुषः पञ्चविधस्तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिर्यानि खानि स
राकाशोऽथ यल्लोहितं रूषेष्वा रेतस्ता आपो यच्छरीरं सा पृथिवी यः
प्राणः स वायुः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः
धमानस्ता एता देवताः प्राणापानयोरेव निविष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो
प्राणिति प्राणस्य ह्यन्वपायमेता अपियन्ति स एष वाक्चक्षुस्तत्तरोत्तरि-
कमो यच्चक्षुः स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं वर्षापूर्णमासौ चातुर्मास्यानि
प्राणः सोमः स एष यज्जानां सम्यक्षतमो यत्सोम एतस्मिन्हेताः पञ्च विधा
आधितम्यन्ते यत्प्राक्सचनेभ्यः सैका विद्या त्रीणि सवनानि यदूर्ध्वं सा

किमुक्तेन यावच्छ्रुते न गच्छति । योगी तावन्न मुक्तः स्यादेव
शास्त्रस्य निर्णयः इति चादित्यपुराणे । न च निर्णायकानि भगव-
द्वाक्यान्पटहाय मातुपवाक्यैरेव तेषामुपचारत्वादिकल्प्यम् । न च
भोगरहिता मुक्तिर्नामान्याऽस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । 'भुञ्जते पुरु-
षाण्यथा देवप्रहादयः । तथा मुक्तावुत्तमायां विष्णुमाविश्य भुञ्जते ।
विष्णोर्विद्याश्च ते सर्वे सर्वदा दुःखवर्जिताः । न तु विष्णुगुणान्सर्वे
भुञ्जते ते कदाचन । बाह्यभोगान्भुञ्जते च तारतम्येन कांश्चन ।
विष्णोर्देहाहृद्दिशापि निर्गच्छन्ति यथेष्टतः' इति स्कान्दे । 'इदं ज्ञान-
मुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न
व्यथन्ति चे'ति भगवद्भजनम् तस्मान्मुक्तैरपीज्यमानः सर्वस्माद्विद्यः
सर्वोत्तमः सर्वनामा सर्वशक्तिः सर्वगुणसम्पूर्णो नारायणः सर्ववेदादि-
पूज्यत इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

यावतीभिर्कर्मिभः शंसिताभिः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यक्षराणि भवन्ति ।
यस्मात्कस्मादपि च्छन्दसस्तावत्तः शंसनीयास्तदा सम्पादितं बृहतीसहस्रं
भवति । तत्र या व्यञ्जनाभिमानिदेवता सैव सर्वप्राणिनां शरीराभि-
मानिदेवता स्वायंभुवो मनुः । घोषाभिमानिदेवता सर्वजीवाभिमानी
ब्रह्मा । ऊष्माभिमानी वायुः । 'व्यञ्जनानां शरीरस्य चाभिमानी
मनुः स्मृतः । घोषाणां सर्वजीवानामभिमानी चतुर्मुखः । ऊष्माभि-
मानी वायुश्च प्रतिपाद्यो जनार्दनः । एतेषामधिपं विष्णुं बृहत्युक्तस्य
देवताम् । उपास्यैव वसिष्ठोऽभुद्रसिष्ठः शक्र एव च । एतां विद्यां
कौशिकाय भरद्वाजाय चादरात् । एतद्विद्याबलेनैव विद्याधीशेन

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य यानि व्यञ्जनानि तच्छरीरं यो
घोषः स आत्मा य ऊष्माणः स प्राण एतद्वस्म वै तद्विद्वान्वसिष्ठो
वसिष्ठो बभूव तत एतद्वाभधेयं लेभ एतदु द्वेन्द्रो विश्वामिनायं
प्रोवाचेतदु द्वेन्द्रो भरद्वाजाय प्रोवाच तस्मात्स तेन बभूवुना यज्ञेयु हुवन्ते

अपुना । यज्ञेष्वाहूयन्ते नित्यमिन्द्रो विष्णुप्रसादतः । षट्त्रिंशद्रूप-
तानि विष्णुर्व्यञ्जनेषु च संस्थितः । तान्येव विष्णुरूपाणि रात्रीणामपि
देवताः । एकैकं च सहस्रं तद्यज्ञनेषु च रात्रिषु । रूपं विष्णोः
विश्वं व्यूह्य षट्त्रिंशतिसहस्रधा । षट्त्रिंशतिसहस्राणि स्वरगाणि
ररापि । तान्येवाह्वां देवतानि रूपाणि परमात्मनः । दासप्रति-
तदगाणि रूपाण्येवं रमापतेः । शताब्दानामहोरात्रदेवतान्युत्तमानि
त । बृहतीसहस्रवर्णानामपि ध्यात्वाऽखिलान्यपि । शतवर्षहरिध्यान-
रूपमाप्नोति पूरुषः । एवं ज्ञात्वाऽपि सम्पाद्य बृहतीनां सहस्रकम् ।
ज्ञाताभारायणस्यैव प्रकटज्ञानसन्ततः । स एव मेमयो विष्णुः प्रकट-
ज्ञानरूपकः । प्राधान्यं ययश्चन्द्रोऽयं वक्ति विष्णोः सदैव हि ।
पञ्चानोऽस्य हरिर्यस्मात्प्रज्ञारूपोऽधिदेवता । ब्रह्माभूतं च तेनायं
ब्रह्मादिमय उच्यते । सर्वोत्तमस्वरूपत्वाद्विष्णुरुक्तः स देवता । ब्रह्म
पूणाण्यत्वाच्च नित्यत्वादमृतं तथा । एतादृशं तु यो विष्णुं प्रधानं
ज्ञेयं सर्वदा । प्रज्ञादिभिर्गुणैः स्वस्मात्परमेष्ठ्य सदाऽधिकम् । प्रज्ञा-
रूपतामृतमयः स परिकीर्तितः । प्रज्ञादिमय एवं स भूत्वा देवान्
ब्रह्मण च । एति मारुतपर्यन्तान्मारुतेन च केशवं । सम्पादनाच्च
विद्याया अस्याः परत एव च । दासप्रतिसहस्राणि रूपाणि हि रमा-
पतेः । बृहतीसहस्रसंस्थानि स्वरव्यञ्जनभेदतः । तान्येव पुरुषस्थानि
परमात्मसंस्थितम् । बृहतीसहस्रं तच्छेत्वं व्यज्यते न ह्यते नरम् ।
रात्रातिसहस्राणि तान्येवाहर्निशाण्यु च । विष्णुरूपाणि सूर्येऽपि
रात्रार्षे हि सूर्यगम् । तस्माद्योऽयमहं नामा सदाऽहेयत्वहेतुतः । स
तदा । बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य सम्पन्नस्य
रात्रिस्तमश्चराणां सहस्राणि भवन्ति तावन्ति शतसंवत्सरस्याह्नां
सहस्राणि भवन्ति व्यञ्जनेरेव रात्रीरामुचन्ति स्वरेरहानि तद्वा इदं बृहती-
सहस्रं सम्पन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य सम्पन्नस्य परस्तात्प्रज्ञा-
णां रमापतेः ब्रह्ममयोऽमृतमयः सम्भूय देवता अव्येति य एवं वेद

एवासौ सूर्यसंख्यः साक्षान्नारायणः प्रभुः । योऽसौ सूर्यगतो विष्णुः
 सोऽहेयो भास्करादिभिः । एवं मनुष्यजीवेषु सूर्यादिषु च संस्थितः ।
 एक एव परो विष्णुरिति जीवसमीपम् । ईक्षेन्नारायणं देवं सर्व-
 जीवेश्वरेश्वरमि'त्यैतरेयसंहितायाम् । संपन्नस्य परस्तादेवानन्तरमेव ।
 न पुनः कर्मान्तरेण शरीरारम्भ एवैविदो भवति । प्रज्ञामयो देवतामप्य
 इत्यादिपृथक्पृथक्प्रत्ययशब्दोऽनिरुद्धादिचतुर्भूतीनामपि परस्परसाभ्येन
 सर्वजीवेश्वर आधिक्यं ज्ञातव्यमिति दर्शयितुं । 'अन्तर्धामिस्वरूपेण
 ज्ञापयन्ननिरुद्धकः । प्रज्ञेत्युक्तो द्योतनाच्च प्रद्युम्नो देवतोदितः ।
 अमं करोति यच्छास्त्रमृतं स्वस्मिन् पुनःपुनः । संकर्षणोऽमृतं तस्मा-
 द्वासुदेवस्तु बृंहणात् । जीवानां मुक्तिदानेन ब्रह्मेति कथितः प्रभुः ।
 एवमेकोऽपि भगवांश्चतुर्धा समुदीरित' इत्यादि चतुरात्म्ये । सम्भूयेत्यत्र
 समित्युपसर्गाद्बृहतीसहस्रसंपादनानन्तरं भगवदाधिक्यं पुनराधिक्येन
 ज्ञायत इत्युक्तं भवति । भगवदाधिक्यमधिकं ज्ञात्वा देवता
 अपि क्रमेण ग्रामोति । 'हासप्ततिसहस्राणां रूपाणां पर्युपासनात् ।
 आधिक्यं ज्ञायते विष्णोर्नितरां हि पुनः पुनः । ग्रामोति देवताश्चैव
 केजवान्ताः क्रमेण तु । योऽया अस्याश्च विद्याया देवा ऋषय एव
 चे'त्यादि सत्तत्त्वे । बृहतीसहस्रस्थितानि विष्णुरूपाणि पुरुषे स्थितानि
 पुरुषैरहेयत्वादहं नामकानि तान्येव सूर्ये स्थितानि यान्येव सूर्ये स्थितानि
 तान्यपि सूर्यादिभिरहेयत्वादहं नामकानि तदेवोक्तं नारायणाख्यं परं
 ब्रह्मैव सर्वदा उप समीप ईक्षेत । नात्र जीवेश्वराभेदो विवक्षितः ।
 उप समीपे ईक्षेतति समीपे दर्शनवचनात् । न च निरर्थकत्वमुपसर्ग-
 साङ्गीकर्तुं युक्तम् । न ह्यपेषु वेदादिषु व्याकरणनिरुक्तादिषु

तद्योहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं तदुक्तमृषिणा सूर्य आत्मा जगतस्थस्युप
 श्रेयतेतद्बु हैधोपेक्षेतोपेक्षेत ॥ ४ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ २ ॥

नोपसर्गाणां वैयर्थ्यमङ्गीकर्तुं कुत्रचित् । उक्तं च भगवता व्यासेन ।
 'जानर्धकः स्वरो वाऽपि वर्णो वा कुत्रचिद्भवेत् । पदं वाक्यं कुतश्च
 भाषाण्यार्थमपि कुत्रचित् । उच्चारार्थमपि वा नास्ति किञ्चि-
 त्प्रातादिकम् । महार्थमेव सर्वं हि वेदे वा वेदिकेऽपि वे'ति । युक्तं
 च सर्वपदानामनर्थकत्वकल्पनं यैश्च वाक्यैरर्थवच्चं प्रतीयते तेषा-
 मप्यनर्थकत्वमेव स्यादित्येवाभावात् । न च मातृपवाक्येन वेदपदा-
 नाशानर्थक्यं कल्प्यम् । जीवेश्वरैक्याङ्गीकारे योऽहं सोऽसावित्येव
 एवेति पुनर्योऽसौ सोऽहमिति व्यर्थम् । न ह्यस्य तैत्तिरेके तस्यानेन
 अत्राह्वा भवति । अस्य तत्त्वेति मेदाङ्गीकारे नाभेदो मुख्यः ।
 किञ्चित् तदधीनत्वमेवान्यस्य भवति विहविशेषो वा । चैवो मैत्रो
 मैत्रोऽह इतिवत् । तत्र ह्युपसर्गज्ञापेक्षया पुनर्वचनं युज्यते । अस्यासत्त्वे
 प्रत्ययकारेण प्रयोगो दृष्टः । अत्र हि प्रयोगद्वैविध्यं दृश्यते । 'एकप्रकारा
 सूर्यो जगम्यास इतीरितः । अर्थान्तरार्था द्विविधा प्रयुक्तेति हि
 विष्णो' इति गारुडे । अहंशब्दस्याहेयत्वाङ्गीकारे नराहेयत्वं सुरा-
 वसानं चोच्यत इति न वैयर्थ्यम् । 'अ इति ब्रह्म तन्नागतमहमिति
 न च महमिहं विजानाति तस्योपनिषदहमि'त्यादौ विष्णोरेवाहेयत्वेनाहं-
 शब्दकल्पनसिद्धेः । अहंशब्दस्यास्मच्छब्दार्थकत्वेऽहमिहं न जानातीति
 न प्रच्यते । तस्य भूरिति शिरो भुव इति बाहू इत्यादिनाऽश्विसंस्थो
 जगतामिव बृहदंश्वोदितः । न हि जीवस्याश्विणि पृथक् शिरोबाह्वादिकं
 विधानं । हृदि स्थितमेव हि तस्य स्वरूपम् । जगारितेऽप्यह्यादिषु
 विधिष्वधिकहितं भवति दीपप्रकाशवत् । 'अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्ना-
 न्युपसर्गमाह हि' । 'गुणाद्वा लोकवदि'ति च सूत्रात् । 'आदित्ये
 विष्णोः पुरुषस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमखिणी' इत्यादि सूर्ये
 विष्णोः विष्णो रूपमुत्त्वाऽश्विस्थितस्यापि तस्यैतस्य तदेव रूपमिति
 अत्राह । 'स एष एवैतस्मादवांश्चो लोकस्तेषां चैष्ट' इत्यादि-

लोकाधिपत्यकथनाच्च । त हि कश्चिद्विष्णुकः पातालाधिपतिरित्युच्यते ।
किञ्चिन्मानसम् । तस्माद्भगवानेवाहेयत्वादहन्नामा । 'बभ्रुमित्रस्य
वरुणस्याग्रोः' । 'जगतस्तत्पुत्रानामे'त्यादि जीवेश्यो मेददर्शनाच्च
'यच्चाप्नोति यदादने यच्चाचि विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो माय-
स्तम्मादात्मेति भण्यते' इति भारते । देवता अपि एति प्राप्नोतीत्ये-
वार्थः । लयश्चेदेवतास्वयेतीति स्यात् । न च विनाशः पुरुषार्थः ।
मयद्गुणद्वयस्य भगवत्प्राधान्यार्थवानङ्गीकारे सम्भूय देवता अप्येतीति
ल्यम्न युज्यते । उपासनायास्तु सम्पन्नस्य परस्तादित्युक्तत्वात्पूर्वमेव
सिद्धिः । 'सर्वम्प्राद्विचामीशेशं जीवाभेदेन यः स्मरेत् । स यात्यन्य-
तमो धोरं नित्यातिशयदुःखदम् । सर्वोत्तमं तु यो विष्णुं भिन्नं
जानाति सर्वतः । नित्यानन्दमसौ याति वायुदेवप्रसादत' इति
चैतरेयसंहितायाम् । अतः सर्वव्यतिरिक्तः सर्वोत्तमः सर्वगुणसम्पन्नो
नारायण इति सिद्धम् । 'सर्वप्रमाणसिद्धत्वं वक्तुमाध्यायमूलतः ।
अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्यात्पूर्वोक्तस्यावधारण' इति शब्दनिर्णये ॥ ४ ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिष-
द्भाष्ये द्वितीयप्रपञ्चके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ २ ॥

॥ ॐ ॥ योऽसौ नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
नित्यातनुगुणत्वात्स आत्मेत्युक्तः सदा श्रुतौ । नारायणादिरूपेण
पञ्चधाऽवस्थितः सदा । सर्वस्योत्थापकत्वात्स उक्थमित्यभिधीयते ।
वृहतीसहस्ररूपे च स उक्थे पञ्चधा स्थितः । पञ्चभेदं हि तच्छब्द-
वृत्ताशीतित्रये च यत् । पूर्वापरं वृत्ताशीत्या इति पञ्चात्मकं हि तत् ।
प्रथमे पञ्चकाङ्गागे स्थितो नारायणः स्वयम् । अकृपाशीतिके पू-
गायत्रीच्छन्दश्चात्मकः । शत्रुदेवः स्थितो नित्यमृगशीतित्रये तथा ।
द्वितीये वृहतीच्छन्दससौ सङ्कर्षणः स्थितः । यस्यावेशबलेनैव जीवः

॥ हरिः ॐ ॥ यो ह वा आत्मानं पञ्चविधमुक्थं वेद यस्मादि-

सर्वगुणोऽपरः । पृथिवी विभर्ति सततं तत्प्रसादात्तैभवः । तृतीयायां
तृतीयायां विष्णुः स्थितः । प्रद्युम्नरूपी सततं स्थितो यस्यैव
पृथिवीः । कामः प्रद्युम्ननामा भूतत्प्रसादात्तैभवः । उक्थसैवान्त्यभागे
तु माज्जनिरुद्धो हरिः स्थितः । कामपुत्रोऽनिरुद्धाख्यां यदावेशेन
लपयान् । एवं पञ्चात्मकं विष्णुं ब्रह्मपुत्रस्य देवताम् । यो वेद
तत्प्रसादात् स तानि रूपाणि च हरेः । स्थितानि पञ्चभूतेषु पृथिव्या-
पृथिव्यानि च । तदावेशात्पृथिव्यादिनाम भूतेषु पञ्चसु । पृथुत्वा-
दावनामा भूमौ नारायणः स्थितः । बलजानस्वरूपत्वादायुनामा
तस्यैव च । वायौ सङ्कर्षणो नित्यं स्थित आकाशनामकः । व्याप्तत्वा-
दादेवसु सदाकाशे स्थितः प्रभुः । अनिरुद्धतयैवापु बहुरूपा
लपयितः । अस्मात्मा पालनाच्चित्यं प्रद्युम्नो ज्यातिपि स्थितः ।
जीवितार्तामा द्योतनाच्च बहुरूपः पृथक्पृथक् । यद्यप्यस्य हरेः सर्व-
रूपाण्यप्यखिलैर्गुणैः । पूर्णान्यथापि चैकैकरूपेषु स पृथग्गुणैः ।
व्यवहारान्पृथग्देवः करोतीव हि लीलया । तस्मात्पृथग्विद्यमान्येति नाम
स्थितोः परात्मनः । सर्वत्र सर्वनाशोऽपि व्यवहारार्थमप्येति । एतस्माद्वि-
शेषित्वं जगदुत्तिष्ठति प्रभोः । भुक्तौ लये च तं याति स च
एतत्प्रपञ्चः प्रभुः । य एवं वेत्ति तं विष्णुमुपास्ते चापरोक्षतः । स
पुनः समजातीनामाश्रयश्च भविष्यति । सजातीनामुत्तमस्त्वपदयोग्या
हि ये सुराः । ब्रह्मेन्द्राद्यास्ते हि योग्याः साक्षादस्मिन्नुपासने ।
योग्यां ज्ञानमात्रेण योग्यमाधिक्यमाप्यते । सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नस्तत्र
योग्यः संस्थितौ । भोक्तृशक्तिप्रदौ नित्यं भोक्तारौ च विशेषतः ।
नारायणानिरुद्धौ तौ भोग्यवस्तुषु संस्थितौ । तपकौ सर्वलोकानां
सर्वगुणोऽपरः स सम्पत्तिवित्पृथिवी वायुराकाश आग्ने ज्योतीर्वात्येष वा
अन्तर्मात्रे पञ्चविधमेतस्माद्विदे सर्वशक्तिष्ठित्येतमेवाप्येत्ययनं ह वै
तस्मात्पुनो भवति य एवं वेद तस्मिन्मोऽर्च्ये वाचादे च वेदाहास्त्रिचक्रादो
मन्त्रे यज्यन्त्यन्तमापन्न पृथिवी चाग्रमेतन्मयानि ह्यनानि भवन्ति

तस्माद्भोग्यौ न चर्व्यतः । अवकाशप्रदो नित्यं वामुदेवो ननःस्थितः । एवं पञ्चात्मकं विष्णुं य उपास्ते सदैव तु । अवकाशप्रदः सौऽपि स्वजातीनां भविष्यति । भोक्ता चाप्यायकश्चैव तस्य विष्णोः प्रसादतः । ब्रह्मेन्द्राद्याः स्वजातीयपदयोग्या अगुण्य च । योग्या उपासनस्य स्फुस्तदन्ये ज्ञानमात्रकैः । सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नो जङ्गमेषु व्यवस्थितौ । नारायणानिरुद्धौ तु स्यावरांतरगतौ प्रभू । तत्राप्याकाशगो नित्यं वामुदेवो निरञ्जनः । प्राणानां भरणान्नित्यं प्राणभुक्ताम तद्द्वरेः । न हन्यः प्राणमर्ताऽस्ति तस्मै पुरुषोत्तमम् । ओषणाच्च निधानाच्च स एवैषधिनामकः । वननीयपतित्वाच्च स एव हि वनस्पतिः । अग्रे स्थित्वा वृत्तिदत्तं तस्माद्वत्त्वमपीष्यते । पुरुषस्य हरेर्ये तु सदाकारेण संस्थिताः । देवगन्धर्वमर्त्याघास्तेषु सङ्कर्षणो हरिः । प्रद्युम्नश्च स्थितो नित्यं पुष्पाकृतिरेव तु । तौ भोक्तारौ च भोग्यानां भोजकाश्चिलस्य च । नारायणानिरुद्धौ तु तथान्यपशुषु स्थितौ । वृषभाद्यादिरूपेण वृत्तिदावखिलस्य च । बाहनोपानहादीनामारीढारो नरादयः । यतः सङ्कर्षणश्चैव प्रद्युम्नस्तेषु संस्थितौ । ततस्तयोर्हि सञ्चार उपरीव भविष्यति । आकाशगो वामुदेवः पञ्चमोऽप्राप्युपास्यते । बाहनादिपुतो मुक्तौ भवेदेतदुपासक' इत्येतरेयसंहितायाम् । आत्मशब्दाच्च न भूत-मात्रमत्रोच्यते । न च मुख्यार्थं परित्यज्योपचाराभ्यांङ्गीकृतव्यो विरोधाभावे । सर्वनामवत्त्वं च भगवतः शुर्व्यवोपपादितं पूर्वम् । वप नीरोमकरणावकाशप्रदानबीजवर्धनेऽप्यति च घातुः । तस्मिन्पञ्चके योऽन्मन्त्रादं च वेद सौऽमित्वज्जातियूथे विशेषेणान्नाद आजायते ह । तस्मिन्वेद अस्मिन्नाजायत इति पृथक्पृथक्पुनः पुनर्विशेषणादुपासकस्य ज्योतिश्च वायुश्चावाद्भेताभ्यां हीनं सर्वमन्त्रमस्यावपनमाकाश आकाशे हीने सर्वे समोऽप्यत आवपनं ह वै समानानां भवति य एवं वेद तस्मिन् योऽन्नं चाज्जायं च वेदाहस्मिन्नाजायते भवत्यस्यान्नमोपधिवनस्पतयोऽन्नं प्राणभृतोऽन्नादमोपधिवनस्पतीन् हि प्राणभृतोऽदन्ति तेषां य

रातिसन्निधानाच्च स्वजाताविति ज्ञायते । 'क्षीराधिशयनं विष्णोः' इति पशुपुराणमिधम् । सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नस्तदाकारौ नृपु स्थितौ । नारायणानिरुद्धौ तु पञ्चाकारौ पशुस्थितावि'ति सचत्वे । गुणविशेष्या-नामेव बाहनादिषु चरणमात्रादधीव चरन्तीत्यादाविवशब्दः ॥ १ ॥ 'आविर्भावं तारतम्याद्यो वेद परमात्मनः । स तस्यैव विशेषेण विनिर्माणान्नविष्यति । स्यावरं जङ्गमं चैव भूयस्त्वेनाश्रुते हरिः । आविर्भवतस्तेषु सदा सम्यक्स्वात्मानमेव च । तारतम्यात्सन्निहितं तेषु' केलावः । वेत्त्येक एव विष्णोर्षद्विशेषावेक्षणं सदा । जङ्गमेषु च पशुषु नैव तादृकशिलादिषु । तस्माद्वक्षादिषु रसचित्तं चलनवत्सु च । दृश्यते न शिलाद्येषु सन्निधिर्न हि तादृशी । शिलाद्येषु स्थितौ विष्णुमारदाख्यादिकारणम् । नैव चित्तादिकस्यातो वृक्षाद्या उत्तमा-नाम् । विशेषोऽयं पदार्थानां न तु विष्णोः कथञ्चन । यत्र विष्णु-पुण्याधिक्यं दर्शयेद्वस्तु तद्वरम् । गुणपूर्णो हि सर्वत्र स्वयं विष्णुः प्रकाशतः । वृक्षेभ्योऽप्यधिकं विष्णुर्वज्रमेव प्रकाशितः । तेष्योऽपि पुनः विष्णुगुणाधिक्यप्रकाशक' इत्यादि च । य आत्मानं परमात्मान-नाभिधायं जाविर्भावतारतम्येन वेद स तस्य विष्णोरेव । सर्वेषां पञ्चानादन्ता पुरुषस्यानुविधा विहितास्तेऽन्नादा अन्नमितरे पशव-मात्रेण । तारतम्यशूनधीव चरन्त्यधीव ह्यधेऽन्नादो भवत्यधीव ह समानानां भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

अथ च आत्मानमाविस्तरां वेदाश्रुते हाऽऽविर्भूय ओपधिवनस्पतयोऽन्नं हि तस्य प्राणभृतस्य आत्मानमाविस्तरां वेदोपधिवनस्पतिषु हि रसो रसो रसो रसो प्राणभृतसु प्राणभृतसु त्वेवाविस्तरमात्मा तेषु हि रसो दृश्यते । तस्मात्तरेषु पुरुषे त्वेवाविस्तरमात्मा स हि प्रधानेन सम्पन्नतमो विष्णोः भवति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ भर्त्येतामृत-पुत्राश्च तस्योऽन्नेतरेषां पशूनामरानापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं भवति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकौ त तस्मात्तरे पश्यन्ति यथाप्रहं हि सम्भवाः ॥ २ ॥

तदीयत्वेऽपि प्रियत्वात्तदीयत्वविशेषणम् । ओषधिवनस्पतयो यच्च
किञ्च प्राणभृत्सर्वे शिलादिभ्यो भूयस्त्वेन तेष्वविर्भूतोऽभूते
भगवान् । स एव च नारायणः सम्यक्स्वात्मानमाविस्तरां वेद ।
अन चेष्टायामिति धातोश्चेष्टावत्त्वमेव प्राणभृत्त्वं पश्चादीनाम् । ज्ञानानु-
सारेण ह्युत्पत्तयः सम्भवाः ॥ २ ॥

‘योऽस्मिन् पुरुषे पश्चादिभ्य आधिक्येन सन्निहितो भगवान्’
एष पुरुषः समुद्रः समुद्रिक्तोऽन्येभ्यः । स जीवो यद्यपि भगवत्प्रसादात्
सर्वलोकाधिपो भवति सर्वलोकानतीत्य यत्किञ्चिदलौकिकं मोक्षार्थ-
मप्यभ्युते तथापि तमेनमात्मवन्देन प्रस्तुतं विष्णुमत्यैव मन्यतेऽधिक-
मेव मन्यते स्वात्मनः सर्वस्माच्च मुक्तोऽपि न तेन साम्यं तद्भावं वा
मन्यते । ‘कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः’ । ‘मुक्तानां परमा गतिः’ ।
‘अमृतस्यैव सेतुरित्यादिवाक्याच्च । यद्यपि देवलोकाधिपत्वं तद्योग्यस्य
विष्णुर्देवाति तदप्यभ्युनीतैव । बहुगणिकादिपरिवाररूपमशुचीर्द पद-
मित्यादिवुद्ध्या नापहृवीत । एनं भगवन्तमिति मन्येतेव सर्वथा स्वतः
सर्वस्माच्चाधिकमेव मन्येत । यद्यसुं लोकमभ्युते प्राप्नोति अश्रुवीत
मुद्धीत । पृथिवीलोकाधिपत्येऽपि विष्णोराधिक्यं सत्पुरुषो मन्यत
इति प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च पृथगुक्तम् । अतिशब्दाद्यद्विक्रिञ्चति प्रथमोक्तो
मोक्ष इति सिद्धम् । अन्तरिक्षप्राप्तेरन्यत्त्वान्मोक्षे स्वतः सिद्धत्वाच्चाति-
मन्यत इति सिद्धवचनमेव कृतम् । स्वर्गादिप्राप्तेरधिकैश्वर्याद्भगव-
त्समोऽहं भगवत्स्वरूप इति वा मन्तुं प्राप्तिरस्तीत्येवं मन्येतेति
सावधारणविधिः । न च मन्यत इति काममात्रम् । मनु अवबोधन
इति धातोः । न ह्यवबोध एव कामः । अन्यथा राज्यं ज्ञानञ्चपि
राज्यकाम इति स्यात् । न च मन्यते मन्येतेति द्विविधः प्रयोगः

स एष पुरुषः समुद्रः सर्वं लोकमति यद किञ्चाभ्युतेऽत्येनं मन्यते
यद्यन्तरिक्षलोकमभ्युतेऽत्येनं मन्यते यद्यसुं लोकमश्रुवीतात्येनं मन्यते

नामिष्यश्चे युज्यते । न च सर्वलोकमतीत्याभूतो मुक्तस्य मुक्तेरन्यत्र
धापो विपत्ते । सर्वलोकाधिकं च मुक्तिं विना नान्यत् । तस्मान्मुक्तै-
रप्येतरपि भगवान्त्वर्चोत्तमत्वेन चिन्त्य इति सिद्धम् । ‘पुरुषस्य-
पञ्चातोऽपि पञ्चरूपो हरिः स्थितः । प्रद्युम्नादिस्वरूपेण ज्योतिरादौ
पञ्चरूपकः । स एव च पुनर्वायौ पञ्चधाऽवस्थितः प्रभुः । प्राणादिरूपे
प्राणोऽनिरुद्धादिरूपवान् । अनिरुद्धः स प्रद्युम्नस्तथा मङ्कषणः
वह्निः । वासुदेवो नारायणः पञ्चरूप इति क्रमात् । पञ्चरूपोऽपि
जानान्यस्माद्वायौ विशेषतः । स्थितस्तेन च खादिभ्यो वायुरेव
विधिपत्ते । अत एव पृथिव्यादिस्वरूपा मन आदयः । देवाः
प्राणाश्रिता नित्यं गच्छन्ति प्राणमन्वपि । पृथिवीमयं मनस्तत्र
तवीन्द्रशिखेन्द्रकाः । कामानिरुद्धौ देवगुरुर्मनोदेवाः सचन्द्रकाः ।
अथमाकाशरूपं च मित्रधर्मजलाधिपाः । कुबेरश्च दिशां देवाः
लोहपा इति श्रुताः । ज्योतीरूपं तथा चक्षुश्चक्षुर्देवो रविः स्मृतः ।
किञ्चित्तज्जोयुता वाक्च विशेषेण त्वरात्मिका । उपचीपते ततः
तत्तद्भूतदाभावे च शुष्यति । त्वपितस्य हि वागेव पूर्वं मन्दा प्रवर्तते ।
भगवन्तं ततो वद्विरुमा चापि प्रकीर्तिते । चक्षुष्टमग्रेः श्रोत्रत्वं
कण्ठस्यापि तद्वोच्यते । स्वाहाया अपि वाक्त्वं च पर्यन्यस्य मनः-
शक्तिः । द्वितीयमेतदास्थानं श्रुतिवाक्यप्रमाणतः । शेषवीन्द्र-

स एष पुरुषः पञ्चविधस्तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिर्यानि सानि स
जगतामिदं यल्लोहितं श्लेष्मा रेतस्ता आपो यच्छरीरं सा पृथिवी यः
पञ्च स वायुः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः
सामानस्ता पृता देवताः प्राणापानयोरेव निविष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो
वागपि प्राणस्य हान्वापायमेता अपियन्ति स एष वाक्चित्तस्योत्तरोत्तरि-
क्यो यदयस्य स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि
यज्ञा सोमा स एष यज्ञानां सम्पन्नतमो यत्तलोम परस्मिन्नेता पञ्च विधा
अविद्यामन्ते यत्प्राक्सवनेभ्यः सैका विधा त्रीणि सयनानि यदुर्ध्वं सा
पञ्चमी ॥ ३ ॥

शिवादीनां मनत्रादिस्वरूपिणाम् । आश्रयो वायुरेवैकस्तस्य नारायण-
स्वयम् । तस्माद्वायुवर्णानां हि वाक्चित्तादिस्वरूपिणाम् । देवानां
क्रमवृत्तिभ्यो जाते यज्ञेऽपि कैवल्यः । अग्निहोत्रादिके नित्यमनिरुद्धादि-
रूपकः । पञ्चधाऽवस्थितः सोमे पञ्चरूपो व्यवस्थितः । सवनत्रया-
त्पूर्वकं च सवनत्रितये परे । अनिरुद्धादिरूपेण क्रमेणैव व्यवस्थितः ।
तमेतं परमं विष्णुं हुक्तोऽप्यत्येव मन्यते । अधिकं श्रेय तस्मात्
मन्येतान्योऽपि सर्वदे'त्यादि च । पञ्चरूपमगवज्ज्ञानार्थमेव चैतत्पञ्च-
विधत्वं सर्वत्रोक्तम् ॥ ३ ॥

यज्ञेषु यज्ञनामानं यान्यत्वात्पुरुषोत्तमम् । अभिरुद्धं तया-
द्वम्बु चाहर्नामानमेव तु । अहर्पत्वाद्दि देवेषु देवं सर्वोत्तमत्वंतः ।
एवं च सर्वनामानं सर्वेषु स्थितमन्युतम् । स्तोमादिषु च यो वेद-
स सत्यमिदिति श्रुतः । य एष उक्त्वनामाऽसौ सर्वोत्थापनको-
हरिः । महोश्च परिपूर्णत्वात्सहस्रवृहतीस्थितः । अहरह्नां सयज्ञानां
यज्ञो देवाधिकोऽपि सः । अनिरुद्धादिरूपेण स विष्णुः पञ्चधा-
स्थितः । स्तोमसामचित्तिच्छन्दश्चैवपि पृथक्पृथक् । एकैकमेव
तद्रूपमनिरुद्धादिपञ्चकम् । प्रस्तावादिष्वपि विष्णुः पञ्चधैव व्यवस्थितः ।
प्रस्तावादीन्पञ्चकृत्वस्तस्मादेव प्रकुर्वते । पञ्चरूपं तमेवैकं स्तोतुमेव
पृथक्पृथक् । तत्र ये स्तोमशब्दाश्च संस्थिता बहुकोटयः । पृथ-
क्पृथक्तेऽपि विष्णोः प्रादुर्भावाग्रचक्षते । अनन्तरूपो हि हरिः
शब्दोऽप्येष ह्यनन्तत्वा । विष्णोः सहस्रनाम्नस्तु यत्तद्रूपसहस्रकम् ।
वृहतीसहस्रमेतच्च तद्वक्ति हि पृथक्पृथक् । सहस्रशब्दोऽप्यमितं गतो
वक्तृयमितान्यतः । नामानि विष्णोरुच्यन्ते सहस्रमिति चाख्यया ।
अनन्तनामवचने त्वशक्तत्वात्सहस्रकम् । नामां पृथगिदं प्रोक्तमनन्त-

यो ह वै पक्षे यज्ञे वेदात्तत्त्वहर्देवेषु त्वेवमप्युद्धं स संमतिविवे-
कं यज्ञे यज्ञोऽहन्त्यहर्देवेषु त्वेवोऽप्युद्धो यदेतन्महदुक्तं तदेतत्पञ्चविधं

तत्पञ्चकम् । विष्णोरनन्तरूपाणामुक्त्या पञ्चशतद्वये । आसीत्सहस्र-
मिताख्या सहस्रं मुख्यतोऽमितम् । ब्रह्म यावत्तावती वागिति वेद-
प्राप्तता । सहैवानन्तरूपैस्तु सरणेन सहस्रकम् । नामां सह सृतेरेव
रूपाणां वा सहस्रता । वृहतीसहस्रं चैतस्माद्रूपानन्ताभिधायकम् ।
पञ्चपृथगिव नामार्था ऋच एताः प्रकीर्तिताः । सर्वनामात्मकं
तस्मात्सहस्रमिदं हरेः । सर्वरूपाण्यतो विष्णोस्संस्तुतान्यमुनैव हि ।
तस्मात्तुर्मकोटसिहवदुभार्गवराघवाः । कृष्णबुद्धौ च कल्कीति रूपाणां
इत्येकं हरेः । पञ्चभेदविभिन्नेन व्यक्तसहस्रेण शंस्यते । रूपाणां पञ्चकं
शोभनं पञ्चकं हरेः । प्रस्तावाधैरानिधनैः स्तूपते साममक्तिभिः ।
तानि रूपाण्यस्य दश सर्वरूपात्मकानि च । दशनामानि चाख्यैव
सर्वरूपाभिधान्यपि । पञ्चकं साममक्तीनामुक्तसहस्रं च तद्वयम् ।
नामकं सर्वरूपाणामत एव रमापतेः । दशेति सर्वनामैतत्प्रथितं
रूपाणां श्रुतौ । शं रूपं भगवन्तं यद्वाद्यत्वा समस्तशः । दशे-
नामितनाम्नां तदाख्या रूपेषु शं ददेः । सर्वनामार्थवचनात्पञ्चक-
मित्यस्य च । अभूदशेति वै नाम तस्मादेतदशाखिलम् । दशैव
पञ्चाख्या च तद्विभेदाः शतादयः । ऋक्सहस्रमिदं तस्मादनन्तगुण-
मन्यम् । अनन्तशक्तिममितरूपनामानमेव च । वक्ति च्छन्दस्वयं
तावत्पञ्चाशीति त्रयात्मकम् । अज्ञादिविकं तच्च भूत्वा विष्णुमुपैति
च । सर्वच्छन्दोऽभिधैव सर्वदेवाभिधत्तथा । सर्वमुन्पमिधैव
सर्ववत्त्वमिधो हरिः । अनन्तपूर्णगुणकस्तस्माज्ज्ञेयो रमापतिः ।
पञ्चकोऽस्यां च विद्यायां योग्य एकवतुर्मुखः । एकदेशपरिज्ञाने
तस्य योग्याः शिवादय' इति च । त्रिविधो ब्रह्मरुद्धोऽसावध्यात्मादि-
विभेदतः । अतस्त्रिविदिति प्रोक्तस्तथा पञ्चदशात्मकः । प्रमुञ्जः पञ्च-
नाम सप्यत्मादिविभेदतः । लिङ्गसप्तदशस्यत्वात्तावान्सङ्कर्षणः श्रुतः ।

पञ्चदशसं सप्तदशमेकविंशं पञ्चविंशमिति स्तोमतो गायत्रं रथन्तरं

समधातुषु संस्थाः सचध्यान्मादिविभेदतः । एकविंशो वासुदेवो मन-
आदिचतुष्टये । गुणत्रये च प्रकृतावध्यान्मादिविभेदतः । मूलरूपेण
च सह पञ्चविंशतमकः प्रभुः । नारायणस्त्वचिन्त्यात्मा स एकोऽपि
ज्ञानन्तधा । गायकानां त्राणतोऽसौ गायत्रमनिरुद्धकः । प्रयुप्तो हि
स्थारूढस्तेन चोक्तो रथन्तरम् । बृहद्रूपो बृहन्नामा तथा सङ्कर्षणः
प्रभुः । भद्रं तु वासुदेवोऽसौ भद्रमोक्षप्रदो यतः । नारायणो राजमे-
खाद्राजयत्येष बोधिणः । गायत्री त्वनिरुद्धोऽसौ विकाले गीयते
यतः । उष्णिगुणास्वरूपत्वात्प्रयुप्तोऽन्यादिसंस्थितः । स्त्रीरूपो बृहती-
नामा बृहत्सङ्कर्षणः प्रभुः । वासुदेवस्तथा त्रिष्टुप त्रिवेदः स्तूपो
यतः । नारायणस्तु स्त्रीरूपो द्विधैवासौ व्यवस्थितः । द्विपदेति ततो
नाम सर्वच्छन्दोऽभिधा इमे । वनितातनवः प्रोक्ता मर्ध्यं नारायणः
प्रभुः । वासुदेवोऽस्य पुच्छं च वामदक्षौ च पक्षकौ । सङ्कर्षणश्च
प्रयुप्तः क्रमादेव प्रकीर्तितौ । अनिरुद्धः शिरधैव तथैकोऽपि हि
पञ्चधा । प्रस्तावनामाऽनिरुद्धो रक्षणांस्तूपते यतः । सुजन् जगच्च
रगया प्रयुप्तस्तत्र गीयते । उद्गीथनामा तेनासौ जगदुद्गमनेन वा ।
संसारप्रतिहाराख्यस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः । मोचयित्वा समीपं हि
द्राघयेद्रासुदेवकः । तेनोपद्रवनामाऽसौ निधीयन्ते यतोऽखिलाः ।
मुक्ता नारायणे देवे तेनासौ निघनाभिध' इत्यादि च । स्तूपमान-
त्वास्तोमः समत्वात्साम छन्दत्वाच्छन्दः ॥ ४ ॥

बृहद्भद्रं राजनमिति सामतो गायत्र्युष्णिग्वृहतीत्रिष्टुप्त्रिपदेति च्छन्दस्त-
शिरो दक्षिणः पक्ष उत्तरः पक्षः पुच्छमात्रेत्याख्यातं पञ्चकृत्यः प्रस्तौति
पञ्चकृत्य उत्रायति पञ्चकृत्यः प्रतिहरति पञ्चकृत्य उपद्रवति पञ्चकृत्यो
निधनमुपयन्ति तत्स्तोमसहस्रं भवत्येवं होताः पञ्चविधा अनुशस्यन्ते
यन्मास्तुचाशीतिभ्यः सैका विधा तिस्रस्तुचाशीतयो यदुभ्यः सा पञ्चमी
तदेतत्सहस्रं तत्सर्वं तानि दश दशेति वै सर्वमेवावती हि संख्या दश
दशतस्तच्छतं दश शतानि तत्सहस्रं तत्सर्वं तानि त्रीणि च्छन्दांसि
भवन्ति त्रैधा विहितं वा इवमभ्यमशनं पानं खादस्तदेतैराप्नोति ॥ ४ ॥

तद्विदमुक्तप्रकारेणैव बृहतीसहस्रं सम्पन्नं भवति । तदेके-
जगताच्छन्दसां सहस्रं संसितव्यमेव बृहतीसहस्रसम्पादनमविवक्षितमिति
विमानते । केचिन्निष्टुप्सहस्रमेव संसितव्यमिति । अनुष्टुप्सहस्र-
मेवेति यदन्तोऽनुष्टुप्प्रशंसात्मिकासृचं दर्शयन्ति । बीभत्सतां जग-
तां विजृम्भनाम् । अपां सयुजं सहैव चरन्तं चाहुः । विष्णुं हंस-
वह्निं अनुष्टुमं चर्चुर्यमाणं पुनःपुनर्वदन्तं परमेधरं ददृशुश्च ।
तपसम् हंसरूपं तं विष्णुं परमेधरम् । विरिञ्चशिवपूर्वभ्यो नृसिंहा-
वपुषं पराम् । उचारयन्तमर्धांश्च व्याचक्षणं समन्ततः । ददृशु-
ः पुनो दिव्या आचार्यन्नक्षत्रयोः । एवं वायुं च ददृशुस्तत्र हंस-
वह्निणिम् । शिवादिभ्यो व्याहरन्तं तामेवानुष्टुमं परामि'त्यादि च ।
जगतां प्रायामनुष्टुम्युच्चार्यमाणायां हि मुनयो विष्णुं ददृशुः । अतो
जगतापोऽपि विष्णोः सकाशादनुष्टुमर्थं सर्वदा शृण्वन्तीति ज्ञायते-
ऽनुष्टुमैव च्छन्दसां वरेति चोक्तं भवति । 'अनुष्टुमां सहस्रं तु यः
कीर्त्तयति एव तु । भवितुं चेश्वरः स स्वाद्धावो मुक्तिर्न चान्यथा ।
तस्मी स प्रसिद्धः स्याच्छ्रमकीतिश्च सर्वदा । खच्छन्दमृत्पुता च
जगतां येषामैतरेयकः । महैतरेयो भगवांस्तन्नेत्याह रमापतिः ।
तस्माच्छन्दःप्रशंसादिप्रमाणरहितत्वतः । परिहाराय चापूर्णमेतरेयमुने
यत् । त्वे तु मन्त्रमुदाहृत्य यस्मादेतदवोचथाः । तस्माद्वक्ष्याम्युत्तरं
विषयः शिष्योऽसि मे यतः । उमैव वागिति प्रोक्ता सातुष्टु-
विमानिनी । अकृत्स्ना सा ततो नैव ब्रह्मेत्युक्ता कथञ्चन ।

तदा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तदैतदेके नानाच्छन्दसां सहस्रं
प्रमाणतो किमन्यत्सदन्यद्रयामेति त्रिष्टुप्सहस्रमेकं जगतीसहस्रमेकं-
ऽनुष्टुप्सहस्रमेकं तदुक्तमृगिणाऽनुष्टुमसु चर्चुर्यमाणमिन्द्रं निचिच्युः
सर्वतो सर्वापेति वाचि वै तदेन्द्रं प्राणं न्यचायसित्येतत्तदुक्तं भवति स
विष्णो यदास्त्री कल्याणकीर्तिर्मवितोरीश्वरो ह तु पुराऽऽयुचः प्रेतोरिति
स स्यात्तदुक्त्यो होष आत्मा यद्वागभि हि प्राणं न मनसेऽस्यमानो वाचा

वाग्निन्द्रियाभिमानीन्यां न हि ब्रह्मवचः क्वचित् । वायुना प्राणरूपेण
मनोरूपशिवेन च । अभ्यस्यमानोऽनुभवेत्पुमान्वाचा तु न क्वचित् ।
अभिमानी बृहत्यास्तु वायुरेव यतः प्रभुः । तस्मादेषा छन्दसां हि
वरिष्ठा बृहती स्मृता । पूर्णो हि वायुर्देवानां तस्माद्ब्रह्मेति चोच्यते ।
साहात्म्याधिक्यतश्चैव बृहतीत्येव नाम तत् । अङ्गैरभ्य एव सम्भूता
न्यन्यच्छन्दांसि चाब्जजातु । मध्यात्तु बृहती जाता तस्मात्सा मध्य-
मुच्यते । षष्ठ्यतः तेन मध्ये सा छन्दसां प्रवरा सती । छन्दांसि
न्यान्यङ्गवत्प्रयुर्मध्यवद्बृहती परा । सप्तछन्दांसि चैवं हि प्रतिमा
वैष्णवी मता । गायत्रीदेवतात्वं च लक्ष्म्या यत्राभिधीयते । बृहती
देवता तत्र भगवान् पुरुषोत्तमः । आधिक्यं छन्दसां यत्र गायत्र्यास्तु
विवक्षितम् । तत्र तत्पुत्रको वायुर्बृहती देवता मता । ऋचामाधिक्य-
योगार्थं नाङ्गीकर्तव्यमत्र तत् । प्रधानत्वाद्बृहत्यास्तु जगत्याद्यं न
युज्यते । सम्पादनाद्बृहत्यास्तु मुक्तो भवितुमीश्वरः । स्वात्प्रसिद्धः
सुकीर्तिश्च छन्दोमृत्युर्गुणाधिकः । इति ग्राह स्वयं विष्णुर्महिदासाभिधः
प्रभुरित्यादि च । इतोऽन्यत्सत्किमित्याहुर्नानाछन्दस्त्ववादिनः ।
अन्यत्सद्रूपमित्याहुस्त्रिष्टुप्वादिन एव ते । ऐन्द्रं प्राणं परमेश्वरसदितं
वायुम् । प्राणेन मनसा च । अभिज्ञस्य मानोऽभ्यस्यमानः ।
तृतीयोऽतिशय इति सूत्रादकारस्थेकारः । 'मथनान्मिथिलो' जातः
सदनात्सिह उच्यते । इत्वी दस्युनि'त्यादिवच । अभ्यस्यमानः अभितः
क्षिप्यमाणो विषयेषु बहुशः । कृत्स्न आत्मा कृत्स्नप्रतिमा विष्णोः ।

नानुभवति बृहतीममि संपादयेदेव वै कृत्स्न आत्मा यद्बृहती सोऽयमात्मा
सर्वतः शरीरैः परिवृतस्तथाऽयमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृत एवमेव
बृहती सर्वतश्छन्दोभिः परिवृता मध्यं होगमङ्गानामात्मा मध्यं छन्दसां
बृहती स ईश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोरीश्वरो ह तु पुरुषा (ग.५.५)
युषः प्रेतोरिति ह साऽऽह आत्मा यद्बृहती तस्माद्बृहतीमेवाभि-
सम्पादयेत् ॥ ५ ॥

एकापि प्रतिमा विष्णोर्बृहतीच्छन्दसां वरा । अन्यच्छन्दोऽभिधा-
यमानप्रतिमा मध्यमेव तदि'ति च । एवं ब्रह्मादिभिः श्रूयमाणा-
स्तुषुषि बृहत्या अङ्गमिति बृहत्या एवाधिक्यमुक्तं भवति ॥ ५ ॥

बृहतीसम्पादनेऽनुष्टुप्शंसनमात्रात्पञ्चविंशोत्तरशतानुष्टुपाधिक्यं
न भवति । अत आधिक्याद्बृहतीसम्पादनमेव वरम् । तस्मात्तैवान्त-
राणां । जगत्यादिकं त्वधिकत्वेऽपि बृहतीन्माहात्म्याभावादेवो-
च्यते । वाचमष्टापदीमहमित्यनुष्टुभो बृहतीसम्पादनवचनाच्च । अष्ट-
पदपुराण्यनुष्टुप् । तस्या एव बृहतीसम्पादने नव सक्तयो भवन्ति ।
तथा वाक् ऋप्रूपेण वागृतं स्पृष्टा सत्यरूपं विष्णुं स्पृष्टा भवति ।
तत्र परमेश्वरस्य विष्णोः सम्बन्धी नितरां प्रियत्वाद्यः प्राणदेवता
आत्मा तस्य प्रतिमारूपमिदं बृहतीसहस्रम् । स च वायुर्विष्णोर्मुख्य-
प्रतिमा । तस्माद्विष्णोरेव प्रतिमा बृहतीसहस्रम् । तस्मात्तस्यैव
जगतीसहस्रत्वेन सम्पन्नस्य पञ्चविंशोत्तरैकादशशतानुष्टुप्त्वेन सम्पादने
जगतीसहस्रप्राणरूपाद्वापोरनुष्टुप्देवताया वाग्वाया उमाया उत्पत्तिः
तस्या भवत्येवं जानतः । ततश्चोमाया अपि ममवत्प्रतिमात्वाद्विष्णु-
प्रतिमायापक एव भवत्येतत्तुर्वै सम्पन्नघषायन् । विष्णुरेव बृहत्याः
प्राणप्रतिष्ठातृदेवता । प्रतिमाधिष्ठितदेवतावत् । तस्माद्बृहत्याः सकाशा-
त्तदुत्पात्त्यादने तस्यैव विष्णोः प्रतिमान्तरं तस्मादेव निर्मितं भवति ।
तस्मात्तदन्तरितन्त्रं मम इत्युक्तम् । बृहतीत्यविष्णोर्वैलादेव तत्संपद्यते ।
५ इति तस्याः षट्त्रिंशदक्षरादित्वमपि नियमयति तत्प्रसादा-

तत्रा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य
जगतीसहस्रैकादशानुष्टुमां शतानि भवन्ति पञ्चविंशतिध्वानुष्टुम आत्तं वै
पुरुषा कनीयस्तदुक्तमुपिणा वाचमष्टापदीमहमित्यष्टौ हि चतुरक्षराणि
तस्मात् नवसक्तिमिति बृहती संपद्यमाना नवसक्त्युत्तस्पृष्टमिति सत्यं
पि वापया स्पृष्टेन्द्रात्परि तन्त्रं मम इति तद्यदेवैतद्बृहतीसहस्रमनुष्टुप्-
सम्पन्नं भवति तस्मात्तदन्तरात्प्राणाद्बृहत्यै वाचानुष्टुभं तन्त्रं संनिर्मिमीते

द्रायुश्च । वायुरेव यद्भवन्नियतो नियमयति तस्मादिन्द्रात्परीत्य
स्यैन्द्रात्प्राणादिति व्याख्या कृता । 'यावत्सहस्रं बृहती तावच्छंसे
दनुष्टुभाम् । छन्दसां वा तदन्येषां बृहतीत्वं स्मरेत्ततः । तेन सर्वगतो
विष्णुः सर्वस्मादधिकोऽर्चितः । भवेदेवं ज्ञानतस्तु कृता च प्रतिमा
भवेत् । तथा वायोरपि कृता वायुर्हि प्रतिमा हरेः । तस्माद्वायुर्कृतं
सर्वं क्रियते विष्णुर्नैव हि । बृहतीमहसं सम्पन्नमेकादशशतं पुनः ।
अनुष्टुभां स्मरेत्पञ्चविंशोत्तरमुदारधीः । तेन वायोरुन्मोत्पत्तिः सम्य-
ग्ज्ञानात्स्मृता भवेत् । ततो द्वितीयप्रतिमा विष्णोरेव कृता भवेत् ।
विष्णुनाऽनुप्रविष्टौ यदुमा वायुश्च तद्वशावित्यादि च । सक्तयो
विभागाः । 'सक्तिरंशो विभागश्च विदलं चेति कथ्यते' इति शब्द-
निर्णये । स वा एष वाचः परमो विकारः । अकाराख्यवाग्विकारो
पृथग्यो बृहतीमहस्राख्यः । 'अकारः प्रथमं नाम विष्णोः सर्वगुणा-
न्नुचम् । सर्वदोषविरुद्धत्वाद्गुणानामन्यतामपि । विष्णोर्वदति जीवेभ्यो
जडेभ्यश्चैव सर्वदा । अभावं चैव दोषाणां सर्वेषां केशवे वदेत् ।
सम्यग्बलत्वतस्तस्मादकारो मुख्यनाम हि । तदर्थानेकदेशेन शब्दा-
सर्वेऽपि चोचिरे । व्याख्यात्याख्येयरूपत्वं विकारत्वमिहोदितम् ।
विकारत्वं च नान्यत्साक्षित्या वेदा यतोऽखिलाः । वाचकेषु तेषां
विष्णोः सहस्रबृहतीमयम् । उक्थमुत्तममुद्दिष्टं व्याख्याऽकारस्य सा-
परा । अन्येऽपि शब्दाः सर्वेऽपि ह्यकारार्थाभिधायिनः । एषां परम-
मुख्यं तत्तदेतत्पञ्चधा स्थितम् । व्याख्यानमेवाकारस्य सहैवोक्त्येन
सर्वेशः । मितामिते स्वरस्तत्पमनृतं चेति पञ्चधा । तस्मादकार-
एवायं सर्ववागात्मकः श्रुतः । तस्यैव व्यक्तिरूपोऽयं सर्ववेदादि-
विस्तरः । तस्मात्सर्वगुणान्विष्णोरकारो वक्ति यत्प्रभोः । तद्व्यक्त-
योऽपि शब्दा ये सर्वे विष्णुगुणवृद्धाः । अकारस्य तथोपांशोरभिमानो

स वा एष वाचः परमो विकारो यदेतन्महदुक्तं तदेतत्पञ्चविधं मित-

तु साकतः । देहेन्द्रियान्तःकरणनामोऽस्य द्विविधस्य च । स्थूल-
सूक्ष्मसूक्ष्मरीरस्य सर्वेषामभिमानिनी । भारत्युबोदितस्यापि ह्यकार-
णाभिमानिनी । तस्मादुच्चादुर्पांशुर्हि जपादिषु फलाधिकः । वायुः
जगति भारत्या उपांशोर्देवता मतः । अकारस्य विकारोऽयमोङ्कार-
स्य रूपते । अधिकोच्चत्वमानं हि तस्यार्थः समुदीरितः । अकारेणैव
जगत्समृक्कमाधिक्यवत्तद्वत् । अधिकोच्चस्वरूपोऽसौ माता चाधिक-
तव हि । एकार्थत्वादकारोऽसौ नकारत्वमुपागतः । दीर्घाभूतः
अकारनिनाकारेण सह स्थितः । अभाववाच्यकारस्य ह्यर्थो रेफः क्षयं
वाच्यः । सोऽप्यकारेण सहितो दीर्घत्वं समुपागतः । अभाववाच्यकारः
न एकावांशत्वाच्च योः । यकारत्वं गतस्तस्मान्नो रेफस्योच्चरत्वतः ।
यत्नं गतो ह्यकारोऽसौ तो विरुद्धार्थवाचकः । अन्यत्वात्सर्वजीवेभ्यो
सर्वेषाम् सर्वैव हि । सर्वदोषोपहितत्वाच्च सर्वतोऽप्यधिकत्वतः ।
नारायणो दोषाणां स्वभक्तेभ्यः समन्ततः । सर्वदोषविरुद्धोऽगुण-
शून्यरूपतः । नारायण इति प्रोक्तो ह्यकारार्थोऽयमेव हि । तस्मा-
दकारार्थेण विष्णोर्नारायणमिहा । प्रणवश्च ततोऽकारः प्रधानं नाम
रक्षितः । अकारनामा नान्योऽस्ति तस्मृते पुरुषोत्तमम् । ब्रह्मरुद्रादि-
गणानि ब्रह्मादिष्वप्यगुरुत्वतः । वर्तन्ते न त्वकारोऽयं वर्तते केशवं
विना । नारायणादिनामानि नृणां नामक्रियास्वपि । विहितान्यकारो
यस्य विहितस्तस्मृते प्रभुम् । वायुर्ब्रह्मापि चाकारदेवते न तु नामिनी ।
तथा वेदाभिधेयोऽन्यो वेदाख्या देवता परा । एवं नामाभिमानो तु
सर्वगुणो वनादर्चनः । तस्मादहति नामैतद्विष्णोः केवलमेव हि ।
विष्णोऽस्य व्याख्यानं बृहतीनां सहस्रकम् । तस्मात्प्रीतो भवेद्विष्णुः
जगताम्य सर्वदा । तस्माद्यज्ञेऽपि वा ज्ञंसेदयज्ञेऽपि रहः पुमान् ।

नोक्तं स्वराः सत्यावृते इत्युगमाया कुंव्या तन्मितं यजुर्निगदो वृथा

जगतामिह तस्माथो यः कथं श्रेष्ठः स स्वर ओमिति सत्यं नैत्यनृतं

ध्यात्वा नारायणं देवं विष्णोरञ्जं हि तत्परमि'त्यादि ब्रह्मसारे । परमविकारेण सह विकारमात्रस्यापि प्रस्तुतत्वात्तदेतत्पञ्चविधमिति परामर्शः । 'स्वराणां नियमो यत्र ह्यचो नामैव ताः स्मृताः । अन्यामिताक्षरा यास्तु ता गाथाः परिकीर्तिताः । खण्डवाक्यानि कुन्त्याः स्युरसमानि परस्परम् । यज्ञाङ्गं यजुर्दिष्टं निगदं वाक्य-मात्रकमि'त्यादि शब्दनिर्णये । अकारार्थत्वात्कारस्य किञ्चिन्मूलमिव । तस्मान्मूलत्वादकारार्थोऽपि ज्ञेय एव । नायोग्यानां सम्यग्वाच्य इति स्वल्प एव प्रकाशितोऽस्माभिः । वाच उद्धर्तनाशक्तः स्वयमेवोद्धर्तते । यद्वि देवतासु करोति तदात्मन्यापतति । तस्माद्ब्रह्मदानं ज्ञानदानं वा काले पात्राद्यनुसारेणैव कुर्यात् । अकारस्योद्धारता त्वकारलोपेनैव जातेति सत्यमोद्धारः । अकारस्यादौ स्थितत्वेन च यथार्थरूपत्वात् । उकारादिविकारसहितत्वात्पुष्पफलात्मकश्च । अकारस्यार्थरूपः सत्त्वेव च भगवांस्तमेवोद्धारो वक्ति । अतश्च सत्यमोद्धारः । यमर्थमकारो वक्ति तमेव वक्तीति । नकारस्त्वच्छिरस्कत्वान्मूलभूतस्याकारस्यान्ते स्थितिरूपत्वादयथास्थितेरसत्यरूपः । तथाप्यकारस्य चैकार्थत्वान्मूल-

तरेतत्पुण्यं फलं वाचो यत्सत्यं सहेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोः पुण्यं हि फलं वाचः सत्यं वदत्यथैतन्मूलं वाचो यद्वचनं तद्यथा वृक्ष आविर्भूतः शुष्यति स उद्धर्तत एवमेवानृतं वदन्नाविर्भूतमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्धर्तते तस्माद्वचनं न वदेद्द्वयेन त्वेनेन परमत्वा पत-द्रिकमक्षरं यदेतदोमिति तद्यत्किञ्चोमित्याहारावैवास्मै तद्रिच्यते स यत्तत्त्वमो कुर्याद्रिच्यतात्मानं स कामेभ्यो नालं स्वादयैतत्पुण्यमभ्यास्य यजेति स यत्तत्त्वमेति व्यात्पापिकाऽस्य कीर्तिर्जायेत सैनं तथैव हन्यात् स्मात्काल एव व्यात्काले न दद्यात्तत्त्वत्यानृतं मिथुलीकरोति तयोमिथुना त्यजायते भूयान् भवति यो वै तां वाचं वेद यस्या एष विकारः स संप्रतिचिदकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोऽप्यभिर्यज्यमाना यदी नाना-रूपा भवति तस्यै यदुपांशु स माणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तत्तिर इव तिर इव हाशरीरोरमशरीरो हि प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तदा विगविर्हि शरीरम् ॥ ६ ॥

पुनश्च । तस्मादकारस्यैतद्व्यावागादिकमपि व्याख्यानम् । तस्मा-ज्ज्ञानतः सर्वमपि भगवन्नामैव ॥ ६ ॥

विद्यान्तरोपदेशार्थं तद्वा इदं बृहतीसहस्रमिति पुनः पुनः परामर्शः । तदिदं बृहतीसहस्रं तद्यशस्तस्य नारायणस्य यशः । यस्य नारायणस्यैतद्यशः स भगवानेवेन्द्रनामा । स हि यत्प्रथमत इन्द्रो बभूव स्वेच्छया यज्ञनामा । तस्माच्चमेव वेदा इन्द्रशब्देन वदन्ति प्रच्यतः । इदि परमैश्वर्य इति धातोश्च तस्यैव हि परमैश्वर्यम् । अन्येषां तु द्वादशानां तेन दत्तमेवेन्द्रत्वं न तु मुख्यतः । अतो विष्णवेवेन्द्रशब्दं प्रयुक्ते श्रुतिः । 'मत्सि सोमं वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमिन्द्रो पवमान विष्णुमिति । न चेन्द्रं विष्णुं चेति प्रथमव्ययः क्रियते । तदा वरुणादिषु पृथक्पृथक्शक्तिसशब्ददर्शना-प्रापि पृथक्शक्तिसशब्दो दृश्येत । न हि सर्वेषां पृथक्शक्तिसशब्ददर्शने प्रत्यक्षवान्यथात्वं युज्यते । न चात्र द्वित्वगमकं चकारादिकं विधेते । तस्मात्प्रातर्मगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमित्याद्यप्येकस्यैव विष्णोर्विशेषणम् । एव चैवं भूतेष्वेकत्वे विरोधो दृश्यते तत्र तेनैव विरोधेन द्वित्वं गतिः । अन्यथैकत्वमेव । 'यो देवानां नामधा एक एवे'ति प्रोक्तम् । बहुरूपत्वाद्बहुवचनं च विष्णोरेव युज्यते । तस्मान्मुख्यतो विष्णवेवेन्द्रादिशब्दा अत्येषामुपचारतः । मत्सि महामिन्द्रमिन्द्रो यदापत्यन्वेन्द्रस्य पृथगुक्तेष्व मत्सीन्द्रमिन्द्रो पवमानेति पूर्वोक्त इन्द्रो विष्णुरेवेति सिद्धम् । महत्त्वं च तस्मादितिपुनर्येवैज्यत्वमात्रं न तु नामधेयतः । मह पूजायामिति धातोः । पूज्यो ह्यप्रजो भवति । भाषा विवाय सचथाप दैव्य इन्द्राय विष्णुः सुकृते सुकृत्तरः । वेधा मत्सिनात्रिपथस्य आर्यमृतस्य मागे यजमानमाभजदि'तीन्द्रस्य परमदैवं

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तद्यशः स इन्द्रः स भूतानामधिपतिः स स पृथमेतमिन्द्रं भूतानामधिपतिं वेद विद्वत्सा दैवास्माहोकार्यतीति

जनको यज्ञमागादिप्रदाता विष्णुरेव हि श्रूयते । इन्द्रश्च यजमानः । तस्मात्तत्प्रसादादवताराग्रजत्वमेव तस्य महत्त्वम् । अन्येन्द्रो ह्यहं प्रथमः पिबेयमहं प्रथमः पिबेयमिति वायुना विवदमान आजी पराजितो वायुं प्रसादयित्वा चतुर्थं वायुना सह ग्रहमाप । विष्णुस्तु कर्तुं सचन्त मारुतस्य वेधस इति वायोरपि विधाता श्रूयते । इघाज् धारण-पोषणयोरिति भातोर्विशेषेण धारणपोषणकर्ता हि वेधाः । तस्माद्भवत एवैतद्यशो बृहदुक्त्यादिकम् । 'अकसहस्रात्मकं विष्णोर्यज्ञ इन्द्राभिधस्य हि । इन्द्रो हि प्रथमो विष्णुर्यज्ञनामा जगत्पतिः । तत्प्रसादादथेन्द्रत्वं द्वादशान्ये प्रपेदिरे । पुरन्दरस्त्वेक एव वासुदेवप्रसादतः । द्विवारमिन्द्रतामाप तस्माद्द्वादश ते परे । अग्रजत्वाददित्या तु महेन्द्रो नाम चामवत् । महाव्रतं कर्म कृत्वा चैव नाम्ना महेन्द्रकः । महत्त्वं मुख्यतो विष्णोर्न हन्यस्य कदाचन । एवं यो वेद तं विष्णुं विस्वस्तो बन्धतोऽखिलात् । अस्माह्लोकाद्वरेलोकमेति नास्त्यत्र संशयः । इत्याह भगवान्विष्णुर्महिदासस्वरूपकः । श्वेतद्वीपादिकात्प्राप्य स इन्द्राण्यो हरिः स्वयम् । महिदासाभिबो भूत्वा लोकेष्वेव विराजति । तत्र पृच्छन्ति केचित्तु यद्येव भगवान्हरिः । महिदासादिरूपेण भूमिष्ठो रमते प्रशुः । तदा यदा स्त्रिया विष्णू रमते नित्यसत्सुखः । कया स्त्रिया रतिं कुर्याच्च हन्यतरितरच्युतः । स्त्रीरूपे तत्स्वयं स्वस्मिन्नमतेऽसावितीदशम् । वाच्यं तत्र च भूमिष्ठरूपेण तु दिवि स्थितम् । स्त्रीरूपं किमसौ गच्छेदथ यद्येवमत्र च । स्त्रीरूपं पृथिवी संस्थं केन रूपेण संक्रजेत् । न हन्यगम्यो भगवांस्त्रीरूपोऽपि जनार्दनः । इति पृष्टः स्वशिष्यैः स महिदासोऽयदद्वरिः । स्त्रीषु यल्लोहितं लोके ह स्माऽऽह महिदास ऐतरेयः प्रेत्येन्द्रो भूत्वेषु लोकेषु राजति तवाहुर्वदनेन रूपेणामुं लोकमभिसंभवतीति अथ केन रूपेणमं लोकमभवतीति तद्यदेत-स्त्रियां लोहितं भवत्वमेतद्रूपं तस्मात्तस्मात्त वीभत्सेताय यदेतत्पुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूपं तस्मात्तस्माज् वीभत्सेत सोयमात्मेयमात्मान-

प्राप्तिस्थो जनार्दनः । स्त्रीरूपः सोऽग्निनामैव ज्वलज्ज्वालासमप्रभः । तस्माद्विष्णोः सन्निधानाद्भर्ता भार्याशरीरमात् । न वीभत्सेतैव रक्ता-नया पुंरेतसि स्थितः । आदित्ये संस्थितो विष्णुरादेरादित्यनामकः । तस्माज् रेतसो भार्या वीभत्सेत पतिस्थितात् । पुरुषो भगवान्विष्णु रतसिस्थो युमतप्रभः । तस्माद्यद्भूमिगं विष्णोः स्त्रीरूपं तत्स्वयं हरिः । प्रादुर्भावगतो दद्यादिवि स्थितपुमात्मनः । सूर्यगस्य तथा पुंसो रतसिस्थस्य चात्मनः । देवीषु यल्लोहितं स्त्रीरूपं परमात्मनः । तस्य सूर्यगतो विष्णुः पुंरेतःस्वस्य चात्मनः । दद्याद्भूमिगतस्वैव रूप-तपमिदं ततः । परस्परं सम्भवति विष्णोर्नित्यसुखात्मकम् । प्रादु-र्भावस्थितं रूपं यच्च भूमौ पुमात्मकम् । विष्णोस्तदपि देवीषु स्थितस्त्रीरूपकात्मना । एवमन्योऽन्यतो विष्णू रतः स्वस्मिन् चान्यतः । रमया रममाणोऽपि तत्स्थेनैव स्त्रियात्मना । रमते नान्यतः कापि रतिविष्णोः सुखात्मनः । रमया रमणं तस्माद्भूमाया रतिपात्रता । नवास्या रतिदातृत्वं विष्णोर्न हन्यतो रतिरित्यादि च । स एव महिदास इन्द्रनामा प्राप्येनं लोकमत्र भूत्वा प्रादुर्भूय मनुष्यदृष्टिगोचरतां प्राप्येषु लोकेषु राजति । नात्र प्रेत्यशब्दो मरणवाची । किन्तु 'प्रेतां यल्लो शम्भुवे'त्यादिवत्प्राप्तिवाच्येव । न हि मृतः पुनरेषु लोकेष्वेव राजति । न च यशोमात्रराजनेन स्वस्य राजनं भवति । भिन्नपदार्थत्वात् । यदा एति च प्रेति चेत्यादौ प्राप्त्यर्थेऽपि वेदेषु प्रसिद्धत्वाच्च । 'लक्ष्मणः एतत्सुग्रीवं वभारं रामचोदितमि'ति स्कान्दे । यदनेन रूपेणामुं लोकमभिसंभवति । अनेन महिदासादिरूपेणामुं लोकं दिविष्टं रूपम् । लोक्यत इति स्वरूपवाची लोकशब्दः । 'आत्मानमेव लोक्यपासीते'तिवत् । यच्छब्दः किञ्चदर्थे । अनेन रूपेण यद्भूमिमभिसंभवति किम् ? उभयोरपि परिहारदर्शनादस्यापि प्रश्रव-नमभ्यते । 'यतश्चोदेति सूर्य' इत्यादिवत् । रंगान्तु प्रभविषयस्य

दुरवगमत्वं प्रकाशयति । 'दुर्गमे प्रश्नविषये प्रश्नो रंगयुतो भवेदिति' शब्दनिर्णये । केन रूपेणैव लोकमाभवति । केन स्वरूपेण भूमिष्ठनात्मन एव स्त्रीरूपेण विष्णुः संवच्यते । सोऽयं महिदासादि-
प्रादुर्भावरूप इदं भूमिष्ठस्त्रीरूपं लोहितगतं च स्वकीयमेव रूपममुष्मे दिविष्टाय स्वपुरुषरूपाय प्रयच्छति देवरेतःस्थिताय च । देवी लोहितस्थितमात्मनः स्त्रीरूपं महिदासादिरूपेभ्यो मानुपरेतःस्थित-
रूपेभ्यश्च दिविष्टैश्च विष्ण्वादिरूपैः प्रयच्छति च । तानि भूमिष्ठत्वेन दिविष्टत्वेन द्विविधत्वात्तावित्युच्यन्ते । अमेस्तद्रूपमग्निनाम्नो विष्णोः
प्रतिमा तत्सन्निधानात् । एवमादित्यनाम्नो विष्णोः । न ह्यग्न्यादि-
स्वरूपमेव लोहितादि । न च लौकिकस्त्रीपुरुषसंबंधमात्रमत्रोच्यते ।
अप्रस्तुतत्वात्तस्य । भगवानेव ह्यत्र प्रस्तुतः । असावात्मेत्यात्मशब्दाच्च
भगवानेवेति ज्ञायते । 'आत्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र कचिदिष्यते ।
गुणपूर्व्यभिधायी स नान्यस्य गुणपूर्णता । अमुक्यात्मान एवातो
ब्रह्माद्याः सर्वे एव ही'त्यादि च ब्रह्माण्डे । पदक्षरं पंचविधं समेति ।
सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यत इत्यादिनोक्तार्थविषयोदाहृतः श्लोकरपि
भगवत एव स्वरूपाणां परस्परयोगस्योक्तत्वात् । गायत्र्युष्णिग्बृहती-
त्यादिना भगवत एव पञ्चविधस्य स्त्रीरूपस्य महिदासादिपञ्चपुरुषाणां
च प्रस्तुतत्वाच्च ॥ ७ ॥

यन्नारायणादिरूपेण पञ्चविधमक्षरं परं ब्रह्म तत्स्वस्मिन्नेव
स्त्रीपुरुषेण समेति । स्त्रीपुरुषेण युजो देवा अथरूपेण रथे युक्ताः
संतो यन्नारायणाख्यं परं ब्रह्माभिसंवहन्ति । तदेतत्सत्यस्य सत्यं
नारायणाख्यं ब्रह्म यत्रानुयुज्यते यस्मिन्स्वरूप एव स्त्रीपुरुषेण युज्यते ।

ममुष्मा आत्मने संप्रवच्छत्यसावात्माऽमुष्मात्मानमिमयस्मा आत्मने
संप्रवच्छति तावन्त्योन्वममिसंभवतोऽनेनाह रूपेणानु लोकमभिसंभवत्य-
मुनो रूपेणैव लोकमाभवति ॥ ७ ॥

तत्र तस्मिन्नेव परे ब्रह्मणि नारायणाख्ये सर्वदेवा एकीभवन्ति मुक्ताः
गन्तो मिलिता भवन्ति । नायमेकीभावो नाम स्वरूपैक्यम् ।
किन्वेकस्थाने वासोऽत्यमुकूलचित्ता च । 'एकीभूय नृपाः सर्वे
पापुः पाण्डवं क्षरैः' । 'एकीभूता तु सा सेना पाण्डवानभ्यवर्तते'-
त्यादिबत् । न चैकीभावशब्दः स्वरूपैक्यविषये प्रयुज्यमानः
अचित्पृष्ठः । एकः पुरुषोऽपि यदा द्विधा भूत्वा एकीभवतीत्युच्यते
तदाऽपि स्थानैक्यमेव । स्वरूपैक्यस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । नचाज्ञात
एव पुनर्ज्ञाने ऐक्यं प्राप्त इति प्रयोगो दृश्यते । किन्तु ज्ञात इत्येव
प्रयुज्यते । तस्माद्भाष्यसहित एकशब्दो न स्वरूपवाची । न हि पूर्व
मिभ्रस्य पश्चात्स्वरूपैक्यं भवति किन्तु संसर्ग एव भवति । तस्माद्रापि
संसर्ग एव विवक्षितः । यदक्षरं पञ्चविधं समेतीत्युक्तस्य सत्यस्य
सत्यमनु यत्र युज्यत इति परामर्शं कृत्वा तत्र देवाः सर्वे एकं
भवन्तीत्युच्यते तस्मान् पुनरुक्तिः । यस्मादक्षरान्नारायणाख्यात्स
भावमेव भगवान्प्रादुर्भावरूपी स्त्रीपुरुषेण युक्त आगच्छति । तात्पर्यायै
तत्पर्यार्थस्य पुनरभ्यासः । विषूय विचार्य नामायत्तान्येव नामार्थ-
यत्तान्येव विष्णोर्माहात्म्यादीन्यन्वविन्दन् । तत्वाधिकं समतृप्यन् ।
एते परिपक्वे सति ज्ञाने । यस्मिन्विष्णौ नामानि ज्ञात्वा तस्मिन्
ज्ञाने परिपक्वे समतृप्यन् तस्मिन्नेव देवाः सर्वयुजो भवन्तीत्यवधारणार्थं
कृतेचनम् । सर्वयुजो भवन्ति मनोवाकर्मभिरुत्रैव युक्ता भवन्ति ।
'मर्षतः कठिनं क्षुद्रमुत्कर्षं श्रवणाप्रियमिति' शब्दनिर्णये । अस्त्री

तत्रैते श्लोकाः यदक्षरं पंचविधं समेति युजो युक्ता अभियत्संव-
हन्ति । सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्वे एकं भवन्ति ॥
यदज्ञातक्षरमेति युक्तं युजो युक्ता अभि यत्संवहन्ति । सत्यस्य
सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्वे एकं भवन्ति ॥ यद्वाच
लोहित इति यच्चास्याः कुरुं यदु चोत्त्वणिष्णु । तद्विषूया
सत्योऽत्यविद्वज्जामायात्ता समतृप्यच्छ्रुतेऽपि । यस्मिन्नामा समतृप्य-
च्छ्रुतेऽपि तत्र देवाः सर्वयुजो भवन्ति । तेन पाप्मानमपहृत्य ब्रह्मणा

पुमान्ब्रुवन् अस्त्री पुमांसं ब्रुवन् सप्तसु प्रथमेति सूत्रात् । स्वातन्त्र्ये
विभक्त्यव्यत्यय इति च । स्वतन्त्रो हि भगवान् तत्प्रेरित एव तं
वदतीत्यभिप्रायः । वदन्वदति वदन्नेव वदति । वदन्नेव न वदति ।
भवत्येव हि भगवान्स्त्रीरूपः पुरुषश्च । तस्माद्वदत्येव । अप्रसिद्धत्वाच्च
वदति च । 'स्त्रीरूपश्चैव पुरुषो यस्मान्नारायणः स्थितः पुमांस्त्री चेति
वाच्योऽतो वैलक्षण्याच्च चोच्यते । विष्णोर्नपुंसकाकारो नैवास्ति कचन
प्रभोः । तथाप्यरागाकृष्टत्वाच्चच्छब्दैरपि कथ्यते' इति गारुडे ।
'नारायणादिरूपेण पञ्चधैव हरिः स्थितः । तन्नाममिश्र स्त्रीरूपः
समेति स्वैः स केशवः । यत्सुन्दरं बहन्त्येते देवा भार्यासमन्विताः ।
अधिदैव तथाऽध्यात्मे जीवदेहात्मकं रथं । स सूर्यः सूर्यभार्या च
चक्षुर्द्वयसमाश्रितौ । बहोऽध्यात्मकौ देहं नारायणरथात्मकं ।
सोमश्च रोहिणी चैव दक्षवामश्रुतिस्थितौ । उभयोः पक्षयोः स्थित्वा
बहोऽध्यात्मकौ तयोः । उदारणार्थमेतेषामुमा वाचि समास्थिता ।
नामाकारैव रश्मित्वमगमद्वैष्णवे रथे । मनःस्थितः शिवश्चात्र
मनोनामा महाबलः । अभवत्सारथिर्विष्णोर्विष्णुर्वायुश्च तं रथम् ।
प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणारूपावधितिष्ठतः । तावेव चाश्विनामानौ हयास्त्रौ
जगदीश्वरावि'त्यादि गारुडे । 'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा
वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति' इति च श्रुतिः । 'सर्वसाधुगुणत्वात् वायुः
सत्य इतीर्यते । तस्यापि सत्यतादाता साधुपूर्णगुणो हरिः । सत्यस्य
सत्य एतस्मात्स्त्रीपुरुषः स केशवः । यस्मिन्वात्मनि युक्तः स रमते
स्त्रीपुमात्मना । मुनिगन्धर्वपित्राद्यैर्न तत्प्राप्यं कथञ्चन । आसुवन्ति
सुराः सर्वे तद्वपं जाज्वलत्सदा । अर्धनारीपुमाकारं तस्य वामस्थितानि
च । स्त्रीरूपाणि तु सर्वाणि विष्णोर्गत्यद्भुतानि च । विष्णोर्यानि

स्वर्गं लोकमन्येति विद्वान् । नैनं वाचा स्त्रियं ब्रुवन्नेतमस्त्रीपुमान्ब्रुवन् ।
पुमांसं न ब्रुवन्नेतं वदन्वदति कथञ्चन ॥ अ इति ब्रह्म तत्राऽऽगतमहमिति ॥

तु पुरुषाण्यास्थितान्यस्य दक्षिणे । तान्यस्यैव तु रूपाणि युज्यन्तेऽत्र
परम्परम् । एष नारायणो देवो हार्धनारीपुमात्मकः । सर्वे देवास्सभार्याश्च
प्राप्य पुरुषोत्तमम् । एकीभावं स्वभार्याभिरर्धनारीपुमात्मना ।
पार्यवोपासते विष्णुं मुक्ताः संसारसागरात् । मोदन्ते च रमन्ते च
विभागं चेच्छयाऽऽसुयुः । बहुधा च भवन्त्येते स्त्रीपुमात्मपृथक्त्वतः ।
तत्रादादासुदेवस्य भागः स्त्रीपुंस्वरूपिणः । तेनैव नियता नित्यं
संज्ञास्तत्परायणाः । रमन्ते नान्यगन्त्योऽसौ देवो विष्णोः परात्मनः ।
स्त्रीपुरुषेण युक्तं तद्विष्णुस्वरूपं परमश्वरं । अक्षरादेव परमात्पुंसो
नारायणाभिधात् । आगच्छन्ति तदैते च देवा भार्यासमन्विताः ।
बहन्त्यध्यादिरूपेण रथस्थं परमं वपुः । तत्सर्वदेवैः प्राप्यं च नान्यैः
कथमपि कश्चित् । मितादिपञ्चरूपं यद्वाक्यं लोकेऽथवा श्रुतौ ।
नारायणस्य नामैतदिति जानन्ति देवताः । मनोवाकर्ममिस्त्स्माद्योग-
नाम्सन्ति तत्र ते । सर्वशब्दान्हरौ नेतुं कस्य देवानृते बलं ।
नामन्तास्तरत्तम्येन विष्णुनामार्थवेदिनः । सम्यग्चेत्ता मारुतोऽत्र
गणान्मुक्तेभ्य एव च । सुरेभ्योऽधिकमानन्दं नित्यं भुङ्क्ते हरेरन्वि'-
ताः अर्धनारीनारायणतन्त्रे । एवं सर्वे शब्दा भगवद्वाचका इत्युक्ता
कारो विशेषतो नारायणवाचक इत्याह । अ इति ब्रह्मेति ।
'इतिशब्दोऽभिधानान्ते यत्र वैज्ञापिकं हि तत् । नाम स्यादिति मे
नामभिप्रायः समुदाहृत' इति शब्दनिर्णये । तत्रागतमहमिति । यस्माद-
स्यापि शब्दः प्रस्तुतस्य भावं विरोधिनमन्यं च वदति तस्मात्प्रत्यक्षत्वा-
त्तत्रागतमहमिति । इदममानदोषवर्जितवाक्यशब्दार्थ इति सिद्धति । मनसि
प्राप्तत्वादवचनेऽपि प्रस्तुतमेवेदं सर्वं । दृष्टसम्बन्धित्वाददृष्टं सर्वमपि
प्राप्तं भवति । भगवांस्त्वहति पृथग्विश्वस्थितत्वादेव न प्रस्तुतसमुदाये ।
अ भून्त्याशब्दार्थता । शून्याङ्गीकारे लकारस्याभावताख्य एक

एवार्थे इति सिद्ध्यति । विष्णोर्गङ्गीकारे त्वभावताऽन्यता विरोधितेति त्रयोऽप्यर्थाः सम्भवेव सिद्ध्यन्ति । तस्मादकारस्य भगवानेव मुख्यार्थो न शून्यः । एकदेशार्थत्वात् । तस्माद्युक्त्यर्थत्वादप्युक्तनैवाकारेणामाव इति तदुच्यते न त्व इत्येव केनचित्कचित् । न च तथा प्रयोगोऽस्ति । तस्मात्पारतन्यालपणुणत्वादिसर्ववस्तुस्वभावविरुद्धस्वभावं स्वतन्त्रं पूर्ण-गुणं सर्वजीवब्रह्मेभ्योऽन्यदज्ञानदुःखाल्पत्वपारतन्योत्पत्तिनाशादिप्रवे-दोपविजितं ब्रह्मशब्दार्थः । पूर्णं हि ब्रह्मशब्दस्यार्थः । न च दोषयुक्तस्य पूर्णता । न च जीवब्रह्मद्यपूर्णवस्तुभिन्नस्य पूर्णत्वं भवति । तस्मादकारशब्दार्थ एव ब्रह्मशब्दार्थः । तदेतदुक्तम् इति ब्रह्मेति अः इति पृथक्तेन वचनं तत्सममधिकं वा किमपि नास्तीति दर्शयितुम् । 'विबृतावपि सर्गः स्वात्संहितायां च यत्र हि । समानोचमदीनत्वमुच्यते वस्तुनोऽञ्जसे'ति शब्दनिर्णये । अः इति ब्रह्म पूर्णं वस्तुच्यते । तत्रागतमहमिति । तत्राकारस्य पूर्णवाचित्वेऽहमेव सोऽकारवान्य इत्याह महिदासरूपो भगवान्नायायणः । अहमेक एव परिपूर्णः । अन्येषां सर्वेषां मदधीनत्वादल्पत्वादिति । मुक्तेभ्यः प्रलये लीनेभ्यश्च सर्व-वस्तुभ्यः सदा विभिन्न एव भगवानिति दर्शयितुं च अः इति पृथग्वचनम् । तच्चोक्तं वाक्यनिर्णये । 'मुक्ता अपि न विष्णुत्वं यानि तत्समतामपि । आधिक्यं कुत एव स्वान्मुक्तानां मुक्तिदातुः । कुत एव प्रलीनानां प्रलये तु तदात्मता । ब्रह्मशब्देनपूर्वाणां मुक्तावपि न विष्णुता । यदा तदा तु संसारे क तद्रूपत्वमिष्यते । अन्योऽयं सर्वतो विष्णुः स्वातन्याद्वृणुति । सर्ववस्तुस्वभावस्य विरुद्धोक्त-भावकः । पारतन्यालपताऽज्ञानजनिनाशादिविजितः । अकारेण तं विष्णुः संहितायां पदात्मना । ब्रह्मोपनिषदोक्तत्वेनैव परमात्मना महिदासावतारेण सोऽहमेवेति विधेस्त्विति । मच्चोऽन्यो न हि पूर्णोऽयं यतोऽकारश्च पूर्णता । वक्ति तस्मादकारोऽयं मामेव वदति स्फुटम् ।

भावभाववाच्यकारः स्वादर्थत्रययुतो यतः । एकार्थात्मा ह्यभावः स्वाधि-निर्धेयस्वरूपतः । अन्यता च निषेधश्च विरुद्धत्वमिति त्रयः । अकारार्थो ह्यभावस्तु निषेधैकस्वरूपतः । एकदेशस्वरूपत्वान्नाकारेणैव भण्यते । किञ्चभाव इति त्वेव तेनाकारोदितो हरिरिति । न च निषेधस्वरूपे विरुद्धता चान्यता चास्तीत्येतावता पूर्वार्थता भवति । तदाऽर्थत्रय-कल्पनस्य वैयर्थ्यात् । उक्तं हि शब्दनिर्णये । 'विरुद्धता निषेधान्य-गावपुक्तं हि केवलः । अकारो वर्तते तेषामेकार्थात्मन्यभावके । एतेऽभाव इत्येव न त्व इत्येव केवल' इति । तस्मान्नायायण एवाकार-सम्य इति सिद्धम् । 'यतोऽकारः सदा विष्णोर्वाचकत्वेन संस्थितः । तस्माद्वर्णत्रयात्माऽयं प्रणवोऽपि त्रयात्मकम् । हरिमेव सदा वक्ति त्रयात्म्यं कञ्चन कचित् । सृष्टिकर्ता ब्रह्मनामा योऽमृतचतुराननम् । जगदीश्वर इति विरिञ्चस्य सोऽकारार्थो जनार्दनः । वैकुण्ठलोके आस्ते स त्रितीयरुपा हरिः । उकारवान्यः स विश्वेश्वरसिंहो रुद्रनामकः । गीतावान्स शिवस्यापि स्रष्टा संहारकारकः । अन्तर्यामी शिवस्यापि प्रकाशार्थः प्रकीर्तितः । एवं त्रियात्मकं विष्णुं प्रणवोऽयं त्रियात्मकः । प्रथममिवाचष्टे चिन्दुर्वक्तव्यनिरुद्धकम् । प्रभुम्राद्याच्चादपूर्वाः सर्वा-न्नायायमात्मकान् । पञ्चनामादिका एव मूर्तीनारायणोचराः । प्रणवोऽयं वदत्यष्टौ तस्मान्नान्यामिधायक' इति तत्त्वसारे । 'पदत्रिंशति-तन्त्राणि बृहत्पुत्रार्थगानि तु स्त्रीरूपाणि हरेस्तावद्द्वामप्यभिमानिषु । पदत्रयो रूपाणि पुमाकाराणि सर्वशः । एतैः पुरुषैर्हृदयपुत्र-भ्यामस्मिन् । कदाचिद्भगवान्विष्णुः पुमाकाराणि तानि च । कृत्वा प्रथमतान्येव स्त्रीरूपाणि विधाय च । तान्याप्नोति च पुरुषैस्तैर्वाक्षर-गानि च । स्त्रीरूपाणि जगन्नाथः प्राप्नोत्यात्मेच्छया प्रभुः । जगन्मदारूपस्वरूपै रमते स्वयम् । एकीकृत्य च तान्येव द्विरूपो यतः तथा । स एव रमते मायां स्थितात्मस्त्रीतनौ हरिः ।

प्राणस्योत्पत्तिकामः सन्ननेच्छामारनामक' इत्यर्धनारीनारायणतन्त्रे । वायोरुत्पत्तिकामो मायां रमायां रमत इत्यनकाममारः । जीवस्थिते-
नाक्षरगेनाक्षरनाम्ना स्वरूपेण जीवाख्यध्वर्यस्थितमहराख्यं स्वरूपमाप्नोति
तेन चाक्षराख्यं स्वरूपमाप्नोति । यदक्षरादक्षरमेति युक्तमित्यस्य
व्याख्यानरूपत्वाच्चैतदवसीयते । पुर्मासं स्त्रियं च वदन्नेव न
वदतीत्युक्तत्वाच्च स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च प्रतीयते विष्णोः । न च
नपुंसकरूपं भगवतः कुचिदुक्तम् । प्रसिद्धमेव च रूपद्वयम् । अतो
नपुंसके वदन्नापि न वदतीति न तद्वदनुपज्यते । नपुंसकरूपे
प्रमाणाभावादेव । लौकिकस्त्रीपुंविशेषणत्वादस्त्री पुमानित्यपि वदन्निति
भवति । 'स्त्रीपुंरूपद्वयं विष्णोर्न तृतीयं कथञ्चन । साक्षान्नपुंसक-
स्त्वस्मान्मुक्तिमाप्सी न तु कचिदि'ति ब्रह्मांडे । न च रक्ष इति
नपुंसकशब्दमात्रेण राक्षसादयो नपुंसका भवन्ति । भवतीतिपदमाभावा-
दनकाममार इति भगवन्नामैवेति ज्ञायते । 'ऋष ज्ञान इति ब्रह्माद्वातोः
सर्वज्ञ एकराट् । वैदद्रष्टा परमऋषिर्दियासः पुरुषोत्तमः । मन्त्राणां
प्रथमो द्रष्टा सर्वेषां यत एव तु । ऋषिणीोक्तमिति प्राहुर्मन्त्रोक्तं
ब्राह्मणान्यतः । तत्प्रसादाद्धि तपसा पश्चान्मन्त्रान्प्रपेदिरे । ब्रह्माद्या
ब्राह्मणं पञ्चार्चैर्दृष्टमपिभिः पृथक् । मन्त्राश्चोपनिषच्चैव नाकृत्वा
सुमहत्तपः । प्रथमं तद्व्याख्येन दृष्टं केनचिदीक्ष्यते । विना पृथक्तपो-

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वा पतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य
पदत्रिंशत्तमक्षराणां सहस्राणि भवन्ति तावन्ति पुरुषायुषोऽङ्गा सहस्राणि
भवन्ति जीवाक्षरेणैव जीवाहरामेति जीवाब्जा जीवाक्षरमित्यनकाममारोऽथ
देवरथस्तस्य वायुजिः श्रोत्रे पक्षसी चक्षुषी युक्ते मनः संप्रहीता तदयं
प्राणोऽधितिष्ठति तदुक्तमृषिणाऽऽनेन यातं मनसो जघीयसा निमि
पश्चिज्जघीयसेति जघीयसेति ॥ ८ ॥ इत्येतरेयोपनिषत्सु द्वितीयावस्थेः
तृतीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ३ ॥

हृदयेद्वाह्यं मुनिभिर्यतः । मन्त्राश्चोपनिषच्चैव ब्राह्मणादुत्तुमास्ततः ।
तापुपुपनिषच्छ्रेष्ठा युक्तावस्थाधिगम्यत' इत्यादि प्रमाणविवेके ।
एत रधेनाध्यात्मशरीराख्येनाधिदैवं स्वरूपेण । ऋषव इत्यत्र देवानां
प्राधारणं नाम । 'आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे ऋषव इत्यपि ।
पादवसमाख्या च द्वादशाष्टादिकेष्वपी'ति शब्दनिर्णये । 'निर्मितो
दैवीः सर्वैर्विष्णुना वायुना सह । अधिष्ठितो रथो दिव्यः सोऽध्यात्मं
देवनामकः । सम्यग्योगो यदा तस्य मनोवाकर्मभिर्मवेत् । देहाख्यस्य
राक्षैव तदा नारायणात्प्रभोः । विविधं वासवत्वात्तु विवस्वताम-
काप्युभं । संसारवारकं ज्ञानं दिवो दुहितुनामकम् । विष्णुतत्त्वा-
णांज्ञाख्यमहनी द्वे च शोभने । ज्ञानावस्था मुक्तयवस्थेत्युभे एवाहनी
परं । जायन्ते देवतास्त्वेषां भारती वायुरेव च । जीवन्मुक्तेष्व
पुत्रं दाता रूपद्वयी प्रभुः । सर्वस्त्रीणाद्भुतमत्वादयौर्नामा श्रीरुदाहृता ।
दुहिताऽस्या भारती तु नित्याह्वयस्वरूपतः । अहरित्युच्यते वायुज्ञाना-
त्तातात्तयैव च । अधिदैवे रथेऽप्येते विष्णोर्लक्ष्म्यां प्रज्जिरे ।
विन तेन देवेशौ विष्णुवायु जगत्पती । आपातमिति हवैतौ
जगत्पेशकर्मणि । अन्यथाप्यर्थदेतौ ज्ञानेच्छुः पुरुषः सदा ।
तन्मन्त्रद्वयं नित्यमातेन निमिपस्तथा । रक्षणं वां समीपे स्थान्म-
मनात्मात्ममेव च । हयासत्त्वाचाशिनौ नावित्वाह परमाश्रुतिः ।
पितृतापादिकाश्चैवं सर्वे मन्त्रा हरिं परम् । वदन्ति मुख्यतो नान्यं
परेनामानमच्युतम् । अथवा वायुदेवस्यं पृथक्संस्थं च केशवम् ।
तयो द्विवचनो वक्ति तथा बहुवचस्त्वपीत्याद्यैतरेयसंहितायाम् ।
एवं वदत इति मुदिने । विवस्वतो विष्णोः सकाशादिवो दुहिता
भारती च जायन्ते । अहनी इति द्विवचनेन द्वित्वे सिद्धेऽप्युभे इति
रक्षताभ्यामाधिदैवतयोरुभयोरपि वचनार्थम् । न च सूर्यरथोऽत्र
वर्णः । न चाहोरात्रे अहनी इत्युच्येते । सूर्यस्याश्विनामाभावात्

समाश्रित्वाच्च तद्वत्स्य । चतुरथत्वं चात्रोच्यते । श्रोत्रे पक्षसी
चक्षुषीयुक्ते इत्यध्यात्मसम्बन्धाच्च । न च रात्रौ मुदिनमिति प्रयोगो दृष्टः ।
अमुदिनस्यापि तत एव जातत्वाच्चार्थविशेषणता च । अस्मिन्पक्षे तु
लौकिकादव्यावृत्त्यर्थं मुदिने इति युज्यते । जीवन्मुक्तिश्च मुक्तिश्च
हि मुख्ये मुदिने । 'स य आत्मानमेव लोकद्रुपास्ते न हास्य कर्म
क्षीयतेऽस्माच्चैवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत' इति ज्ञानावस्थायां
मुक्तौ श्रोत्राबाहुल्यकारणत्वात्सापि मुक्तिवत्सुदिनम् । न हि मुक्ता-
वाधिक्यार्जनमस्ति । 'न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते' इति
वचनात् । अतो ज्ञानोत्पत्तिसमग्रन्तरमेव मुक्तौ न पुनरार्जनमस्तीति
किञ्चित्कालं ज्ञानित्वेनावस्थानमपि मुदिनमेव । ज्ञानात्पूर्वं तु पतन-
संशयादेव न मुदिनम् । न चाश्विरथो वर्ण्यते । न ह्यश्विरथयोगादहनी
जायेते । एकरासमपुच्छो हि तद्वत् । 'तद्वारासमो नासत्या सहस्रमि'ति
वचनात् । न च विषयच्छन्दोऽधिनोर्विद्यते । 'यो देवानां नामधा
एक एवे'ति विष्णोः सर्वनामानि प्रसिद्धानि च । 'युजो युक्ता अभि
यत्संवहन्ती'त्यादिना तस्मैव प्रस्तावाच्च । अतो विष्णुरेव मुख्यतः
सर्वनामोक्त इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-
चार्यविरचिते श्रीमन्महेश्वरयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रपञ्चके तृतीयोऽ-
ध्यायः ॥ २ ॥ ३ ॥

३० ॥ 'एको नारायणस्त्वासीत्प्रलये रमया सह । नित्यातत-
गुणत्वात्स आत्मेति श्रुतिपुद्गितः । इदं सर्वमपेक्षयासौ कालो
गुणतस्तथा । अत्रच एव समस्तेभ्यस्तद्वत्त्वाद्रमपि सा । विद्यमानाणि
नायश्ला गुणरूपा ततो यतः । न ब्रह्मा न शिवश्चासीन्नैवान्यथा
मिपत्कचित् । सुप्तास्त्र यतो जीवाः सर्वे ब्रह्मशैवादिकाः । अमुक
श्रीश्च मुक्ताश्च स्वतन्त्रोन्मेषवर्जनात् । अनुन्मेषा एव तेषां स्वतन्त्रोन्मेष
हरिः ३१ ॥ आत्मा ता इदमेक एवात्र आसीच्चान्तिकश्चत मिपत्क

एकराट् । नारायणो न चान्योऽस्ति पूर्णोन्मीलद्रुणात्मकः । पराधीनेन
विषेन शृङ्गप्रपि हि मिश्रुकः । वित्तवानिति नैवोक्तस्तथा श्रीर्मुक्तिगा
त्रपि । मिपन्तोऽप्यन्यतन्त्रत्वाच्च मिपन्तः कथञ्चन । सर्वदाप्येक
एवायं स्वतन्त्रो नापरः कचित् । कालाग्रयत्वं वक्तुमस्य प्रलये
स्थितिरुच्यते । स ऐच्छद्रुगवान्विष्णुः सष्टुं लोकाभिमानिनः ।
लोकाभिधानवदेवाञ्जल्लोकांश्च शाश्वतः । स लोकेश्वरः पूर्वतनान-
धारयान्महदादिकान् । ब्रह्मशैवादिकान् सृष्ट्वा जडैस्सह जनार्दनः ।
दिनमाकाशमुर्वी च समुजेश्च द्विसप्तकान् । इति सृष्ट्वा स लोकांस्तु
पुनस्तादेव लोकपान् । अन्धान्तः सद्युनैच्छच्च तेषां धूपत्वसिद्धये ।
ब्रह्मामकेभ्यस्तेभ्यः स पूर्वसृष्टेभ्य एव तु । सर्वजीवाधिकत्वाच्च ब्रह्माणं
पश्यामिधम् । अंशेनोद्भूत्य रुद्राद्यैः सह चैनमयोजयत् । तथैव चेतना-
नाञ्च भागालुडृत्य पिण्डवत् । चेतनाचेतनं राशिमैकत्वं विदधे प्रभुः ।
अनैच्छजगन्नाथस्तस्याङ्गोत्पत्तिमच्युतः । अण्डवन्मुखमस्यासीत्प्रथमं
तद्विरोऽभिधम् । भिन्नमास्यं पुनस्तस्य विष्णोरेवेच्छया प्रभोः ।
तत्र बाह्नामकं रूपं बह्वेरासीत्पुनरातनम् । तस्मैवाथ द्वितीयं च
पदमिरिति गीयते । तथैव नासिकातोऽभून्मुख्यवायोः सुतो मरुत् ।
गणो वायुरिति द्वेधा चक्षुषोऽभूत्तथा रविः । द्विरूप एव कर्णाभ्यां
विपत् लोकाञ्च सृजा इति स इमांल्लोकान् सृजताम्भो मरीचीर्मर्यापोऽ-
रिभ्यः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठान्तरिक्षं मरीचयः पृथिवीं मरो या
नवरागा आपः स ईदृतेमे तु लोका लोकपालाञ्च सृजा इति सोऽद्भ्य
एव पुरुषं समुदृत्यामूर्च्छयत्तमभ्यतपत्तस्याभितसस्य मुखं निरभिद्यत
व्याऽण्डं मुखाङ्गण्वाचोऽभितोऽसिके निरभिद्येतां बालिकाभ्यां प्राणः
गणप्रापुरक्षिणो निरभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ
निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्रादिशस्त्वहिनरभिद्यत त्वचो लोमानि
लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा
तमिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्धृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्रा-
ङ्गो रेतस आपः ॥ ३ ॥

मित्रधर्माप्यवित्पाः । दिग्देवता द्विरूपेण बभूवुः सर्व एव च । हृदयाद्गुरुडानन्तशिवचन्द्राः । प्रथक्प्रथक् । मनो बुद्ध्यभिमानाश्च तन्नामानश्च ब्रह्मिरे । त्वचश्च रोमनामानो वृक्षनामान एव च । द्विविधाः पारिजाताद्या बभूवुर्ब्रह्मदेहतः । हस्ताभ्यां द्विविधः शक्रः पद्भ्यां तत्त्वानुरेव च । यज्ञस्त्वजनि पायोश्च यमो निर्ऋतिरेव च । रेतोऽश्वासा द्विरूपस्तु शिव एव च शुभतः । अपानो मृत्युरिति च मुख्यो नामेस्तु मारुतः ॥ १ ॥

एवं रूपद्वयेनापि स्तुवन्तो विष्णुमव्ययम् । दिव्याम्बराः कुण्डलिनः प्राविशुदकर्णवम् । तदाऽश्वनापिपासाख्यं द्विरूपं मारुतं पुनः । तस्मिन्देवसमूहे तु विष्णुः प्रावेशयत्प्रभुः । तेऽब्रुवन्देहि नो वासं यत्र चान्नमदामहे । गौरूपमेभ्यो ब्रह्माणं ददौ नारायणः प्रभुः । तत्र प्रविश्य ते देवा नालमित्यब्रुवन्पुनः । अश्वरूपं विरिञ्चश्च पुनरेवावदत्प्रभुः । तदपेऽपि प्रविश्यैव नालमित्यब्रुवन्पुनः । पूर्वसृष्टं पुमाकारं ब्रह्मणोऽदात्पुनर्हरिः । तदृष्टैवालमित्युचुर्विशतेति स चाब्रवीत् । विविशुश्च ययोत्पन्नाः सर्वे देवाश्चतुर्मुखम् । अश्वनापिपा-

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्नाहत्यवर्णवे आपतंस्तमशनापिपासाभ्यामन्वयार्जता एतमब्रुवन्नायतनञ्च प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ताभ्यो गामानयत्ता अन्नवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अन्नवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अन्नवत्सुकृतं ब्रूतेति पुरुषो वाय सुकृतं ता अन्नवीदधायतनं प्रविशतेत्यग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्विशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्श्रोत्रधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युपुराणो भूत्वा तामि प्राविशद्वापो रेतो भूत्वा दिशश्च प्राविशन्समशनापिपासे अन्नमावाभ्यामभि प्रजानीहीति ते अन्नवीदेतास्तेव वां देवतास्त्राभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति तस्मादस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥ २ ॥

गामानी तु द्विरूपो मारुतोऽवदत् । कुर्वाणामावयोर्ध्वं यथा त्वच्छास-
नानुषी । नित्यं भवावेति हरिः सर्वत्र प्रविशेश्वरमुम् । आह
तत्पारवतानां सर्वासां भागश्चक्षुः । एक एव प्राणनामा नाभिस्थोऽपि
॥ एव तु । अश्वनापिपासापानश्च मृत्युश्चेति चतुर्विधः । एक एव
मरानासुः सर्वदेवेषु संस्थितः ॥ २ ॥

पुनरैच्छत्केवलौऽसावन्नमेभ्यः सृजा इति । अवाख्या देवताः
एवं सृष्टा ब्रह्मादिकाः पुनः । ददर्श सुविज्ञालाभ्यां नेत्राभ्यां
अकरोक्षणः । तदर्शनात्तदिच्छातस्तासां देहोऽभवत्प्रथक् । सर्वासामपि
देहेकदेशेभ्यो मिलितं शुभम् । सर्वैरधिष्ठितं चैव विरिञ्चैन विशेषतः ।
दिग्प्रावयवसम्पन्नमेकमेव सुलोचनम् । भोग्यभोग्यात्मना नास्ति
तत्र दुःखं कथञ्चन । ते हि देवाः स्वयं भोग्याः स्वयं भोक्तार एव
च । क्रीडन्ते मोदिनो नित्यं तथाप्यच्चात्मकस्त्वसौ । क्रीडयाऽ-
पाकमल्लिखितं तदाऽसौ चतुर्मुखः । अतुं वागादिभिः सर्वैरैच्छन्नाप्य-
वकतदा । ज्ञानक्षपि क्रीडयैव तारतम्यं प्रकाशयन् । एवं चकार
भ्यामकाञ्चनं लोककर्तारि । क्षुत्पिपासादयश्चैव देवानां भोगसाधकाः ।

स ईक्षतेमे तु लोकाश्च लोकपालाश्चात्रमेभ्यः सृजा इति सोऽपोऽ-
न्वयत्ताभ्योऽभितताभ्यो मूर्तिरजायत या वे सा मूर्तिरजायताच्च वै
तत्पदेनच्छृष्टं परावत्यजिघांसत्तद्वाचाऽजिघृक्षत्तन्नाशकोद्वाचा गृहीतुं स
यदेतद्वाचाग्रहैष्यद्भिमन्याहृत्य हेवान्नमन्नस्यचत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशको-
ल्लोचनं गृहीतुं स यदेतत्प्राणेनाग्रहैष्यद्भिमन्याहृत्य हेवान्नमन्नस्यच-
त्प्राणाऽजिघृक्षत्तन्नाशकोच्छ्रुषा गृहीतुं स यदेतच्छ्रुषाग्रहैष्यद्भुद्वा हे-
वान्नमन्नस्यचत्प्राणैरेणाजिघृक्षत्तन्नाशकोच्छ्रोत्रेण गृहीतुं स यदेत-
च्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्चक्षुत्वा हेवान्नमन्नस्यचत्त्वचाऽजिघृक्षत्तन्नाशकोत्त्वचा
गृहीतुं स यदेतत्त्वचाग्रहैष्यत्सृष्टा हेवान्नमन्नस्यचत्तन्मनसाऽजिघृक्ष-
त्तन्नाशकोन्मनसा गृहीतुं स यदेतन्मनसाग्रहैष्यच्छात्वा हेवान्नमन्नस्य-
चत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशकोच्छिञ्चेन गृहीतुं स यदेतच्छिञ्चेनाग्रहैष्य-
त्सृष्टा हेवान्नमन्नस्यचत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्वायवत्सोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायु-
श्चापूर्वा एव यद्वायुः स ईक्षत कथं न्विदं मदते स्यादिति स ईक्षत

न तु पीडाकरास्तेषामैश्वर्यादिगुणोन्नतेः । अन्नमूर्तिं ततो ब्रह्मा
प्रधानेनैव वायुना । अपानारुयेनातुमैच्छत्तदवाशकदाशु सः ।
तस्माद्भोक्तैक एवासीत् सर्वस्यान्नस्य मारुतः । तत्प्रसादात्परेऽश्रान्ति
किञ्चित्किञ्चिन्न चाखिलम् । आयूरूपोऽखिलानां च देवानां वायुरेव
हि । अन्नदेवस्य चायुः स तस्मादेवोत्तमो भवतु । आयुःशब्दो ज्ञान-
वाची गतिवाची च यत्ततः । चेष्टामोक्षज्ञानदाता मुराणां मारुतस्ततः ।
अन्योऽन्यगुणदातृत्वात्समानौ ब्रह्ममारुतौ । तस्मान्मोक्षे सुखे ज्ञाने
विष्णुभक्त्यादिकेष्वपि । सर्वेभ्यश्चाधिकौ तौ हि तयोर्विष्णुः परस्सदा
देवतानां प्रवेशात् पूर्वेमेव जनार्दनः । इत्यमैश्वर्यं देवेशो ब्रह्माद्य-
यदि मां विना । क्रियादिषु समर्थाः स्युर्न मे विष्ण्वभिधा भवेत्
सर्वचेष्टयितृत्वाच्च विशिष्टवलतस्तथा । विष्णुरित्यभिधा मह्यं सा
युक्ता दिवौकसाम् । स्वतन्त्रत्वे ततः सर्वे मद्रशा एव नान्यथा
तस्मादेषां प्रवृत्त्यर्थं प्रवेश्ये सह वायुना । इति मत्वा विरिञ्च-
शरीरं प्रविवेश सः । मूर्धन्यनाड्या प्रथमं ब्रह्मवायुसमन्वितः । अग्न्या
दपस्ततः पश्चात्प्रविष्टास्तन्नियोजिताः । प्रपदाभ्यां तथान्वेन रूपे
प्रविवेश सः । विभर्ति देहं तेनैव मूर्धाविष्टेन चोष्टयन् । नारायणं
वासुदेवं इति द्वेधा व्यवस्थितः । मूर्धाविष्टो वासुदेवस्तस्य चावस्य

पक्षरेण प्रपद्या इति स ईक्षत यदि आचाऽभिप्राहत् यदि प्राणैनापि
प्रणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पर्शं यां
मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यषामितं यदि शिक्षेन विस्तृष्टमथ कोऽहमि-
स एतमेव सीमानं विदार्थयता द्वारा प्रापद्यत सैषा विदितिना
क्षास्त्वेतन्नादं तस्य त्रय आवसयाश्रयः स्वप्ना अयमावसयोऽ-
मावसयोऽयमावसय इति स जातो भूतान्यभिधैक्यैक्यनिकमिहान्यं वा
दिपदिति स एतमेव पुरुषं ब्रह्मतत्तमपश्यद्विदमदशमिति ३ तस्मादिवं
नामेदंशो ह वै नाम तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परो-
क्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ ३ ॥ इत्येतरेयोपनिष-
द्वितीयाध्यायके चतुर्थोऽध्यायः ॥ २ ॥ ४ ॥

वायुः । अक्षि कण्ठो हृदित्येव त एव स्वरनामकाः । आपोल्यत्र स्वयं
विष्णुरतः स्वप्नाः प्रकीर्तिताः । अनिरुद्धादिरूपेण विधा तेषु व्यवस्थितः ।
पाताञ्जल्यत्रयस्यास्य जीवस्य क्रमशो विष्णुः । सुषुप्तायां वासुदेवो मूर्धन्येव
व्यवस्थितः । तस्यामेव ब्रह्मनाड्यां स्थितो नारायणः प्रभुः । स एव
भगवान्विष्णुः प्रादुर्भावात्मना पुनः । जातो मत्स्यादिरूपेण सर्वभूतेषु
प्राविशत् । असुराणां निहन्तारं ज्ञानादिगुणदं तथा । चेष्टाप्रदं च
भूतेषु न मदन्त्यं वदत्यपि । इति मत्वा जगन्नाथो दैत्यनिग्रहणेच्छया ।
जगन्नाथार्थमपि तु प्रादुर्भूतो भुवि प्रभुः । तथा जीवेषु सर्वेषु प्रविष्टः
प्राणेच्छया । को ह्यन्यस्मृत्ये विष्णुमेतत्कर्म करिष्यति । स सर्व-
गुणस्पूर्णं सर्वगं नित्यमव्ययम् । एतदेवस्वरूपं स त्वपश्य-
द्विशारदाम् । तस्मात्सर्वावताराश्च सर्वजीवेषु संस्थिताः । प्रादुर्भावाः
मूर्धगुणैः पूर्णा एव सदा स्थिताः । पश्यन्ति च तथा नित्यं निर्देष्टोरु-
पमंविदा । गुणपूर्णस्वरूपस्य त्वापरोक्ष्येण दर्शनात् । सर्वदेवं दासी
विष्णुरेदिन्द्रो नामतो मतः । ब्रह्मादीनां हि सर्वेषां तत्प्रसादेन
जायते । जानन्ति न स्वतस्तेन नेदन्द्रास्ते प्रकीर्तिताः । रमाऽपि
अपसादेन जानाति किमुतापरे । अन्यज्ञाना अन्यगुणा अन्यानन्दाश्च
प्राणिनाः । रमाजशंकरेन्द्राद्यास्तेनानिन्द्राः क्रमेण ते । पापैरज्ञाततां
विना मानयन्ति सदात्मनः । हर्षेण तेन विष्णुः स इन्द्र इत्यभिज्ञव्यते ।
मिहन्ताऽसुरादीनां ज्ञायेतेति श्रुतिर्हरिम् । इन्द्र इत्येव वदति
पराक्षेणोरुसद्गुणामित्वाद्यैतरेयसंहितायाम् । आततगुणत्वादात्मा
तारायणः । ब्रह्मपन्थाः सत्यं कर्मेति तस्यैव पञ्चरात्रप्रसिद्धैरेव
भाषाभिरारब्धत्वाच्च । 'श्रुत्यतः कर्मनामा तु प्रादुर्भावात्मको हरिः ।
मूर्तिलद्वतनुयैव तत्र ह्यमितचेष्टितः । कर्माभासा जीवसङ्घाः सत्यं
पशुपन्नामकः । सङ्कर्षणो हरिः पन्था ब्रह्मोक्तो वासुदेवक' इत्यादि
प्राचनिर्णये । 'मत्सीन्द्रमिन्द्रो पवमान विष्णुमि'त्यादिश्रुतौ तस्मिन्नेव

तु महदादीनां सर्वेऽपि ह्यभिमानिनः । पूर्वस्य प्रतिबिम्बश्च चरम-
स्तमुदस्तथा । तद्वशाश्चाखिला विष्णोर्न विष्णुः कस्यचिद्वशे ।
महदादिमानिनश्चेते जातास्तैः सह सर्वशः । एते लोका इति प्रोक्ता
लोकानामभिमानिनः । त एव लोकपालाश्च यदा पश्चात्प्रजज्जिरे ।
पश्चाज्जातैर्हि रूपैस्तैर्लोकस्थानपालयन्त्यलमि'त्यादि तत्त्वसारे । अमुच्छ-
यत् सूर्तमकरोत् । अमिवाग्भूत्वेत्यादिना पश्चादैक्यप्रतीतेरेकस्यैव
रूपद्वयं तदिति श्रूयते । प्रजानीहि प्रकर्षणानुजानीहि । अन्नेदेवता
च सर्वदेवतायुक्तो विरिञ्च एव । असन्नं नैतस्मिन्प्रवेश एव न तु
पीडा तस्य । एक एवा हि ब्रह्मा भोक्तृभोज्यत्वेन स्थितो भोज्यरूपे-
णैकीभूयातितरां भुमोदेत्यर्थः । देवानामुपद्रवाभावाद्भोक्तृत्वशक्ति-
योजनमेवाशनापिपासाभ्यामन्तर्वाजनम् । वायुरेव च भोक्तृत्व-
शक्तिरूपः । यदि वागादीनामेवाभिष्याहरणादिशक्तिः स्थान्मां विना
तर्हि विष्णुत्वं न मम स्थात् तस्मात्कोऽहं भवानीत्याशेषः । विशेषेण
प्राणयति सर्वान्सर्वेभ्यो विशिष्टश्चेति हि विष्णुः । प्रकारो बलं प्रकारः
प्राण आत्मेति व्याख्यानात् । तस्मान्मत्प्रेरिता एवैते अभिव्याहारादि-
शक्ता इत्यभिप्रायः । पूर्णानन्दस्वरूपत्वाच्चन्दनो भगवान् । प्रादुर्भाव-
रूपेण जातोऽपि भगवान् सर्वभूतान्यभितः सर्वकालेषु विशेषेण
पश्यत्येव । इह भूतेषु मत्तोऽन्यं प्रवर्तकं वदेत्किमित्याक्षेपः । अहमेव
स्वतन्त्रः परिपूर्णगुण इति कृष्णराघवादिसर्वावताररूपोऽपि सर्वदाऽनु-
भवत्येव । 'नार्यं दशरथाजातो न चापि वसुदेवतः । कात्याज्ञानं
कुतो दुःखं प्रादुर्भावेष्वपि प्रभोः । प्रादुर्भूतश्चिदानन्दशरीरो राघवः
स्रपम् । सम्भाद्रा नारदेहाद्रा नैवास्य प्राकृती तनुः । दैत्यानां
मोहनार्थाय सोऽज्ञानार्थं प्रकाशयेत् । पूर्णचित्सुखरूपोऽपि सदा
सर्वावतारग' इत्यादि स्कान्दे । एतमेव पुरुषं व्यासकृष्णकपिलराघवादि-
रूपं ततममपश्यत् । ततामं परिपूर्णतमं ब्रह्माऽपश्यत् । इदं मे स्वरूप-

मदर्शमेवाहमिति । रङ्गस्त्ववधारणे । 'रङ्गोवधारणे चैव संवादे च
पृथग्यत' इति पदविवेके । अपश्यदित्यत्र नातीतकालत्वं विवक्षितम् ।
अभिष्यैरूप्यदित्यभिषद्भसानुषङ्गात् । अपश्यत्पश्यतीति चैककाल-
गम्यत्वं विना वक्तुमशक्यत्वात्तथा प्रयोगः । 'प्रयोग एककालीनः
गम्यकालेऽनुपज्यते । ददर्श विष्णुरित्यादौ नित्यचिद्रूपतो हरे'रित्यादि
गम्यत्वं । परोक्षप्रिया इवेत्यसुराणां सम्यग्दर्शनेन पतनं देवानां प्रियं
तत्पश्यपरोक्षदर्शिन्येव प्रीतिं कुर्वन्तीतीत्युक्तम् ॥ ३॥ इति श्रीमदानन्द-
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीगन्धर्वहृत्तरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रपञ्चके
चतुर्थोऽध्यायः ॥ २ ॥ ४ ॥

॥ ३॥ 'अयं नारायणो देवः पुरुषे प्रथमं विशेत् । अज-
स्रोऽग्नेन सहितस्तस्मिन्नेतत्त्वमागते । तस्मिंस्थितं स्वरूपं स पुरुषस्यो
विभर्त्यजः । तद्रूपं रेतसा साकं स्वयं पुंसि स्थितो हरिः । स्त्रियां
स्थितिः तस्यैव स्थानान्तरगतेः प्रभोः । प्रथमं जन्मविष्णोस्तु स
तस्या अङ्गवत्प्रभुः । नैनां हिनस्त्यानुकृत्यात्मा पुत्रं भावयत्यथ ।
पुत्रस्य भावना सैव तद्रत्वाद्धरिभावना । सम्भावितव्या सा चैव भर्ता
पुत्रश्च सादरम् । सम्भावनं कुमारस्य ज्ञानतः केशवे भवेत् । तस्यै-
वर्षणमात्रेण पूजितो हि भवेद्धरिः । पुत्रस्यस्य हरेः पूजां कुर्वतः
प्राणिनीस्थितिः । स्वर्गस्थस्यापि भवति पुत्रपुण्यं यतोऽखिलम् । अत्यल्प-

॥ हरिः ३॥ (अपकामन्तु गर्भिण्याः) ॥ पुरुषे ह वा जयमादितो
गर्भो भवति यदेतद्वैतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तैजस्तमभूतमात्मन्येवात्मानं
विभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यैवजनयति तदस्य प्रथमं जन्म तत्त्रिया
ज्ञानमभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा तस्मादेनां च हिनस्ति साऽस्यैत-
द्यात्मानमत्र गतं भावयति सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं
विभर्ति सोऽत्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति स यत्कुमारं
जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येतयोः लोकानां सन्तत्या एवं
सन्तता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः

पुण्यभाक्स्व स्थाचार्चयेत्केशवं यदि । पृथिव्यां जन्म पुत्रस्य द्वितीयं
विष्णुजन्म हि । एतद्रूपं निधायैव जीवार्थं धर्मकर्तव्ये । पितृभ्येन
रूपेण गच्छत्यन्यत्र केशवः । पितुरन्यत्र जननं तृतीयं जन्म तद्वरेः
अन्तर्यामितयैवं हि सर्वजीवेषु संस्थितम् । सर्वदोषोच्छ्रितं विष्णु
कर्तारं सर्वकर्मणाम् । नित्यानन्दं स्वतन्त्रं च सर्वज्ञं सर्वतोऽधिकम्
यो वेद देहबन्धात्स विमुक्तो नित्यमुत्तमान् । भोगान्मुञ्चे यथायोग्य
मिति वेदानुशासनमि'त्यैतरेयसंहितायाम् । नात्र जीवोत्पत्तिमात्रं
मुच्यते । न हि जीवोत्पत्तिमात्रपरिज्ञानादमृतत्वं भवति । ज्ञातमेव
सर्वं पितापुत्रसम्बन्धमात्रं पश्चादिभिरपि । 'गर्भे' तु सन्नन्वेपामवेद-
महं देवानां जनिमानि विश्वे'त्युक्तार्थ उदाहृतमन्त्रे देवजन्मकथनाच्च ।
विष्णुर्हि परमो देवः । तेनैव सह सर्वेऽपि देवा जीवदेहजनने
जायन्त इव । शरीरप्राप्तिरेव हि जन्मान्वेषामपि । अयमेव विशेषो
देवानां दुःखाभोगः । स्वातन्त्र्यं च विष्णोः । आत्मन्वेवात्मानं
विभर्ति आत्मानमेव तद्भावयतीत्याद्यात्मशब्दश्च मुख्यतो विष्णावेव
युज्यते । पाकारो बलं पकारः प्राण आत्मेति विष्णुशब्दाद्यैक-
देशवाचित्वाच्चात्मशब्दस्य । एतया द्वारा प्रापयतेति तस्यैव
शरीरप्रवेशस्य प्रस्तुतत्वाच्च । जीवशरीरं परित्यज्यान्यत्रगमनमात्रं
विष्णोरप्यस्तीति प्रैतीत्युक्तेऽप्यविरोधः । कृष्णराघवादिस्वरूपमेव
ह्यसौ न परित्यजति । 'कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोऽपि त्यक्तदेहवदेव

कर्मभ्यः प्रतिधीयते'ऽथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोमत्तः प्रैति त-
इतः प्रयत्नेन पुनर्जायते तवस्य तृतीयं जन्म तदुक्तमृषिणा गर्भे' तु
सन्नन्वेपामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ॥ शतं सा पुर आयसी-
रक्षत्रधः द्येनो जवसा निरदीयमिति गर्भं पवैतच्छ्रयानो वामदेव
एवमुवाच स एवं विद्वानस्माच्छरीरमेदादुर्ध्वं उत्क्रान्त्यामुत्पिन्त्यस्त्रेण लोके
सर्वान्कामानात्वाऽमृतः लभमवत्समभवत् ॥ १ ॥ (यथास्थानं गर्भिण्यः)
ह्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ५ ॥

५ । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम् । येनरूपेण
देवादीन् जप्ते तद्रूपमेव हि । पूज्यतेऽद्यापि शर्वाद्यैर्निमित्तान्या
वशाकृतिः । स्वर्गारोहणकाले तु जनासैनैव मोहिताः । यत्तद्रूपं
जप्ते विष्णोर्दृष्टं सर्वजनैर्भुवि । अद्यापि तदेवल्लोके पूज्यते सर्वदेवतै-
रिति'त्यादि स्कान्दे । 'प्रदर्याततपसामवितृप्तदशां नृणाम् । आदाया-
त्तारणावस्तु स्वविम्बं लोकलोचनमि'ति च भागवते । प्रतां यज्ञस्य
मृतत्वादिवत्यकृष्टगतिवाच्येवायं शब्दः । प्रकृष्टगतित्वादेव च
प्राणेषु प्रयुज्यते । एषामवेदमहमित्यत्रापि जीवभेद एतदुक्तः ।
अथवा सम जनिमानित्येवोच्येत । व्यर्थता चैवामित्यादि विशेष-
णाम् । अवेदमित्यनेनैव स्वस्य सिद्धत्वादहमित्यप्यहेयत्वंनेति
विशेषणम् । जन्म जानन्नपि देवानां दुःखादिहेयरहितत्वेन
जानामासीत्यर्थः । तस्मादहं मनुजित्वादावप्यहेयगुणं भगवन्तमेवाहं-
जन्तो वक्ति । सर्वान्तरत्वात्तस्मिन्नेवाभवमित्युत्तमपुरुषशब्दोऽपि सर्वो-
पपत्तिः । 'अहेयत्वादहं विष्णुः स तु सर्वान्तरत्वात् । अस्य स्मीत्यादिभिः
परित्यज्यतेऽन्योऽपि जीवत' इति ब्रह्मवैवर्ते । न च मूढव्यवहार एव
सर्वनिर्णायक भवति । किं तु सर्वेषामनुसर्वो युक्तयश्च वाक्यान्तरं च
विशेषकारणम् । तस्मात्सर्वजीवादिभ्योऽन्यः सर्वोत्तमो विष्णुरेवा-
नाहः । 'न वेदेषु पदं किञ्चिद्वर्णो वा व्यर्थ इष्यते । यथायोग्यं
तान्मेद उल्लः सर्वत्र वेदिमिति'ति शब्दनिर्णये । 'शब्दा रेतोश्च-
पित्याद्या अपि तत्र गर्तं हरिम् । वदन्यविष्णुवाची हि न शब्दः
किञ्चिदप्यत' इति च । भावयति सम्भावयति । सोऽय एव सोऽग्रपो
विष्णुरेव । पुत्रसम्भावनमपि तत्रस्थं विष्णुं सम्भावयामीति तत्तत्सर्वं
वर्तते । एवं भावयतामेवैष पन्था उरुमाय इत्याद्यपि । तं पश्यन्ति
पशव इत्याद्यपि दिव्यपञ्चादीनामेव । अन्येषां स्वभावप्रवृत्तिः । ता
एव देवताः शतं पुर आयसीर्ज्ञानिन्यो विशेषतः । अयं पयं गताविति

धातोः । मानुषानपेक्ष्य पूर्णत्वात्पुरः । विष्णुर्मुख्यत एव पूर्णः ।
न च शरीरैर्जीवो रक्षितः । मुख्ये युज्यमाने च नाम्नुक्त्यर्थः कल्पः ।
शमस्य विद्यत इति शी विष्णुः पूर्णानन्दत्वात् । स एव ज्ञानत्वाद्यर्थेति
द्वयः । सोऽस्य जीवस्येन इति श्वेनः । विष्णुं स्वामिनं ज्ञात्वेत्यर्थः ।
निरदीयं निष्कम्पातीतोऽस्मि गर्भवासं स्वराजन्दो विष्णुरब्रुव इति
स्वर्गलोको विष्णुलोकः । अमृतः सन्सर्वान्कामानाप्त्वा तानेव सर्वा-
न्कामान्समभवदनुभवति । अपेक्षितवस्तुस्वीकार आप्तिः सम्भवो
भोगः । तान्समभवत्ततो मनुष्या अज्ञायन्तेत्यादिषु । मुक्तयन्तरमेव
ह्यनुपचरितवर्षकामावाप्तिः । मुख्य एव चार्थः स्वीकार्यः । अमुक्तानो
विष्णुलोकगानामपि न सर्वकामावाप्तिः । जयविजयादीनामप्रिय-
दर्शनात् । अतोऽमृतः सन्सर्वान्कामानाप्त्वेत्यर्थः । 'मुक्तः कामा-
नवाप्नोति शुक्ले चैव पथेदतः । सर्वानपि निरातङ्कः सर्वदा च हरे-
र्वैश्व' इति सचचवे ॥१॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रवचके पञ्चमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ५ ॥

॥ ॐ ॥ 'अयं विष्णुर्हि किंरूप उपास्योऽस्माभिरच्युतः ।
इत्यष्टच्छ्रमादेवी महिदासं जनार्दनम् । आह तां महिदासोऽयं
पूर्णानन्दतमस्त्विति । उपास्यस्तादृशो ह्यस्य स्वभावः परमात्मनः ।
येन जीवो दर्शनादीन्प्रेरितः कुर्वते सदा । यो विष्णुर्हृदयमिति
हृदतत्वात्प्रकीर्तितः । मन्तृत्वान्मन इत्येव यच्च ज्ञानस्वरूपतः
एतत्सन्निहितत्वाच्च पूर्णत्वादेति कीर्तितः । इतत्वाच्च तत्त्वाच्च
इतन्नाम केशवः । गुणानामुच्यो यस्मात्स च इत्येवशब्दितः ।

॥ हरिः ॐ ॥ कोऽयमात्मेति वयमुपास्यते कतरः स आत्मा येन
वा पदयति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिगति येन वा घ्राण-
व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति यथैतद्वदयं मनश्चेत-
त्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः

आभ्यग्नानस्वरूपत्वात्संज्ञानमिति कीर्तितः । आततज्ञानरूपत्वादाज्ञानं
ममपान्हरिः । विविधज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानमिति कीर्तितः । प्रकृष्टात्म-
गुणज्ञानरूपः प्रज्ञानमुच्यते । अविस्मृतिवन्मेधा स दृष्टिर्दर्शनरूपतः ।
प्रातिघारणरूपत्वान्मतिर्मासु तत्त्वतः । मनुनाज्ञानजदीनां मनीषेशो
मातो हरिः । सर्वप्रकररूपत्वाज्जतिरित्यभिधीयते । सर्वदेशेषु कालेषु
सर्वेषु च सर्वज्ञः । समं रमत इत्येव स्मृतिर्नाम जनार्दनः ।
सर्वस्य कृमिकर्तृत्वात्सङ्कल्प इति गीयते । ऋतुः स सर्वकर्तृत्वादसुर-
गणनाद्धरिः । अमेयानन्दरूपत्वात्काम इत्यभिधीयते । अवशः स
मान्यत्वाच्चोर्विजति नामकम् । यो वेदैव हरिं सम्पद्मुच्यतेऽखिल-
लोको । ब्रह्मा शिवश्च शक्रश्च देवाश्चान्ये समस्तशः । तथैव पञ्च-
भूतानि पुण्यपापविमिश्रिताः । क्षुद्रात्मानस्तु ये मर्त्या इतरे असुरा
नपि । सर्वं जगदिदं विष्णोर्वेशे तिष्ठति सर्वदा । तेनैव नीयते नित्यं
गमिष्वेव प्रतिष्ठितम् । मुक्ता ये लोकनामानो नीयन्ते तेष्वपि
विष्णुना । स्वयं चानन्यनिष्ठत्वात्प्रतिष्ठत्यभिधीयते । देशतः कालत-
या गुणतश्चातिष्ठितः । विष्णोर्वैजोति नामैतन्मुख्यतोऽन्यत्र न
कीर्तितम् । सोऽलोकनामा मुक्तस्तु चितिमात्रस्वरूपतः । प्रकृष्टज्ञान-
रूपतः प्रमादात्परमात्मनः । अस्माद्देहात्ममुत्क्रम्य गन्तोर्ष्व लोक-
प्रपमम् । अमृतः सन्विष्णुलोके भोगान्सम्प्राप्य पुष्कलान् । शुक्ले
सुखेनः क्रतुरसुः कामो वश इति स्वर्गायैवेतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि
सर्वलोप वक्ष्ये इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च
भूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्यथेतानीमानि च क्षुद्र-
विमर्षाणां बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डरानि च नारुजानि च
सर्पजानि चोद्भिजानि चाश्वा गायः पुरुषा इस्तिनो यत्किञ्चेदं प्राणि-
कानि च एतानि च यच्च स्वावर्गं सर्वं तत्त्वज्ञानेन प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं
सर्वलोकोऽलोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म स एतेन प्रजेतात्मनाऽसाहोका-
रकामासुस्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः सममवततमभवत् ॥
१॥ इत्येतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके पष्ठोऽध्यायः ॥ २ ॥ ६ ॥

यथेष्टतो नित्यमिति वेदानुशासनमि'त्याद्यैतरेयसंहितायाम् । जान-
न्याऽपि देव्या लोकानुग्रहार्थं विशेषज्ञानार्थं च कोऽयमात्मेतिपुष्टः स
भगवानाह । कतरः स आत्मेति । कतरः आनन्दतमः 'यत्रोभयोः
प्रयोगो न तत्रैकार्थो तरसमावि'ति शब्दनिर्णये । यत्प्रेरणादयं जीवो
दर्शनादीन्करोति च । रमाब्रह्मादीनामपि तत्प्रेरितत्वात् । सर्वेषां
दर्शनादिकारणत्वमेकैकमपि तस्य लक्षणं भवतीति वा शब्दः सर्व-
वानुपज्यते । प्रजापतिः शिवः लिङ्गाभिमानित्वात् । 'प्रजापतिः
शिवः शेषो लिङ्गमित्यभिधीयते । लिङ्गाभिमानो लोकस्य सृष्टि-
गिरिश्च एव ही'ति शैवपुराणे । 'सममस्त्वनयोर्द्युद्वमिति प्रा-
प्रजापतिः । वाक्यं शिवस्य तच्छ्रुत्वा शक्रो नेत्याह सत्वर' इति
भारते । क्षुद्रमिश्राणीव बीजानि शाल्यादिवीजवत् । भिन्नस्वभाव-
ब्रह्मादयः सर्वजीवाः । 'ब्रह्माद्याः सर्व एवैते जीवा भिन्नस्वभावकाः
यथाशाल्यादिवीजानि भिन्नवीर्याणि सर्वश' इति सत्तत्त्वे । प्रथमं
तराणीतिशब्दो मानुषाणां द्वितीयो सुरादीनाम् । प्रज्ञानेश्वोऽलोक
इति । अलोकशब्देन मुक्तसमुदाय उच्यते । ब्रह्मादिस्वावरान्त-
लोकस्य सर्वे तत्प्रज्ञानेश्वमिति विष्ण्वधीनत्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वात्पुन-
प्रज्ञानेश्वोऽलोक इति मुक्तिरिष्यमेव । मुक्तो ब्रह्मोक्तत्वादलोकः
अण्डजानि चैत्याद्युक्ता पुनश्चा भाव इत्यादि देवादीनां मन आदे-
जातानामपि स्वीकारार्थम् । अण्डजत्वाद्युत्पत्तिप्रकारोऽपि विष्ण्वधी-
इति ज्ञापयितुं तत्कथनम् । 'तथाश्मानस्तृणकाष्ठान् सर्वे दिदृक्ष-
स्वां प्रकृतिं भजन्त' इति भारतवचनादश्मादीनामपि प्राणित्वात्
स्वीकारार्थं प्राणीति । गमनपतनस्थिरत्वादयोऽपि भावा विष्ण्वधी-
इति ज्ञापयितुं जङ्गममित्यादिवचनम् । स एतेनेत्यलोकशब्दोक्त-
मुक्तः परामृश्यते । सकलकर्मबन्धमुक्त्यनन्तरं हि सूर्यरातुत्कामति-
प्रकृष्टज्ञानरूपेण विष्णुना प्रेरितः प्रज्ञेनात्मनैवोत्कृष्ट्य तेनैव स

कामानापवा तेनैव सर्वान्कामान्स भुङ्क्ते इति सर्ववानुपज्यते ।
प्रज्ञानेश्वोऽलोक इत्युक्ते कथं प्रज्ञानेश्वो मुक्त इत्याकाङ्क्षयां तस्यैव
प्राण्यनं स एतेन प्रज्ञेनात्मनेत्यादि । अनुक्तविशेषणानामपि
प्राण्यधीनत्वज्ञापनार्थं प्रज्ञानेश्वो लोक इति सामान्यवचनम् ।
'प्राण्यधीनत्वज्ञानार्थं च प्राण्यधीनानां च सर्वशः । कर्मणां दाह एवायं
मुक्तिरित्यभिधीयते । स तु मुक्तस्ततो देहादुद्भूत इति परात्मना ।
प्राप्तो विष्णुलोकं च प्राप्य भोगानवाप्य च । भुङ्क्ते विष्णुप्रसादेन
त विष्णोरवशः कश्चित् । विष्णुतन्त्रा हमे सर्वे मुक्ता अपि यतोऽ-
पि' इति ब्रह्माण्डे । ब्रह्मेन्द्रादिशब्दा विष्णावेव मुख्यत इति
तत्प्राप्त्या जीवानां स्वीकारार्थमेव इत्यादिशब्दः । स हि भगवा-
न्प्रज्ञानेश्वोऽपि नानुप्राप्यः । अनुप्राप्यत्वं हि ब्रह्मादीनामत्र विवक्षितम् ।
'नपताऽनुप्राप्यतापि न सा विष्णोः स्वतोऽपि त्वि'ति शब्द-
तत्त्वे ॥१॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैत-
रेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रवचनके षष्ठोऽध्यायः ॥ २ ॥ ६ ॥

॥ ॐ ॥ वाक्ये मनसि प्रतिष्ठिता अवबोधरूपे विष्णौ प्रतिष्ठिता
त च विष्णुर्मे वाचि स्थितः । यदेतद्दृश्यं मनश्चेति विष्णुनामधेये-
प्राप्तत्वात् । आविरावीर्मे एधि हे विष्णो ममाविराविर्भव । आणी-
यित आण्यां स्थित विष्णो इति संबोधनम् । 'आधारः सर्ववेदानां
प्राणी प्राण उच्यते । तस्मिंस्थितो हरिर्नित्यमाणीस्य इति शीयत'
इति शब्दतत्त्वे । आविरावीरिति दैर्घ्यमतिशयार्थं । आधिक्येऽधिक-
मित्युक्तात् । अणशब्दस्य गतिवाचित्वाच्चलमाणमुच्यते । तस्य

॥ हरिः ॐ ॥ वाक्ये मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठित-
त्वादिवाचीर्मे एधि वेदस्य मे आणी स्थः धृतं मे सा प्रहासितनेनाधी-
नतातोऽप्राप्तत्वं दधाम्युतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु
वक्तारमवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ १ ॥ २६ ॥ इत्येतरे-
योपनिषत्सु द्वितीयाध्यायके सप्तमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७ ॥

धारणेन तद्वानाणी । स्थापक इत्यर्थः । मे श्रुतं मा प्राहासीः ।
मम विद्यामोचर एव सर्वदा भव । विस्मृतो मा भव । हे विष्णो
अनेन त्वद्विषयेणैवाधीतेनाहोरात्रान्तं दधामि । सर्वाहोरात्रेष्वपि
त्वद्विषयाध्ययनमेव करोमीत्यर्थः । कृतं यथावदवगतं त्वं वदिष्यामि ।
सत्यं साधुगुणैस्ततं सर्वनियन्तारं च । तद्विष्णवाख्यं ब्रह्म मामवत्त्विति
तथैव विष्णोः परोक्षत्वेनैव प्रार्थनम् । 'वाङ्मा इत्यादिकं स्वयं
विष्णुप्रार्थनरूपकं अविघ्नत्वमभीप्सूनां शिष्याणां दृष्टवान्हरिः'
च ॥ १ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थमगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महोदये
योपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रपञ्चके सप्तमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७ ॥ इति
द्वितीयप्रपञ्चकं सम्पूर्णम् ॥ २ ॥

॥ ॐ ॥ 'विष्णुनाम्नि षकारस्य णकारस्य च संहिताम् ।
विष्णोस्तु बहुरूपाणां वाचिकामृषयो विदुः । तौ च वर्णां हरे
सम्यक्सवरूपप्रतिपादकौ । बहुधैव स्थितस्यास्य सर्वैकस्वरूपिणः ।
विष्णुनामार्थरूपत्वाद्देवानामपि सर्वज्ञः । अन्येषामपि शब्दानां संहिता
विष्णुवाचिकाः । तद्वाचकास्तथा वर्णाः सर्वे लौकिकवैदिकाः ।
पृथिवीनामकं रूपं पृथुत्वात्पृथिवीस्थितम् । देवता पूर्ववर्णस्य पूर्वस्य
तदुच्यते । देवतोत्तरवर्णस्य क्रीडनाच्च धुनामकम् । दिवि स्थितं
रूपमुत्तरं रूपमुच्यते । वेदकत्वाच्चायन्तवाङ्मयं यद्वायुनामकम् ।
विष्णोस्तद्वर्णयोर्मध्यदेवतेति प्रकीर्तितम् । संहितानामकं तच्च रूपं
द्वयसदस्थितेः । वर्णद्वयं विकारं च षकारं केचिदमुवन् । षकार
मध्यमवैव णकारं केचिदुत्तरम् । पृथक्करणमेवैषां वर्णयोर्मध्यमुच्यते ।
उपसर्गमात्रं वीर्याहुः केचिन्नाम ण्युमात्रकम् । षकारं च णकारं

॥ अथ तृतीयारण्यकम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अगतः संहिताया उपनिषत्पृथिवी पूर्ववरुणं द्यौरुक्ता
रूपं वायुस्संहितेति माण्डूकेय आकाशः संहितेत्यस्य माक्षव्यो वेद

र्णां पूर्वोत्तरावपि । व्यक्तिरेवोष्मणस्तत्र मध्यमित्यभिधीयते ।
मध्यमेत्येव उपादेयाः पञ्चा निर्दोषका यतः इत्याद्यैतरेयसंहितायाम् ।
आकाशस्य आकाशनामा भगवान्वर्णयोर्मध्यदेवतेति माक्षव्यः । उभय-
रूपसंहितत्वात्संहितानामकः । स माण्डूकेयस्तेन माक्षव्येनापरिहतः
पञ्च इति मेने । मे सदीयेन मदुपासितेनास्याकाशस्य पुत्रेण वायुना
म समारादसौ माक्षव्यः । वायुस्यविष्णुनुपासनात् । यद्यप्याकाशस्यो
भगवान्संहितानामको भवति । तथापि न वायुस्यस्यासंहितात्वं भवती-
त्यपरिहतत्वम् । परिहृतो माण्डूकेयपञ्च इत्यहं मेन इत्यागस्त्यः ।
आकाशे विष्णुपासनस्याधिकफलत्वात् । पिता आकाशो वायोः ।
भगवतस्तु पञ्चः समस्त्वमेव वाय्वाकाशयोरिति । आकाशस्य पितृत्वा-
द्वापोर्वलाधिकत्वाच्चोभयोरुपासनान्स्थानत्वं साम्यम् । तस्मादुभावपि
प्राणी । त्वयिन्द्रियदेवतात्वेनाकाशात्पूर्वमेव वायोः सात्विकाहङ्कारजत्वा-
द्वापोःकाशाद्गुणाधिकत्वम् । तथाप्यत्राकाशस्य पितृत्वं व्याप्तिश्चाधिके-
रुपासनयोः साम्यम् । अत्र प्राणाख्यस्य प्राणे स्थितस्य विष्णोः ।
संहितानामत्वे पितापुत्रयोः साम्यमेव । अन्यत्र तु पुत्रपञ्च एव
कर्तव्यान् । युक्तिमत्त्वात् । 'मनोवाक्प्राणनामाज्जो मन आदिषु
गमितः । विष्णुस्तस्य रयो देह इन्द्रियाधः प्रकीर्तित' इति च ।
अष्टिः स पृच्छनीयत्वात्परमात्मा जनार्दनः । वक्तृत्वाच्चैव वाङ्मा-
मके स हाविपरिहृतो मेने न मेऽस्य पुत्रेण समारादिति समाने च
रूपमिहतो मेन इत्यागस्त्यः समानं हेतुद्वयति वायुआकाशाद्येत्यधि-
विगतमधाध्यात्मं वाक्पुर्वैरूपं मन उत्तररूपं प्राणस्संहितेति शूखीरो
माण्डूकेयोऽयं हास्य पुत्र आह ज्येष्ठो जनः । पूर्वैरूपं वायुत्तररूपं मनसा
वा अग्ने सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति तस्मान्मते एव पूर्वैरूपं वायुत्तर-
रूपं प्राणस्त्वैव संहितेति समानमेतथोरत्र पितृश्च पुत्रस्य च स एवोऽव-
स्था । प्रष्टिवाहनो मनोवाक्प्राणसंहतः स य एवमेतां संहितां वेद
वाधायते प्रजया पशुभिर्विशला ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकैर्न सर्व-
तापुर्तेति तु माण्डूकेयानाम् ॥ १ ॥

मनो मन्तृत्वहेतुत' इति च । 'प्राणश्चैव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैव तानि कर्म-
नामान्येवे'ति च श्रुतिः । मुक्तिरेव स्वर्गलोकः । अमुष्मिन्स्वर्गे
लोके सर्वान्कामानाप्नोति प्रस्तुतत्वात् । 'मुक्तः प्रकृष्टज्ञानैश्च वेदै-
र्विष्णूत्थतेजसा । नित्यायुषा च युक्तः स्वात्संहितारूपविद्धरे'ति
च । प्रकृष्टत्वेन जननात्प्रजेति ज्ञानम् । पाति संसाधनाच्चेति पशवो
वेदाः । परब्रह्मणो विष्णोर्वर्णादेव सम्पदचापितं स्वरूपं तेजः
ब्रह्मवर्चसम् । लौकिकप्रजादिकमपि तदिच्छतां यथायोग्यं भवति ।
माण्डूक्यैर्कैपिलिभिरुपासिता एता विद्याः ॥ १ ॥

'वराहो वामनः सिंह इति रूपत्रयं हरेः । पूर्वोत्तरार्णमध्येषु
स्थितमुक्तं सनातनम् । माण्डूक्यैर्हि शाकल्यो वासुदेवादिरूपिणम् ।
तेषु चोच्चारके चैव स्थितमाह चतुर्विधम् । भूमिद्युदृष्टिर्जन्य-
नाम्नोर्च्यादिषु संस्थितम् । उर्च्यादीनां चतुर्णां च देह एव स्थितिं
पुनः । अधराध्वस्य चोर्च्याश्च साम्यमन्यस्य वै दिवा । वाचो वृष्टयैव
साम्यं च पर्जन्येनैव चात्मनः । तेषां तेषु स्थितिं चैव विष्णोश्च
चतुरात्मनः । आकाशशस्त्राकाराश्च नृसिंहस्याव संस्थितिम् । वायोः
प्राणात्मतां चैव तत्र दाशरथेः स्थितिम् । सूर्यविद्युद्भुताग्नां

अथ शाकल्यस्य पृथिवी पूर्वैकं यौक्तरूपं वृष्टिः सन्धिः पर्जन्यः
संघाता तदुत्पत्ति यच्चैतद्बलवदनुब्रह्मसंसृष्टध्वजोपात्रे वर्पति द्यावापृथिव्यौ
समघातामित्युक्त्यादुरिति न्वधिदैवतमथाध्यात्मं पुरुषो ह वा अयं सर्वे
आन्ते द्वे विद्वले भवत इत्याहुस्तस्येदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवस्तत्राय-
मन्तरेणाकाशो यथाऽसौ द्यावापृथिव्यावन्तरेणाऽकाशस्तस्मिन्हासि-
न्नाकाशो प्राण आयत्तो यथाऽमुष्मिन्नाकाशे वायुरायत्तो यथाऽमुनि त्रीणि
ज्योतींष्वेवमिमानि पुरुषे त्रीणि ज्योतींषि यथासौ दिव्यादित्य एवमिदं
शिरसि चक्षुर्यथाऽसावन्तरिक्षे विद्युदेवमिदमात्मनि इदं यथाऽयमग्निः
पृथिव्यामेवमिदमुपस्थे रेत एवमु ह स सर्वलोकमात्मानमनुविधायाऽ-

वपृष्टेतःसु च स्थितिम् । कपिलस्य च हंसस्य जामदग्न्यस्य तेषु च ।
स्थितिं वदति विद्येयमपि मोक्षप्रदायिनी'त्यादि च । वर्षणादृष्टिः ।
परं जनयतीति पर्जन्यनामा विष्णुः । सं धिनोतीति सन्धिः । विद्यु
पृथारिति धातुः । सम्यग्धारणात्सन्धाता । वर्षणमेव द्यावापृथिव्योः
मन्वानम् । पर्जन्यस्थो भगवांस्तु तत्कर्ता ॥ २ ॥

पृथिवीस्थो वराहस्तु संहितादेवतोदिता । दिविष्टो वामनश्चैव
वाम्नोक्तः पददेवता । नृसिंहस्त्वंतरिक्षस्थो भगवान्क्रमदेवता । स्वाध्याय-
मेवं ध्यात्वा यः करोत्युपवदेन्न तम् । तस्यापवादिता याति त्रैलोक्या-
न् एव हि । नाग्रमाप्नोति निरये तस्मादपवदेन्न तम् । गच्छत्यध
रति ब्रूयादन्यं ब्राह्मणतस्तथा । ब्रह्मप्राप्तेर्हि योग्यो यो ब्राह्मणः स न
नतर' इति च । मञ्जनवजितत्वाविर्भूजं संहिता । तृण च्छेदन इति
पातोः प्रतृण्णं पदम् । उभयमन्तरेण क्रमः । निर्भुजमूलत्वा-
त्पदादीनां तद्विषयप्रवादा अपि निर्भुजप्रवादा इत्येवोच्यन्ते । पृथिवी-
स्थितपृथिवीनामकविष्णवापतनं पृथिव्यायतनमित्यादि । अवशस्यां
पृथिव्यन्तर्निष्ठाभ्यां च्युतोऽसीति । उत्तराभ्यामन्तरिक्षद्युभ्याम् ।
'क्रमस्वाध्यायकृत्यस्तं विशेषेण न निन्दयेत् । लोकवयादपि अग्रे
तमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवः स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीपते
यतया पशुमिदंशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुहेति ॥ २ ॥

अथातो निर्भुजप्रवादाः पृथिव्यायतनं निर्भुजं दिव्यायतनं प्रतृण-
मन्तरिक्षायतनमुभयमन्तरेणाथ यद्येनं निर्भुजं ब्रुवन्तमुपवदेदक्योऽ-
पराभ्यां स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूयादथ यद्येनं प्रतृणं ब्रुवन्तमुपवदेदक्योऽप्रा-
णराभ्यां स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूयाद्यस्त्वेवोभयमन्तरेणाह तस्या नास्त्युप-
पादो यद्धि सन्धिं विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपमथ यच्छुद्धे अक्षरे अग्नि-
मन्तरिति तत्प्रतृणस्याग्र उ एवोभयमन्तरेणोभयं व्याप्तं भवत्यन्नाद्यत्तमो
निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गाकामः प्रतृणमुभयकाम उभयमन्तरेणाथ यद्येनं निर्भुजं
ब्रुवन्तं पर उपवदेत्पृथिवी देवतामारः पृथिवी त्वा देवता रिण्यतीत्येतं
ब्रूयादथ यद्येनं प्रतृणं ब्रुवन्तं पर उपवदेद्विद्यं देवतामारो द्यौस्त्वा देवता

यस्मात्तन्निन्दको भवेदिति च । तस्मादतिदुष्टत्वात्तन्निन्दको नास्त्येवे-
त्युक्तं तस्य नास्त्युपवाद इति । 'तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युष्येत
बुद्धिमानि'त्यादिचत् । उपवदेदित्युक्तो मनुष्यमात्रः । पर उपवदे-
दित्यसुरः । सर्वशत्रुत्वात् । 'अमुक्तियोग्येस्तु नरेर्विदुषां निन्दने
कृते । ब्रूयाल्लोकच्युतोऽसीति निन्दितोऽसुरसर्मगैः । नाशयिष्यति
विष्णुस्त्वामन्धे तमसि पातयेत् । इति ब्रूयात्तु ब्रूयादेवसर्मात्मकं
कचिदिति च । 'वर्णयोः सन्धिकरणात्संहिताध्ययनं भवेत् ।
विषणस्त्विति यो ब्रूयात्पदाध्यायी भवेत् सः । संध्युक्तिश्च विग्राह्य
द्वयं व्याप्तं क्रमेण तु । तस्माद्विधाऽपि वचनात्क्रमाध्यायी भवेत् सः ।
मोक्षश्चिद्वि च यो मोक्ष इच्छेद्विष्णव इत्यसौ । मोक्षकामो विषणवे
द्वयकामो द्वयं वदेत् । विष्णुनामात्मकत्वाच्चाथ संहितपदक्रमाः ।
सर्ववेदसिता मोक्षतद्भोगद्वयसाधकाः । तज्ज्ञानामेव नान्येषामिति
वेदानुशासनम् । संहिताद्या ब्रुवन्नाऽपि य एवं विव चानुवन् ।
परिवार्दं ब्रुवन्तं वा न ब्रुवन्तमथापि वा । यद्वदेत्तत्तयैव स्यात्विप्रमेव
न संशय' इति च । अग्र एव । अग्रयमेवोभयमन्तरेण । 'द्युप्तो
द्युतिस्वरूपाद्विष्णुरेव प्रकीर्तितः । योऽतिकामति तस्याज्ञामतिद्युप्तः
प्रकीर्तितः । मोक्षयोग्योऽपि यस्त्वेवमतिद्युप्तो भवेत्पुमान् । लोक-
च्युतोऽसीत्येवं तं ब्रूयात्तज्ज्ञासितं कचित् । लोकच्युतो भवेत्येवमपि
नैव वदेत्कचित् । च्युतोऽसीति तु शिक्षार्थं ब्रूयात्तैवान्यथा कचिदिति
च ॥ ३ ॥

स्थित्यतीत्येवं ब्रूयाद्यथ यथेनमुपयमन्तरेण ब्रुवन्तं पर उपवदेदन्तरिक्षं
देवतामारोन्तरिक्षं त्वा देवता स्थित्यतीत्येवं ब्रूयाद्यथा तु कथा च
ब्रुवन्नाऽब्रुवन्तं वा ब्रूयाद्भ्याशमेव यत्तथा स्यात्तत्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं
ब्रूयादतिद्युप्त एव ब्राह्मणं ब्रूयात्तज्ज्ञासितं चत ब्राह्मणं ब्रूयात्तमो अस्तु
ब्राह्मणेभ्य इति ह साऽह शूचीरो माण्डूकेयः ॥ ३ ॥

भगवदुपासकस्य यस्मिन्कस्मिंश्चिदोप उक्ते तं प्रत्युक्तिप्रकारः पूर्वं
सहितः । अनुव्याहारशब्देन भगवदुपासनाविषय एवास्याशक्त्यादि-
तोषं वदतः प्रत्युक्तिरुच्यते । निर्दुर्जं वदन्तमित्यादि त्ववस्थामात्र-
ज्ञानम् । आत्मनो ज्ञानसामर्थ्यानुसारेण वक्तव्यत्वादनुव्याहारः ।
'मार्गधारत्वतो वंश इत्युपासीत यो हरिम् । वायुं च मृत्तिकामोति
य एवं तदुपासकम् । निन्देत विष्णुविज्ञानविषये तं वदेत् सः ।
विष्णुना वंशभूतेन वायुना सहितं तथा । न शक्रोपीति सामान्य
सम्पत्तस्त्वामतो हि तौ । ज्ञानसामर्थ्यवानित्यं ब्रूयादेवादिरुच्यते ।
कस्यो गन्धर्वपित्रादिरुपज्ञानबलो हि यः । स ब्रूयाद्विष्णुवायुभ्यां
गन्धिमिच्छन्तमेव माम् । सन्धातुं नाशको यस्माद्वायुतस्त्वामतो हि
तविति च । स य एवं प्राणं वंशमुपवदेत्प्राणं प्रत्येनमुपासक-
प्राणदेत् । प्राणस्य विष्णोः प्रियत्वं तव न प्राप्स्यतीति । नाशकः
गन्धातुं मया सह सन्धातुं कर्तुं नाशकः । मम प्रीतिं कर्तुं नाशकः ।
'तदुक्तमन्तेष्वपि यो न कुर्यात्प्रीतिमञ्जसा । विष्णुर्जहाति तं पापमिह
साप्य च प्रधुरि'ति च भारते ॥ ४ ॥

पूर्ववर्णस्थितं यत्तद्वर्णं पूर्वाक्षराभिधम् । वराहाख्यं हरेरन्य-
त्वेन वामनाभिधम् । उत्तराक्षरसंज्ञं च वर्णयोरन्तरस्थितम् ।
तस्मात्काशनाच्चैतदवकाशभिधं हरेः । नृसिंहरूपमित्याहुर्निर्दुर्जास्त्रा-
याजवदत् । हस्तो येनाक्षरोच्चारो मावाप्तन्धिकशरात्मकः । व्यासरूपो

अथातोऽनुव्याहाराः प्राणो वंश इति विचार्य य एवं प्राणवंशमुप-
निषत्कनुर्वन्मन्येत प्राणं वंशं समधां ३ प्राणं सा वंशं सन्धत्तं न
प्राणीत्याह प्राणस्या वंशो हास्यतीत्येवं ब्रूयाद्य चैवशक्यब्रुवन्तं मन्येत
प्राणं वंशं समधित्सपन्तं नाशकः सन्धातुं प्राणस्या वंशो हास्यतीत्येवं
प्राणायामा तु कथा च ब्रुवन्ना ब्रुवन्तं वा ब्रूयादन्याशमेव यत्तथा स्यात्
तत्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं ब्रूयादिति सुसप्तव ब्राह्मणं ब्रूयात्तज्ज्ञासितं चत
ब्राह्मणं ब्रूयात्तमो अस्तु ब्राह्मणेभ्य इति ह साऽह शूचीरो माण्डूकेयः ॥ ४ ॥
अथ सन्धातुर्निर्दुर्जवकाः पूर्वमक्षरं पूर्वमुपमुत्तरमुत्तररूपं योऽवकाशः

हरिः साक्षात्संहितानामकस्त्विति । तत्पुत्रो मध्यमः प्राह समो
 चारणकारणः । सामनामा वासुदेवः संहितानामवानिती'ति च
 मापयति त्रायति चेति मात्रा भगवान् । यथोचारितवर्णयोर्मध्य
 स्थितश्च । 'मानस्तेनेभ्यो ये अशिटुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽज्ञे
 जागृधुः । येषां नैतच्चापरं किञ्चनैकं ब्रह्मणस्पते ब्रूहि तेभ्यः कदाचित्
 अथो ज्ञमेनोपरता मनुष्या ये धर्मिणो ब्रूहि तेभ्यः सदा नः । अ
 देवानामोहते विविधो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः' । अशि
 टुहस्पदे अभितो द्रोहस्य नित्यनिरतिशयदुःस्वस्त्वन्वत्तमसो योग्याः ।
 'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्व्युरनैपुणाः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय तत्र
 वादचला जनाः । कामक्रोधाभिभूतत्वादहङ्कारवर्जं गताः । याथा
 तथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः । ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक
 मनसोऽशिवः । वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणानि नियुज्यते । तेषां
 तमःशरीराणां तम एव परायणमिति मोक्षधर्मे भगवद्बचनादेवंविध
 एव स्तेनाः । अशिटुहस्पदस्याश्च । निरामिणः रामस्य रमणरूपस्य
 पूर्णानन्दस्वरूपस्य विष्णोर्जीवस्वरूपताज्ञानेन जीचताविदः । त एव
 रिपवश्च तस्य । 'अवजानन्ति मां भूदा मानुषीं तनुमाश्रितम् । पर
 भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मोघाज्ञा मोघकर्माणो मोघज्ञान
 पूर्वकरोत्तरूपे अन्तरेण सा संहितेति स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते
 प्रजया पशुमिर्यशसा ब्रह्मचर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेत्यथ वयं ब्रह्म
 निर्भुजवक्त्रा इति ह स्माह ह्रस्वो मांडूकेयः पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तर
 रूपं योऽवकाशः पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण येन सन्धिं विवर्तेयति येन स्वा
 स्वं विज्ञातान्ति येन मात्रामात्रां विभजते सा संहितेति स य एवमेतां
 संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुमिर्यशसा ब्रह्मचर्चसेन स्वर्गेण लोकेन
 सर्वमायुरेत्यथ हास्य पुत्र आह मध्यमः शरीरबोधीपुत्रोऽक्षरे खल्वि
 अधिकर्षणेनकीकुर्वन्त्यथावर्णमाह तथाऽसौ साम्ना पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण
 सन्धिं विवर्तयती साम तद्भवति सामैवार्हं संहितां मन्य इति तद्वयेतदपि
 णोक्तं बृहस्पते न परः साम्नो विदुरिति स य एवमेतां संहितां वेद

विचेतयः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं शिता' इत्यादि-
 त्प्रादादसुरादयः । अक्षेपु जागृधुः भोगमात्रगृह्यवः । येषामेतत्सर्वोत्तमं
 वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म नास्तीति पक्षः ईशितव्ये विद्यमाने द्वीधरो
 गताति । न चापरं किञ्चित्परमपेक्षया ह्यपरमिति । किं तर्हि
 विवर्तनं किमप्येकमेव वस्त्वस्ति न परमपरं चेति तेषां पक्षः ।
 'समलमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्य-
 मागर्हंतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवं
 त्प्रकर्माणां क्षयाय जगतोऽहिताः । ईशरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं
 भगवान्मुखी'त्यादि वचनात् । ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणो वेदस्य पते वापो ।
 'अथ हेसमामन्यं प्राणमूचुः । एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या
 एव पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिरि'त्यादि श्रुतेरेतादृशेभ्यो मा ब्रूहि ।
 तमेव विष्णुनिष्ठया उप समीपे तस्मिन्नेव रताः साम्नो विष्णोः परं
 किमपि न विदुः । तदेव देवानां त्रयः । सर्वदेवानां परतमं विष्ण्वाख्यं
 तत्र तदा व्योहते । वासुदेवादिरूपेण वरं नियामकं चेति त्रयः ।
 तेषां ब्रूहि । 'वाग्वै विद्याः समासाद्य सर्वासां गतिमूचिरे । स्तेनेभ्यो
 वयं नो ब्रूहि ब्रूह्यो वैष्णवेषु चेति च । 'सामनाम्ना श्रुतिर्यस्मा-
 द्भिर्मुमाह ततः प्रियम् । तन्नाम विष्णोर्विह तु संहितार्थं वदेद्यत'
 तत्र च । सामनाम्नाः संहिताशब्दार्थत्वादिष्णोस्तस्य नास्ति श्रुति-
 निष्ठात्वाच्च सामनाम्नो वासुदेवरूपसमाख्यासु पञ्चरात्रे पठितत्वाच्च
 तदर्थं संहितानामकमिति युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

देवता पूर्ववर्णस्य लक्ष्मीरेव प्रकीर्तिता । नारायणस्तत्परस्य
 सौ वाङ्मनाभिधौ भवति । मध्यस्यः संहितानामासोऽर्धनारीपुमात्मकः ।
 तन्मायते प्रजया पशुमिर्यशसा ब्रह्मचर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायु-
 रिति ॥ ५ ॥

इदं प्रपन्तार्यो रूपेण संहिता सन्धीयते इति तादर्थ्यं वाग्वै रथन्तरस्य
 वयं वाग्वै वृष्टत उभाभ्यामु खनु संहिता सन्धीयते वाचा च प्राणेन

वेदात्मकत्वाद्वाङ्मानी लक्ष्मीरेव प्रकीर्तिता । प्राणनामा प्रणेतृत्वा-
त्साक्षान्नारायणः स्वयं । रमित्यानन्द उद्दिष्टः सम्मोग्यं धमुदाहृतम् ।
विष्णुशोभ्या रतितरा लक्ष्मीरेव रथन्तरम् । नारायणौ बृहत्त्वात्
बृहन्नमा प्रकीर्तितः । रथन्तरस्य बृहन्नो देवते चैव तावुभौ
वाक्प्राणसंस्थितौ चैव ताम्बामेव हि सन्वितम् । लक्ष्मीनारायणं रूपं
संहितानामकं शुभम् । एतां विद्यामवाप्तुं हि वत्सरं गा अरक्षत ।
तार्क्ष्य एतन्मात्रं च समुद्दिश्य न चापरम् । संहिता देवता बहु
इति कुण्ठरवात्मजः । द्वयं द्वयं देवतानां मिलितं हरिशर्ववत् ।
संहितानामकं तत्र वर्णमध्यस्य देवता । तयोरेकं देवतयोः परमन्य-
त्थाऽवरं । अवरस्य परस्यापि संयोगात्संहिता तु सा । प्रोक्ताऽ-
वरपरैरेव वाक्प्राणारूपौ रमाच्युतौ । संहितैका तथैवान्या केशवे
वायुसंयुतः । वायुः स पवमानात्म्यो देवताश्चाखिला अपि । तृतीया
संहिता प्रोक्ता देवतास्ताः सशङ्कराः । चतुर्थी संहिता प्रोक्ता
शङ्करो ब्रह्मणा सह । पञ्चमी संहिता चैव संहिता मोक्षदा इमाः ।
प्रथमायां द्वितीयायां विष्णुरेव परो मतः । तृतीयायां वायुरेव
चतुर्थ्यां सर्वदेवताः । विरिञ्च एव पञ्चम्यामवरा इतरे ततः ।
प्रथमायां संहितायामवरो वामभागगः । द्वितीयायां तु परमस्तुतो-
यायां तथाऽवरः । चतुर्थ्यां परमश्चैव पञ्चम्यां वामगोऽवरः ।

चैतस्यां ह स्मोपनिषदि संवत्सरं गा रक्षयते तार्क्ष्य एतस्यां ह स्म
मात्रायां संवत्सरं गा रक्षयते तार्क्ष्यस्तदप्येतदपिणोक्तं रथन्तरमाजमा
वसिष्ठः ॥ भरद्वाजो बृहदाचके अशेरिति स य एवमेतां संहितां वेद-
सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति
वाक्प्राणेत संहितेति कौण्डरव्यः प्राणः पचमानेन पचमानो विरिञ्चैवैविञ्च-
देवाः स्वर्गेण लोकेन स्वर्गा लोको ब्रह्मणा सैवाऽवरपरा संहिता स यो
हेतामवरपरा संहिता वेदैव देव स प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन
स्वर्गेण लोकेन सन्धीयते यथा संहिता स याद् पणेन वोपमृतः स्वेन
वाऽर्धेनाभिन्वाहरेदभिन्वाहावर्धेन विद्याद्विचं संहिताऽगमद्विदुषां देवाना-

नारायाः परान्ता यदेताः सर्वाश्च संहिताः । ततोऽवरपराः प्रोक्ता
प्रोक्तास्ताः परावराः । अभिमानी द्युलोकस्य शिवः सर्वस्य लोकनात् ।
पातनाच्च यदि भूयान्मन्त्रमेतमथाऽपि वा । आत्माथैऽथ परार्थे वा
विनयेदेवमञ्जसा । विद्वांसो देवता यस्मात्सम्यक्तेन महत्फलम् ।
तामेव हरिश्चैव संहितारूपकः प्रभुः । अगमदेवलोकं हि कर्तुं
नानुग्रहम् । इति चिन्तयतस्तेषां प्रसादात्फलमञ्जसा । पञ्चालचण्डो
नार्यं तु ब्रह्मणीं हि सरस्वतीं । मन्यतेऽस्याः पुत्रवच्च देवं नारायणं
परां । वेदैर्हि व्यज्यते विष्णुः सा च वेदाभिमानीनी । प्राणस्यो
न्नापानिविष्णुः प्राणनामा प्रणेतृतः । ब्रह्मणोऽपि पिता नित्यं
नान्यत्पुरुषोत्तमः । उपवर्धते पुत्र इति वेदैर्यज्यते हरिः । सा
तु संहितानाम्नी वाच्योऽस्या विष्णुरेव हि । प्रजापत्याख्यशर्वेण
प्राक्तन्या संहिताऽपि हि । विष्णुरेवादितिनाम सर्वस्यात्ता मतः
वत् । स एव पितृसंस्थस्तु पातृत्वात्पितृनामकः । देवतोचरवर्णस्य
मातृस्य मातृनामकः । माननात्पूर्ववर्णस्य देवतेति प्रकीर्तितः ।
वाक्पत्वात्सन्धिनामा वर्णयोरन्तरस्थितः । स एव पुत्रसंस्थश्च पुत्रनामा
कार्दनः । प्राणात्पूतित एवासौ वर्णसन्धानकर्मणि । सन्धाननामा
पञ्चानकर्तृत्वात्पुरुषोत्तमः । प्रजातिकर्मसंस्थश्च स एव प्रजनाभिधः ।
वाक्पत्वात्परो विष्णुरेव विष्णुर्हि संहिता । वायुदेवादिरूपेण चतुर्थेन
व्यवस्थितः । स एव दिवि संस्थश्च धुनामा क्रीडनात्प्रभुः । अन्तरेवे-
त्ताथैव सोऽन्तरिक्षोऽन्तरिक्षगः । पृथिवी पृथिवीस्थश्च पृथितत्वा-
त्कार्दनः । मुख्यार्थत्वात्सर्वनाम्नां सर्वदेवाभिधो हरिः । विश्वे देवा
ति प्रोक्तो बहुधा तेषु संस्थितः । ज्ञानद्युतेर्देवनामा स्थितो देवेषु
शुभः । गां धारयंश्च गंधर्वो गंधर्वेषु व्यवस्थितः । माननात्मानुषो
न्य मातृषु स्थितो हरिः । पालनात्पितृनामाऽसौ पितृष्वेव व्यव-
स्थितः । रतेः प्राणेश्वराख्यश्च सोऽमुरेषु व्यवस्थितः । एवं पंचजने-

पुस्थो हरिः पंचजनाभिधः । जातनामा जातसंस्थः प्रादुर्भूतमुणत्वं ।
जनिक्रियास्थितश्चासौ जनित्वमिति गीयते । जनिं यस्मात्तवयति
तवने हि प्रकाशनमिति च । 'प्रयश्च सप्रयश्चैव राजानो मत्स्य
देशजौ । यापयामासतुर्विष्णोर्हविर्नाम्नो हविर्मुखे । अनुष्टुब्देव
यस्तु नृसिंहो जगतोऽयं च । स्रग्वले हवनादेव हविरित्यभिधीयते ।
तस्मिन्यज्ञे वसिष्ठस्तु चतुरूपान्नार्दनात् । आजहार श्रियं देवी रथ
न्तरवराभिधाम् । चतुर्मूर्तिः स्तुतस्तेन प्रपयामास तां श्रियम् । सा
चास्मै प्रददौ विद्यां प्रययौ च पुनर्हरिम् । धातेत्युक्तोऽनिरुद्धस्तु
प्रबुधस्तु धुनामकः । वासुदेवः प्रसविता सर्वस्य प्रसवादिभ्यः ।
संकर्षणो विष्णुनामा प्रणेतृत्वाद्ब्रह्मादिभिः । चतुरूपं परं विष्णुं राजानं
प्रथमप्रथौ । भरद्वाजो वसिष्ठश्च ध्यात्वाऽविन्दन्परात्परम् । यजनीयो
यजुर्नामा विष्णुः संकर्षणाभिधः । जीवानां स्कन्दनादेव स्कन्धः प्रबुध
उच्यते । प्रथमो वासुदेवस्तु देवयानोऽनिरुद्धकः । प्राप्यो देवैर्यतो
नित्यमनिरुद्धाभिधो हरिः । तस्मादेवं चतुर्मूर्तिः स्तुतिसन्तोपिताद्वरैः ।
आजहार भरद्वाजो रूपं नारायणाभिधम् । तद्बृहन्नामकं विष्णोश्चातु-
रात्स्यात्समुद्रतम् । भरद्वाजमुपागम्य प्रादान्मोक्षवरं परम् । चतुर्मूर्तिः
स भगवानग्निरित्यभिधीयते । अग्रधत्वात्सर्वभूतानामेवं चत्वार एव ते ।
अविन्दस्ते चतुर्मूर्तिं साक्षात्पारायणं प्रबुधम् । गुहायां संस्थितमपि क्षती
हितमस्य च । सर्वज्ञत्वाद्यज्ञानाज्ञो विष्णोस्तेजः परं हि तत् । तस्मादेव
चतुर्मूर्तेः हरिप्राप्यत्वहेतुतः । ध्वर्यानाम्नोऽहरन्धर्मनामानं तं नृसिंहकम् ।
वर्षणात्तत्संलोकस्य नृसिंहो धर्म उच्यते । निर्गल्य स चतुर्मूर्तिविभ-
क्षवाभिसंस्तुतान् । प्रथादीनां चतुर्णां च पुरुषार्थचतुष्टयम् । दत्त्वा
जगाम भगवान् स्वकीयां तनुमेव च । वसिष्ठाच्च भरद्वाजाद्वोत्रध्वजो-
र्नृपो तु तौ । यथैष्टसिद्धिं संप्राप्तौ सम्यगिष्टाज्जनार्दनादि'त्याद्यवेद-
संहितायाम् । यस्य प्रथ इति नाम स च हविर्नाम्नो विष्णोर्हविर्वि

यम् । अतो लोपेनांतर्णीति निन्वेन अयापयदित्यर्थः । एवं सप्रय
इति यस्य नामाऽसौ । हविर्विदिति पृथक्सम्बन्धः । आचक्रे आकारया-
ताम् । अविन्दन्ते ते अविन्दन्तित्यध्यात्माभिदेवतयोरुभयत्रापि
अगन्तमविन्दन्तित्यर्थः । देवयानं गुहा यदिति वचनात् । 'चतु-
राखण्डां तु रमां द्विरूपो भगवानहरिः । परमानन्दरूपत्वात्सुपर्ण-
मिति नामकः । रमयामास तस्यां च तिपणः सर्वदेव सः । एक एव
य विष्णुः स प्रविष्टः श्रीरमागरम् । सर्वं पश्यत्यसौ देवः पूर्णाकुण्ठेन
जित्वा । परिपक्वेन मनसाऽपश्यमित्याह तं त्वजः । मातेव व्यञ्जक-
त्वात् प्राणस्य वाक्सरस्वती । लिङ्गते लिङ्गते इव प्राणस्येन तु सा
गता । स्वयं तु भगवान्विष्णुर्वाक्पतेर्ब्रह्मणोऽपि हि । नित्यः पिता
सत्त्वश्च नात्य माता पिताऽपि चैत्यादि च ॥६॥ इति श्रीमदानन्द-
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महत्तरेयोपनिषद्भाष्ये तृतीयप्रघटके
अध्यायेऽध्यायः ॥ ३ ॥ १ ॥

तत्र अविन्दतीति शब्दस्तत्र स्यात्स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते
प्रथा पशुभिर्यशसा ब्रह्मचर्चसेन स्वर्गेण लोकैः सर्वैमायुरेति वाक्-
पतेति पञ्चाक्षचण्डो वाचा वै वेदादसन्धीयन्ते वाचा कलन्दांसि वावा
प्राणाणि सन्धयति वाचा सर्वाणि भूतान्ययोजनेवेदं सर्वैर्मिति तद्यज्ञै-
रन्धीयन्ते वा प्रापते वा वाचि तदा प्राणो भवति वाक्त्वा प्राणं रेञ्जिष्य
एव तूर्णी वा भवति स्वपिति वा प्राणे तदा वाग्भवति प्राणस्तदा वाचं
रेञ्जिष्य तावन्त्योऽन्यं रेञ्जिष्य वाग्मे माता प्राणः पुत्रस्तद्व्येतदपिणोक्तमेकः
प्राणः स तमुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुज्जं विचष्टे ॥ तं प्राकेन
जगताऽपश्यमान्निस्तस्ते माता रेञ्जिष्य स उ रेञ्जिष्य मातरमिति स य
जामतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मचर्चसेन स्वर्गेण
लोकैः सर्वैमायुरेत्यथातः प्रजापतिरसंहिता जाया पूर्वैरुप पतिकृत्तरूपं
पुनः सन्धिः प्रजननं सन्धानं संपादितिः संहिताऽदितिर्हिदं सर्वं यदिदं
किञ्च पिता च माता च पुत्रश्च प्रजननं च तद्व्येतदपिणोक्तमदितिर्माता
स पिता स पुत्र इति स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया
पशुभिर्यशसा ब्रह्मचर्चसेन स्वर्गेण लोकैः सर्वैमायुरेति सर्वैमायुरेति ॥
३ ॥ इत्येतरेयोपनिषत्सु तृतीयारण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ १ ॥

ॐ ॥ 'गृहस्थाच्छादनादीनां मध्यवंशो यथाऽश्रयः । तथेन्द्रियाभिमान्यादिदेवानां वायुराश्रयः । तेषु सर्वेषु भगवान्वहुरूपो दृष्टिस्थितः । विष्णुनामाऽक्षरेष्वेवमन्येष्वपि तदर्थतः । प्राणनामाऽपि भगवान्प्राणलक्ष्योऽप्यसु स्थितः । ऊष्मनामा समर्थत्वात्स एव भगवान्हरिः । पूर्णत्वादात्मनामाऽसौ प्रतिमात्वादमुष्य तु । सङ्घात आत्मज्ञानोक्तो ह्यस्थिरश्चास्थिनामकः । अस्थिस्थितो हरिः स्पर्शसंस्थितः स्पर्शनामकः । स्पर्शहेतुत्वतः स्पर्शनामा स भगवान्हरिः । मज्जासुखः स मज्जासुखो मदं जनयतीति ह । स एव स्वरसंस्थश्च स्वराख्यः स्वरतः प्रभुः । ग्रमाणं सारयेद्यस्मान्मांसाख्यो मांससंस्थितः । लोहितारूपो रक्तवर्णो लोहितस्थो जनार्दनः । अस्थिस्थान्येव रूपाणि पर्वस्वपि हरेर्यतः । तत एव विभक्तानि संख्या तेषां पृथङ्ग तत् । तस्मात्समस्तान्येव देहे विंशच्च तस्य हि । रूपाणि विष्णोर्भागे तु षष्ठ्युत्तरशतत्रयम् । तान्येव विष्णो रूपाणि वत्सराहस्यु सर्वशः । अहर्नामा च भगवान्अहर्त्यत्वात्प्रकीर्तितः । अहोमिः समसङ्ख्यानि यस्मादध्यात्मगानि तु । रूपाणि विष्णोस्तेनापमहस्समान उच्यते । पूर्णदर्शनशक्तित्वाच्चक्षुर्मय उदीरितः । तादृक्श्रवणशक्तित्वाच्च

॥ हरिः ॐ ॥ प्राणो वंश इति स्थविरः शाकल्यस्तद्यथा शालावन्तो सर्वेऽन्ये वंशः समहितः स्युरेवमस्मिन्प्राणे चक्षुः श्रोत्रं मनो धागिन्द्रियाणि शरीरे सर्वे आत्मा समहितस्तस्यैतस्यात्मनः प्राण ऊष्मरूपमस्तीति स्पर्शरूपं मज्जातः स्वररूपं मांसं लोहितमित्येतदन्यच्चतुर्थं मन्तव्या रूपमिति ह स्माऽह हस्यो माण्डूकेयस्त्वं त्वेव न एतत्प्रोक्तं तस्यैतस्य त्रयस्यास्थां मज्जां पर्वणमिति जीर्णीतः पट्टि शतानि जीणीतस्तानि सप्तविंशतिशतानि भवन्ति सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संतत्स्वरस्याहोरात्राः स एषोऽहःसंमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतमहःसंमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं वेदाहं सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते पुत्री यशुमान्भवति सर्वमायुरेति ॥ १ ॥

पीयमयः स्मृतः । छन्दोमयः सत्यकामो मन्तृवस्तृवल्लभकः । एवं विद्वांस्तस्य रूपाण्याप्नोति ज्ञानपुत्रवान् । पीयमानं शमाप्नोति आप्याहर्नामकं हरिम् ॥ १ ॥

एवमुक्तप्रकारेण तस्य द्वावर्नामकम् । अशीत्युत्तरसाहस्ररूपं रूपं संस्थितम् । विष्णुनामोऽथवाऽन्येषु पञ्चाशत्सङ्ख्याकेष्वपि । तत्सङ्ख्यानि देहेषु पृथक्पृथक् । रूपाणि विष्णोस्तावन्ति प्राकानि पृथक्पृथक् । अर्कस्थितबृहत्याख्यरूपाण्यह्नां च सर्वशः । तस्मादकानि तान्येव तान्यक्षरमितानि च । अस्थ्यादिस्थितरूपाणि तान्युपास्य विमुच्यत इति च । तस्यैतस्यात्मनस्तस्य शरीराख्यस्यात्मनो य आत्मा आदानादिकर्ता तस्य परमात्मन एतस्य । अस्यां मज्जां शोणां च मिलितानामपि विशोचरसमस्तत्वोक्तेस्तत्स्थविष्णुरूपाण्ये-
षाभ्यन्त इति सिद्धम् । अस्थ्यादीन्त्येव चेदशीत्युत्तरसहस्राणि सन्ति हि । एषुण्युरित्येतानि विष्णुनामगतान्युष्माक्षरसन्धिनामकानि तद्गत-
मापद्रूपाणि मुख्यतस्तन्नामकानि । 'अहर्त्यत्वादहर्नामा रात्रिनामा
विशदः । सन्धानात्सन्धिनामाऽसौ स्वयं नारायणः प्रभुः । सन्ध्यु-
पाक्षरात्र्याण्यस्य विष्णो रूपाणि सर्वशः । सन्ध्यारात्रिदिवास्थानि
जीर्णीतस्तसहस्रकम् । तान्येवास्थिषु मज्जासु पर्वस्वपि च सर्वशः ।
प्राणानासु पर्वणि विष्णो रूपाणि तानि हि । अस्थानात्मदनाच्चैव
ताभ्यमज्जाभिधानि च । व्यक्तिर्मज्जासु तस्यैव प्राणो मज्जासु संस्थितः ।
प्राणैव रेतो भवति रेतसिस्थो विशेषतः । प्राणस्तेन हि तद्वैशेष्यं

मध्य श्रोत्ररश्मिणीणि पट्टि शतान्यश्रवणां त्रीणि पट्टि शता-
नुपादां त्रीणि पट्टि शतानि सन्ध्यानां यान्यश्रवण्यवोचामाहानि तानि
अश्रवणोऽवोचाम रात्रयस्ता यान्यश्रवण्यवोचामाहोरात्राणां ते सन्ध्या
रात्रिरश्रवणमवाच्यते यान्यश्रवण्यश्रवणमवाचामाहानि तान्य-
नुपादां यान्यश्रवणोऽश्रवणमवाचाम मज्जातस्तेऽध्यात्ममेव ह वै स्वप्नति
ज्जां तन्मज्जातस्तेन न ह वा कर्तुं प्राणाद्वैतः सिद्ध्यते यद्वा कर्तुं प्राणाद्वैतः

प्राणेन सर्वदा । यदि प्राणो न तद्रेतो न गर्भत्वं वजेत्कचित् । विशेषप्राणसम्बन्धवर्जितान्यत एव हि । न मांसादीनि गर्भत्वं यान्त्यतः । स हि रेतसि । विशेषेण स्थितः प्राणः प्राणे चैव विशेषतः । स्थितो नारायणो देवस्तस्मान्मज्जासु च स्थित' इति च । मज्जास्त्राधिक-
सन्निधानज्ञापनार्थमिदं वचनम् । अशीत्युत्तरसहस्रवर्णानामभावात् तत्स्थविष्णुरूपाण्येव तत्सङ्ख्यानीति सिद्धम् । अकैः निलीनत्वेनादृश्य-
त्वेन स्थिता भगवत्प्रादुर्भावा अर्कलिनः । त एव शरीरे स्थित्वा सहस्रं बृहतीः सम्पादयन्ति । वाक्प्रेरकत्वाद्विष्णुनामार्थवत्त्वादेव च बृहतीसद्वत्स्य तदेवतात्वेतान्वेवाशीत्युत्तरसहस्ररूपाणि एतान्येवाहः ।
प्रवर्तकानि च । अहःप्रवन्देन यज्ञो दिवसश्चोभावप्यभिप्रेतौ । 'यज्ञानां दिवसानां च साशीतिकसहस्रकैः । विष्णुः प्रवर्तको रूपैर्वृहत्पुत्रस्य चाञ्जसा । बृहत्पुत्र्येन वाच्यानि रूपाण्येतान्यधीशितुरिति च ॥ २ ॥

संसारवार्धितः प्राप्यो बाध्वो वायुरुदाहृतः । स हि मोक्षप्रदो विष्णोराज्ञया स उवाच ह । सर्वदेहाभिमानी तु शरीरपुरुषः शिवः । सर्ववर्णाभिमानी च शेषोऽसौ च्छान्दसः पुमान् । सर्ववेदाभिमानी गृहो वेदपुरुषः । संवत्सराभिमानी तु ब्रह्मैव हि महापुमान् । सारः शिवस्थानिरुदनामा देहस्थितो हरिः । अ इत्याक्रियते यस्मात्

सिद्ध्येत पृथेक सम्भवेष्वान्तस्तन्धीनधिदैवतमवोचाम पर्वणि तान्यध्यात्म तस्यैतस्य त्रयस्यास्पृशं मज्जां पर्वणामिति पञ्चेतश्चत्वारिंशच्छतारि पञ्चेतस्तदशीतिलहसं भवत्पशीतिलहसं वा अर्कलिनो बृहतीरहरमि-
सम्पादयन्ति स पणोऽक्षरस्मान्मज्जाधुर्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतमक्षरस्मानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं वैदाक्षराणां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नु-
पुर्वी पशुमात्मवति सर्वैमायुरेति ॥ २ ॥

चत्वारः पुरुषा इति बाध्वः शरीरपुरुषद्वन्द्वः पुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति शरीरपुरुष इति यमवोचाम स य एवायं दैहिक आत्मा तस्य योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मा स रसश्छन्दः पुरुष इति यमवोचामाक्षरस-

मासुदेवो ह्यकारकः । शेषस्य सारसविभुर्ब्रह्माख्यो ज्ञानबृंहणात् । मज्जाप्राणस्यस्तु हरिः सारः स गृहहस्य च । ब्रह्मातिवक्संस्थितश्चासौ तस्माद्विष्टमेव हि । कुर्याद्ब्रह्मातिवजं तस्मिन्विशेषेण स्थितो हरिः । वदणः सारभूतस्तु प्रद्युम्नो भगवान्हरिः । स एवादित्यसंस्थश्च स तादिवेगतो विभुः । ततश्च सर्वभूतेषु जीवानां विनियामकः । स एवादित्यगो विष्णुर्यः प्रद्युम्नाभिधो हरिः । स एव सर्वदेहेषु शानिकृद्गतः स्थितः । सङ्कर्षणो वासुदेव इत्येकः स चतुर्विधः । पतङ्गपुरुषमेतस्मात्स्थितो विष्णुर्नियामकः । आदित्यादिषु च स्थित्वा लोकोऽसौ प्रति प्रति । स चेतनतमत्वाद्दि चित्रमित्यभिधीयते । एतत्त्वात्सर्वदेवानामननादीशितृत्वतः । कर्तृत्वादप्यनीकं स उदैत्सूर्य-
मिनो हरिः । ज्ञानदत्त्वाच्च देवानां चक्षुरेनेन दर्शनात् । आपूरय-
माणोऽकान्त्रकाशेन जनार्दनः । आदानात्सर्वजीवानामपृत्त्वात्प्रलयेऽपि । आत्मेत्युक्तः स भगवान् जगतः स्थावरस्य च । एवं चतुर्विधो विष्णुः संहितादेवता यदा । ज्ञायते पूर्ववर्णस्य रूपं नारायणाभिधम् । प्रादुर्भावाः समस्ताश्च चरमाणस्य देवताः । तदा तु संहितां तस्माद्यन्त्येऽहं संहितामिति । आह वायुरिमं विष्णुं बृहत्पुत्रस्य पताम् । महावताख्यस्तोत्रस्य चैष्टकातां च देवताम् । एतमेवाखिल-
लोकत्रय एव तस्यैतस्याकारो रक्तो वेदपुरुष इति यमवोचाम येन वेदान्वेद-
सायं पशुर्वेदं सामवेदं तस्यैतस्य ब्रह्मा रजस्तस्माद्ब्रह्माणं ब्रह्मिहं कुर्वीत
ये पशवोऽख्ये पश्येन्महापुरुष इति यमवोचाम संवत्सर एव प्रध्वंस-
पराणां भूतान्यैक्या भावयन्नस्यानि तस्यैतस्यासावादित्यो रसः स
पञ्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेतदिति विशाचस्मात्पुरुषं
पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति तदप्येतदधिगोक्तं चित्रं देवानामुदगादनीकं
वाग्मिचक्षु वरुणस्याद्ये ॥ आपा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
ज्जासाख्युपधेत्येतानुविधं संहितां सत्धीयमानां मन्य इति ह स्माऽह
मात्र एतं शेषं ब्रह्मा महत्पुत्र्ये मीमांसते एतमज्जावध्वर्यं च एतं महावते
ज्जासा एतमस्यामेतं दिव्येतं द्यावापेतमाकश एतमप्येतमोपधीप्येतं

जगद्भासं पूर्णगुणात्मकम् । संवत्सरादिदातृत्वाद्वा संवत्सरान्निधः ।
नियामकः स जीवानां सर्वेषां प्रभुरीश्वरः । अनन्तमूर्तिर्ब्रह्माऽसा-
वनन्तजगदास्थितः । नियामकस्तस्य विष्णुस्तावद्वेषु संस्थितः ।
तत्संवत्सरसमानः स विष्णुः परमेश्वरः ॥ ३ ॥

य एनं वक्तव्ययोग्येभ्यो योऽथ चैनं महाव्रते । कर्मण्याचार्य-
तोऽन्यस्य शंसेत पितृतोऽथवा । महाव्रतेन स्तोत्रेण स्तुवीतेनमथापि
वा । महाव्रते चित्तिं वाऽपि कुर्यान्नास्य फलं ध्रुतेः । पुकृतस्य फलं
चैव नासौ सम्यग्वाप्स्यति । प्रत्यक्षज्ञानिनोऽन्येतदानन्दहासकृद्भवेत् ।
प्रत्यक्षज्ञानिनो मोक्षो न कथञ्चिद्दि हीयते । आचार्यमेव तं विद्या-
दुर्गैर्यः स्वात्मनोऽधिकः । गुणाधिकस्य तेनैव शंसनादि न दुष्यति ।
अयोग्यस्योपदेशे तु कृते हीवादिक्तेऽपि वा । प्रायश्चित्ताद्यैरेतत्
शंसीत शतवारकम् । अन्यथा मानुषेणैव जायते न दिवं व्रजेत् ।
योग्या असाश्च विद्याया देवा ऋषय एव च । एकदेशज्ञानयोग्या
मानुषा उत्तमा यदि । कर्मसञ्चयवेचारं त्यजेन्मारायणं हि यः ।
प्रीत्यैकदेशसंभवात्सखायमिति चोदितम् । न विद्यायाः फलं तत्
श्रुतं च नरकावहम् । नैव प्राप्नोति मुकृतं सन्त्यागात्परमात्मनः ।

वनस्पतिष्वेतं चन्द्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते
स एष संवत्सरसमानश्चक्षुर्मेघः श्रोत्रमयश्चक्षुर्मनसो मनोमयो वाङ्मयः
आत्मा स एष एषमेतं संवत्सरसमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दमयं
मनोमयं वाङ्मयमात्मानं परस्मै शंसति ॥ ३ ॥

तुग्धदीहा अस्य वेदा भवन्ति न तस्यानूके भागोऽस्ति न के-
सुकृतस्य पन्थानमिति तदप्येतदपिणोक्तं यत्तित्वाज सचिविदं सखायं ।
तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रके-
सुकृतस्य पन्थामिति न तस्यानूके भागोऽस्ति न वेद सुकृतस्य पन्थान-
मित्येतत्तदुक्तं भवति तस्मादेवं विद्वाच परस्मा अग्निं चितुग्राच परस्मै
महाव्रतेन स्तुवीत न परस्मा एतद्ब्रह्म शंसेत्यामं पिबे वाऽऽचार्याय
शंसेद्वात्मन एवास्य तदुक्तं भवति स यश्चायमशरीरः प्रजात्मा यश्चासा-

त्पन्थागो हरेरेष यच्चास्तीति वदेदमुम् । तत्समं वाऽधिकं वाऽपि
पुष्यादेक्यमथापि वा । ऐश्वर्यादिगुणानां वा हासं नास्तित्वमेव वा ।
असादे विना मोक्षं ब्रूयाद्वा कस्यचित्कचित् । ऐक्यं वा ब्रह्मशब्दे-
नैकैक्यमथापि वा । व्यत्यासं चावताराणां जीवामेदममुष्य वा ।
तद्विधानं तद्गुणानां तेन वाऽथ मियोऽपि वा । तथैव तत्क्रियाणां च
तद्गुणानामथापि वा । असात्म्यदर्शनं वाऽपि तद्गुणानां परस्परम् ।
तदेद्विविभेदं च तस्मिन्नावयवेषु वा । परस्परं भेददृष्टिं तेन वा
चित्कचित् । दोषसंसर्गमस्यापि स्वतः परत एव वा । अज्ञानतो-
ऽप्यततो वा निर्देहत्वममुष्य च । तद्देहस्य प्राकृतत्वमचिदानन्ददेहताम् ।
आत्मावेष्टव्यं विभोर्देहत्यागोद्भावादिकम् । अज्ञानदुःखात्मात्म्य-
गावश्यादिकं तथा । अतद्ब्रह्मत्वं कस्यापि कदाचित्कचिदप्युत ।
परिमाणं बलादेर्वा तस्य विष्णोर्महात्मनः । भेदाभेददृष्टिर्वाऽन्य-
विशेषं स्वगुणादिभिः । तर्कस्तस्यापलायो वा तत्र रक्तेन चेतसा ।
आत्मानामेवमुक्तानां तर्काभिः साधनं तथा । अचिन्त्यविभवेऽप्यसि-
म्भन्मवनिरूपणम् । स एव मुख्यतस्त्यागो वायुदेवस्य कीर्तितः ।
रामप्रज्ञादिकानां च तारतम्यानभिज्ञता । संशयशोक्ततत्त्वेषु जग-
न्निष्पातवर्धनम् । अस्तुतिर्वासुदेवस्य तद्भक्तानां च निन्दनम् ।
श्रीय एष त्यागस्तु विष्णोरेव प्रकीर्तितः । निषिद्धकर्मकरणं
विरहितस्य च वर्जनम् । त्यागस्तुतीयो हि हरेश्चतुर्थोऽयोग्यपुरुषे ।
अपदेशः केशवस्य यथाशास्त्रोदितक्रमात् । आचार्यपित्रोरन्यत्र तथैव
च महाव्रते । हौत्रोद्भावाध्वर्यवाणि त्याग एवं चतुर्विधः । त्याग-
व्याप्तु प्रथमात्प्राप्यतेऽन्यं तमः क्रमात् । कृतीयाधिरयप्राप्तिश्चतुर्थाच्च
विंशं व्रजेत् । उपदिष्टेऽपि यस्तत्त्वं संशयं कुरुते पुमान् । सोऽन्यंतमो
भवेत्तस्यो निरयायैव गच्छति । स एव भगवान्निष्पुण्यैर्देवैर्पवित्रा
पदि । ज्ञापते मुक्तिदः साक्षात्वात्र कार्या विचारणा । यदि ज्ञानं

नातिपक्वं सरागं च मनो भवेत् । तदा स्वर्गादिलोकाभिः संश्रयश्चे-
त्कचित्कचित् । आवृत्तिरेव संसारं यावन्निःसंश्रयो भवेत् । पुनरावृत्ति-
हीनं तु तमोऽन्धं मुक्तिरेव च । पूर्वं तु निःसुखं तत्र निर्दुःखं चापि
मतम् । निश्शेषगुणहीनं च पूर्वं निर्दोषकं परम् । विमिश्रगतय-
स्त्वन्याः पुनरावृत्तिसंयुताः । असुरा देवता मर्त्या योग्या एतेषु च
क्रमात् । न च तेषां सङ्करोऽस्ति यथायोग्या हि तद्वतिः ।
मानुषेषु तमा मुक्तिमधमा निरयं तथा । आप्नुवन्ति मनुष्येषु मध्यमा
सृतिभागिनः । नियमोऽयं नान्यथा स्यादच्छिद्रत्वं यथा भवेत् ।
दोषेऽथवा गुणे वाऽपि तदा दैत्याः सुरा अपि । स्वां स्वां गतिं
समायान्ति तावत्संसारभागिनः । अच्छिद्रत्वं नैव सर्वैः कदाचि-
त्प्राप्यते यतः । सृष्टिस्थितिलयादीनां नोच्छेदस्तेन कुत्रचित् । तस्मा-
द्दोषान्प्रहायैव विष्णुं सर्वोत्तमोत्तमम् । जानीयात्तेन मुक्तिः स्यादप-
रोक्षद्वारेण । सूर्यमण्डलगो विष्णुर्देहे चक्षुषि संस्थितः । अनिरुद्धश्च
हृदये न च मेदोऽनयोः कश्चित् । अन्येषामपि रूपाणामिति विद्या-
द्विचक्षणः । द्विरूपः स यदा विष्णुरपगच्छति देहतः । तदा
दुर्निमित्तानि जायन्ते नान्यदा कश्चित् । तस्मात्तेषां दर्शने तु कर्तव्यं
पारलौकिकम् । सर्वमेव ब्रह्मेव यदन्तीत्यादिका अत्र । अग्निः
पद्भिर्वायुरेव पवमानादिना भूतः । स्तूयते सोऽङ्गनेतृत्वादभिरित्यभि-
धीयते । परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्ज्ञापनाख्यप्रवृत्तिभिः । वायुः पुनरति
यल्लोकान्सविता तेन कथ्यते । पवित्रं नाम साक्षात्परं ब्रह्म जनार्दनः ।
प्रसादयित्वा तं विष्णुं तेन लोकान्पुनात्यसुः । ज्ञानाख्यप्रसवेनापि
वादिष्य एकमेतदित्यवोचाम तौ यत्र विहीयते चन्द्रमा इवाऽऽदिलो-
कस्थिते न रश्मयः प्रादुर्भवन्ति लोहिनी यौर्भवति यथा मञ्जिष्ठाः ध्यस्त-
पायुः काककुल्यगन्धिकाप्रस्य शिरो वायति संपरेतोऽस्याऽऽत्मा न
चिरमिव जीविष्यतीति विद्यास्य यत्करणार्थं मन्येत तत्कुर्वीत यद्वि-
यथ कुरुक इति सप्त अपेदादिपञ्चस्य रेतस इत्येका यत्र ब्रह्मा पवमानेति

वायुः पुनात्ययम् । प्राणाधेरर्चिषो देहे विततास्तेषु केशवः ।
वर्चिष्मान्विततो नित्यं वायुस्तेन पुनात्ययम् । यत्र ब्रह्मेति पद्भिश्च
अर्धनीयः स मारुतः । मोचयित्वैव संसाराद्विष्णोर्लोकं कुर्याति च ।
वादिष्यतस्येति विष्णुः स्तुत्यो वैकुण्ठलोकगः । आदित्यमण्डलस्यश्च
साक्षान्नारायणः प्रभुः । उद्वयं त्वितिमन्त्रेण स्तुत्यो वायोरपीश्वरः ।
अमृत्युभयं तस्य यदन्तीत्यृज्जपाद्वजेत् । कालमृत्युर्यदि भवेत्तथा
अनादिकं भयम् । अन्याभिः कर्मतः पूतो यत्र ब्रह्मेति वैष्णवम् ।
यत्र ब्रजेतथाऽन्याभ्यां विष्णुर्मोक्षसुखप्रदः । इष्टप्रदानशीलत्वादिन्दु-
सुखः स एव च । सोमः सौम्यस्वरूपत्वात्पवमानश्च पावनात् ।
विष्णुः पुरातनत्वात् प्रज्ञो रेतो महारतिः । देवता देव एवाऽसौ
शर्वदेवेश्वरो यतः । सूर्यश्च धरिभिः प्राप्यो नित्यानन्दो रमापतिः ।
प्रातः कालतश्चैव गुणतश्चापि पूजितः । अत इत्युच्यते विष्णुः
प्रातः द्यत उच्यते । तृतीयवर्णोऽतिशये यतस्तेनातिरेव वा । अत
इत्युच्यते विष्णुः सम्यक्श्रुत्याद्यशक्यतः । पूर्णत्वाद्ब्रह्मवान्विष्णु-
त्वादिनोदितः । अन्तस्थः सर्वजीवानां पूर्णत्वात्पुरुषाभिधः ।
सः स सर्वरूपेषु सर्वजीवनियामकः । इति विद्यात्परं विष्णुं मुच्यते
तेन संयुते'रित्यादि च । शरीरपुरुषादीनां प्राप्यत्वाच्चदुषास्त्वात्तेषां
विशामकत्वेन तेभ्योऽप्युत्तमत्वेन तेषु स्थितत्वाच्च तेषां सार इत्युच्यते
महान् । यदी एव अलकं अरकं यत्किञ्चिच्छृणोति तत्सर्वमरति-
प्राप्यतसः प्राप्तिर्ज्ञानमेव तस्य भवति । तत्र हि सर्वैरत्यमारो
गिर्विरुद्धदुःखं च पूर्णम् । परस्मै शंसनामात्रादतिरेवेत्यतः प्रस्तुते
कार्पण्येन तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । न हि प्रवेदं सुकृतस्य
अभिपति दोषद्वयमेवेत्यवधारयति । न तस्मान्नेके भागोऽस्ति न
च सुकृतस्य पन्थानमित्येतत्तदुक्तं भवतीति । अलकं शृणोतीति
विशामपस्य मुख्यतस्तृतीयस्यापि नरकं शृणोतीति किञ्चिद्भवति ।

तौ यदाऽस्मान्छरीराद्विहीयेते तदैवैतानि निमित्तानि पश्यन्तीति
नियमः । न च तदा पश्यत्येवेति । वासेन रमयतीति वासरं
विष्णुर्ज्योतिः । 'यत्र ब्रह्मा वेदवाक्यं व्याचक्षणां मत्सैर्यजनं ।
सोमेन च सुतेनेजमास्ते लोके हरेर्हि स' इति स्कान्दे । ग्राण्या
सोमविषये सोमेनेष्टा महीयते तेनैव विष्णुप्रीत्या स्वस्थानन्दं जनयन् ।
स्वरानन्दरूपो विष्णुः । दिवो देव्या अवरोधनं तस्याः परिवारभूता ।
सर्वदेव्यः द्यौर्नाम वायुपती । अजनयो मरुतो वक्षुणाम्यो दिव्य
आवधुणाभ्य इत्यादेः । यहूतीः स्थन्दमानाः । 'सर्वेष्टद जगत्प्राण
मामादाय परिस्रव । यत्रासौ भगवान्निष्णुस्त्वं हि मोक्षप्रदः सदे'ति
च । 'इन्द्रुरिष्टप्रदत्वाद्यो वायुरादाय गच्छति । इन्द्रनाम्नः केजवस्व
समीपं मुक्तमज्जसे'ति च । अनन्यहेतुकं साक्षाद्भगवद्भक्तिरूपकम् ।
'सुखमानन्द इत्युक्तो मोदो भोगनिमित्तकः । प्रमोदस्तद्विशेषोऽप्यो
मुक्तामात्यल्पभोगत'इत्युग्वेदसंहितायाम् । तमसः सकाशात् उदता
वयमुत्तरं सर्वोत्तमं विष्णुवाक्यं ज्योतिः परिपश्यन्तस्तमेव देवत्रा दे
देवविषयेऽपि देवमगन्म । तदेवज्योतिष्टेनोत्तरस्त्वेन च पश्यन्त इति
दर्शने इत्थं भावविधानार्थं पूर्वम् । तथैवासौ भगवानुत्तमज्योतिः ।
न राजादिष्विवाविद्यमानशक्तिमात्रमिदमिति ज्ञापयितुमगन्म ज्योति
रुत्तममिति पुनर्वचनम् । 'अविर्षोऽंशा वर्तुलास्तु नास्मा वटरका
पल्लवः तमसस्परित्येक्ताऽथापि यत्र चिच्छद् इवाऽदित्यो दृश्यते रज
नामिरिवानिष्क्याथैत चिच्छद् वा च्छायां पश्येत्तद्व्येवमेव विद्यादया
प्यादशं बोधके वा जिह्वाशिरसं वाऽशिरसं वाऽऽत्मानं पश्येद्विपर्यस्ते वा
कन्याके जिह्वे वा दृष्टेयासां तदव्येवमेव विद्यादयाप्यपिद्यादिना
उपेक्षेत तद्यथा वटरकाणि संपतन्तीव दृश्यन्ते तानि यदा न पश्येत्त
व्येवमेव विद्यादयाप्यपिद्या कर्णा उपशृणुवास्त एषोऽंशेरिव प्रचलन्
रघस्वेयोर्विद्वन्ते यदा न शृणुयान्स्त्वेवमेव विद्यादयापि यत्र नील
इवादिदृश्यते यथा मरुर्मोया मेघे वा विद्युत् पश्येन्मेघे वा विद्युत्
पश्येन्महामेघे वा मरीचैरिव पश्येत तदव्येवमेव विद्यादयापि यत्र भूमि

पाता'इति शब्दनिर्णये । 'बृहत्तमं मधु यदि सहापूरं प्रमथयेत् ।
समे तस्वाचिरान्मृत्यु रक्ताब्जे वा क्षिरोधृत' इति ब्रह्माण्डे ।
'ग्राण्यास्तु देवता दुर्गा दुःस्वप्ने सा प्रपूजिता । पायसेन हरेन्मृत्युं
परिष्कृतादकालिकम् । यदि कालिकमृत्युः स्यात्परं सा परमं नयेत् ।
यैव विष्णुना भक्तं विष्णोस्तद्वेदिनं तथा । रतिदत्त्वात्परो विष्णु-
रन्यतो रात्रिरन्यते । तदाश्रयत्वाद्दुर्गाऽपि रात्रिरित्यभिधीयते ।
मीक्ष्यः स परो विष्णुः पायसेष्टो हि मोक्षदः । तस्माद्दुर्गा सहैवेज्यौ
तथा दुःस्वप्नदर्शने । बहुभिर्नयनैर्विष्णुर्वहुषेदं ददर्श ह । आयन्मवेषु
लोकेषु प्रताप्तेनैव हि धियः । सीचानुचांश्च जीवान्स ब्रह्मादीनुर्व-
रापत् । ज्ञानेन बाधते ज्ञानं स्वसारं खं तथाऽकरोत् । उप आकृत्य
प्रवर्णं प्रमदारूपमेव च । तमश्चापाकरोत्येव तदा सूर्यादिषु स्थितः ।
॥ नः स्वामी यदुदरे यमनाद्यामनामके । अचिदपहि वयं सर्वे ब्रह्मे
पात्यतत्रिणः । शेनाख्यास्तु सुखीनत्वादासमन्तात्सुरोचमाः । पद्मन्तो
मानुषाश्चैव पादमात्रप्रयायिनः । ग्रामाख्या बहुलन्तास्तु दैत्या एव
सोचिताः । अर्धिनस्तु कृतार्थत्वाद्युक्ता एव शुताः शुतौ । ऊरीकृत-
त्वात्पत्वाद्मर्यः स भगवान्हरिः । ब्रह्मास्तेनैव निर्याप्या ब्रह्माः कूर-
परीऽसुराः । तत्स्वभावाश्च ब्रह्म्याः स्युः स्तेनास्तत्र महासुराः ।
ब्रह्मोना यतस्ते हि नित्यमैकात्म्यवेदिनः । विष्णुः सुखतरश्चैव
नित्यलोमिव पश्येत तद्व्येवमेव विद्यादिति प्रत्यक्षदर्शनान्यथ स्वमाः
पुनः कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति वराह एनं हन्ति मर्कट एन-
माऽनन्दयत्याशु वायुरेनं प्रवहति सुवर्णं खादित्वाऽपगिरति मन्धराति
समाति सश्रयत्येकपुण्डरीकं धारयति स्वर्गवेराहैर्युक्तैर्मति कृष्णां धेनुं
कृष्णदन्तां मलद्वाली दक्षिणामुक्तो वाजयति स यथेतेषां किञ्चित्पद्मे-
भूषणं पायसं स्थालीपाकं श्रपयित्वा गर्वास्त्रेण प्रत्यृचं हुत्वाऽन्येताञ्चेत्
साम्प्राप्य मोक्षयित्वा चरं स्वयं गार्भीपात्स पोऽतोऽशुतोऽगतोऽमृतोऽ-
मृतोऽहोऽविजतोऽनादिष्टः श्रोता मन्ता ब्रह्माऽऽदेष्टा मोक्षा विज्ञाता
ज्ज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः स म आत्मेति विद्यात् ॥ ४ ॥

भक्तानां भवति प्रभुः । कृष्णं व्यक्तं तमोऽज्ञानमज्ञानां पेशलं तत् । तथातयत्पुणमिव भगवान्पुरुषोत्तमः । स एव चोपाः कथितः प्रकाशत्वाज्जनार्दनः । जयितः स्तोममिव च ब्राह्मणाय यथा च गाः उपाकरं तथा स्तोमं तवाहं तद्रूपीव च । यौरिति ज्ञानमुक्तिं तद्वद्भवत्वाज्जनार्दनः । दुहिता दिव इत्युक्त एवमर्थेन पूज्यते । रात्री ह्येतेन भगवान्साक्षात्पारायणः प्रभुः । तत्सन्निधानादुर्गाया एषोऽपि उपचारतः । एवं स्तुतस्तथैवेष्टो भगवान्मोक्षदो भवेत् । यदन्तीत्या धूचः सर्वा अपि दुःस्वप्नदर्शने । जप्या एव विशेषोऽयं होमो दुःस्वप्नदर्शने । परोक्षज्ञानिनो विष्णुरापरोक्ष्यं व्रजेत्स्वरन् । अपरोक्षज्ञानं प्रीतः सुखाधिक्यं करोत्यजः । मुक्तस्य द्विविधैस्तस्माज्जपो योगो सर्वथा । कर्तव्यो न्यासिभी रात्रीद्वक्तं जप्यं त्रिशोऽञ्जसे'त्येतरेण संहितायाम् ॥ ४ ॥

अथ सर्ववाग्विषया विद्योच्यते । विष्णुशब्दार्थत्वात्सर्ववाचाय पूर्वोक्ता अपि सर्ववागुपनिषद् एव । तथापि मुख्यत एव सर्ववाग्निषयत्वाद्द्रक्ष्यमाणामेव सर्वस्यै वाच उपनिषदिति सर्वेऽप्याचक्षते 'श्रुतिव्यादित्यतो विष्णुः पृथिव्याद्यभिधानवान् । स्पर्शादीन् देवताऽसौ क्रमेणैव प्रकीर्तितः । तस्य विष्णोरयं देहो वीणा साक्षात्प्रकीर्तिता । दैवी वीणा ततः सेयं लोकसिद्धा तु मानुषी । ब्रह्मादिदेहान्यो वेद विष्णोर्वीणेति भक्तिः । विद्यापूर्णसुखः स स्याद्भक्तिपूरितकीर्तिमान् । विद्याधिक्यार्थमेवेतां वाक्सारामप्युचं जपेत्

अथ खल्वियं सर्वस्यै वाच उपनिषत्सर्वा होवेमाः सर्वस्यै वाच उपनिषद् इमां त्वेवाऽऽचक्षते श्रुतिव्या रूपं स्पर्शा अन्तरिक्षस्योष्माणो दिवः स्वरा अग्नेरूपं स्पर्शा वायोऽरुष्माण आदित्यस्य स्वरा क्रव्वेदस्य स स्पर्शा यजुर्वेदस्योष्माणः सामवेदस्य स्वराश्चक्षुरो रूपं स्पर्शाः श्रोत्रस्योष्माणो मनसः स्वराः प्राणस्य रूपं स्पर्शा अपानस्योष्माणो व्यानस्य स्वरा अथ खल्वियं दैवी वीणा भवति तदनुकृतिरसौ मानुषी वीणा

भास्वा नारायणं देवं स्त्रीरूपं वाचि संस्थितम् । ओष्टापिधानेत्येषा नारायणो वाचः प्रकीर्तितः । विष्णोर्हि वाचि संस्थस्यैवाष्टावेतौ विधानवद् । कुलीति चोक्तो भगवान्प्रलीनाशेषकुत्सितः । पाति सर्वं भिक्षुश्च सर्वस्मादित्यतः पविः । सर्ववागीश्वरो विष्णुः स्त्रीरूपो मां पालयेदिति च । नेत्युपमानार्थम् । ओष्टावपिधानवदस्येति । न न विष्णोरन्या सर्वस्वा वाच ईशाना । स हि मुख्यतः सर्वेश्वरः । अथैवस्तुतत्वाद्द्रक्ष्यमाणत्वाच्च । 'श्रियः पतिर्यज्ञपतिर्जगत्पतिर्गिरां पालोऽकपतिर्धरापतिरिति भागवते । 'यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो वा ज्ञ वेद'त्यादि श्रुतिश्च । स्त्रीलिङ्गत्वं देवतेत्यादिवदपि युज्यते । मुख्यत्वाच्च ॥ ५ ॥

संवत्सर इति विशेषणादिरिश्च एवात्र प्रजापतिः । 'ब्रह्मा विश्वः जगमः स्वयम्भुः प्रजापतिः संवत्सर' इत्यादि श्रुतेः । 'श्रान्तो ब्रह्मा शरीरः स्तुत्वा नारायणं प्रभुम् । तेनैव सम्यक्सन्धाय दार्ढ्यं देहस्य यो करोतु । सन्धानात्संहितेत्युक्तो विष्णुरेव सनातनः । विष्णुः पतिरिति यथाऽस्याः शिर एवममुष्याः शिरो यथाऽस्या उदरमेवममुष्याः कानौ यथाऽस्यै जिह्वेममुष्यै वादनं यथाऽस्यास्तन्त्रय एवममुष्याः चक्षुरौ यथाऽस्याः स्वरा एवममुष्याः स्वरा यथाऽस्याः स्पर्शा एवममुष्याः स्पर्शा यथा होवेयं शब्दवती तर्भवत्येवमसौ शब्दवती तर्भवती यथा होवेयं लोमशेन चर्मणा पिहितः भवत्येवमसौ लोमशेन चर्मणा पिहितः लोमशेन ह स वै चर्मणा पुरा वीणा जपिष्यति स यो हैतां वीणां वेद श्रुतवदतो भवति भूमिमाऽस्यकीर्तिर्भवति यत्र कवाऽर्थाः सौ भावन्ते विदुरेनं तत्राथातो वाग्रसो यस्यां संसद्यधीयानो वा जगमाणा वा न विरुदुषेत तत्रैतामुचं जपेदाष्टापिधाना न कुलीदन्तैः श्रुता पविः सर्वस्यै वाच ईशाना वाच मामिह वापयेदिति संवत्सर ॥ ५ ॥

अथ हासा पतत्कृष्णहारितो वाग्ब्राह्मणमिचोपोदाहरति प्रजापतिः । 'सुधा व्यस्रंसत संवत्सर' स चन्द्रोमिरात्मानं समद्राघाचन्द्रोमिरात्मानं समद्राघाचक्रात्संहिता तस्यै वा पतस्यै संहितायै णकारो बलं

नास्मि षण्णन्देन विष्णोर्विलम्बदीर्यते । ण इत्याक्रियमाणत्वाण्णकारोऽस्य
बलं मतम् । विष्णुनास्मि पकारेण रमात्रलोऽपूर्विणः । प्रणेतृताऽ-
खिलस्वैव विष्णोःरुक्ता तथात्मता । आततत्वं सर्वगुणैर्देशतः कालत-
स्तथा । आत्मशब्दोदितं तत्र षण्णन्देनाभिधीयते । ष इत्याक्रिय-
माणत्वं प्रणेतृत्वं च पूर्णता । विष्णोः पकार इत्युक्ता वीत्युक्तस्य
विशिष्टता । अन्त्यस्थित उकारस्तु ताच्छील्य्यादि हरेर्वेदेत् । ए-
विशिष्टप्राणत्वमाततत्वं च सर्वतः । विशिष्टं च बलं विष्णोः सर्वस्या-
च्छीलमित्यपि । उदितं विष्णुशब्देन तस्माद्वक्संहितामनु । कर्णद्वय-
संयोगे ष्युशब्दस्यार्थमेव तु । विष्णोः प्राणत्वमात्मत्वं बलं चैवा-
वेत्ति यः । स एव विष्णोर्विलविचया प्राणत्वविद्भवेत् । स एव मुक्त-
संसारान्नित्यापुष्मान्भविष्यति । संहितासहितत्वेन यद्वचो धीमा-
वयम् । वेदानन्यान्पुराणं वा तेन विष्णुपदोदितः । अवाप्तो भगवा-
न्स्वात्मज्ञानमाया यतोऽखिलाः । इत्याहुर्नयः सर्वे किमन्याध्ययना-
द्भवेत् । यज्ञैर्वैद्यैर्योऽप्यन्वे कावपेया वदन्ति हि । गौनेन विष्णु-
शब्दार्थं ध्यायन्तो वाचमेव वा । जुहुयो विष्णुनामाख्यां जपन्ते
मन्त्रमेव वा । तमप्कारसमायुक्तं जुहुमः प्राणमत्र हि । किमन्य-
र्बहुभिः कथितैस्त्वैवाधिकत्वतः । एतदर्थानुसन्धानपूर्वं वेदान्तरथा-
वा । अधीमहे यवाप्तो वा नान्यथा तु कथञ्चन । एष एव
सर्वेषां वेदानामर्थ ईरितः । विष्णुनामोदितो योऽर्थस्तद्व्याख्याऽप्य-

पकारः प्राण आत्मा स यो हैतो णकारपकाराद्यनुसंहितमृचो वेद स-
समाणां संहिता वेदालुप्यमिति विद्यात्स यदि विचिकित्सैस्तेन
त्रयाणी ३ अणकारा ३ इति ॥ सणकारमेव व्यात्सपकारं प्रवाणी
अपकारा ३ इति ॥ सपकारमेव व्याचो पद्वयमनुसंहितमृचोऽधीम-
यश्च माण्डूकेयीयमध्यायं प्रब्रूमस्तेन नो णकारपकारावुपाताविति ।
स्याऽह इत्यो माण्डूकेयोऽथ पद्वयमनुसंहितमृचोऽधीमहे यश्च माण्डू-
कीयमध्यायं प्रब्रूमस्तेन नो णकारपकारावुपाताविति ह सतऽह स्वाभि-

द्वोऽखिलम् । एवं विशिष्टप्राणात्मबलाद्यखिलसद्गुणैः । पूर्णस्वभावः
सर्वा वचसामर्थ ईरितः । संहिताख्यानि विष्णोस्तु रूपाण्येतानि
प्राणः । अन्यविद्या स्वशिष्यस्य न ब्रूयात्प्रथमं कचित् । व्याख्यान-
प्रतिरीनाय नैव ब्रूयात्कथञ्चन । वैष्णवाय सुवृत्ताय मेधाश्रद्धापुताय
न । गुरोः शिष्यपकार्यैव ब्रूयादित्यनुशासनमिति च । य एतेन
णविशब्देनाक्रियमाणं विष्णोः पूर्णबलं षण्णन्देनाक्रियमाणं देशतः
धस्तो गुणतश्चाततत्वं च सर्वो संहितामनु तदर्थत्वेन वेद । अश्वर-
त्पसंयोगरूपया संहितयैतदेव सर्वत्रोच्यत इति स सम्पूर्णबलं सर्व-
अतुल्यशक्त्यादियुक्तं विष्णुं वेद । अपेत्यादिका अपि संहितारूपा
ण्य । पदवर्णयोः पृथगनभिन्वाहारात् । तस्मात्सर्वशब्दा विष्णुना-
मख्याख्यानरूपा एव । यद्वयं संहितायुक्तत्वेनचोऽधीमहे तेनास्माकं
पण्डितपण्डितार्थरूपो विष्णुरूपात्तः । तद्व्याख्यानत्वात्सर्ववाचा-
मप्यसर्वत्वादुकारस्य च ताच्छील्यार्थत्वादुक्तार्थविशेषणरूपत्वेन
सिद्धत्वाच्च पृथक्तयोर्व्याख्यानमत्र कुतम् । कुत्र इति सर्ववाचा-
मप्यलक्षणम् । अतः सर्ववेदादिवन्दोदितः सर्वगुणपरिपूर्णो भगवा-
न्नारायण इति सिद्धम् ॥

सर्वेध वैदिकपदैरपि लोकशब्दैर्मेवाभिवादितादिरेवैव सर्वैः ।
सोऽभिधेयपरिपूर्णगुणः प्रियोऽलं नारायणो मम सदैव सुतुष्टिमेतु ॥
॥६॥ यस्य वीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्त्यलं वदतदर्शत-
त्त्वमेव निहितं देवस्य भगो महत् । वायो रासवचोनयं प्रथमकं पृष्ठो

नाकस्य एतद्वत्स वै तद्विद्वांस आहुर्नयः कावपेयाः किमर्था वयमध्ये-
त्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणं वा वाचं यो
तेन प्रथमः स एवाप्ययस्ता एताः संहिता नानन्तेवाचिते प्रव्याक्षा-
मिहकारयसिने नाप्रवक्त इत्याचार्या आचार्याः ॥ ६ ॥ इत्येतरेयोपनिषत्सु
आचार्य्यके द्वितीयोऽध्यायः ॥ ६ ॥ २ ॥ इति तृतीयारण्यके सम्पूर्णम् ॥
॥ ६ ॥

द्वितीयं वपुर्यन्त्रो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हि तेन प्रभौ ॥
 'हनुशब्दो ज्ञानवाची हनुमान्मतिशब्दितः । रामस्य स्वरूपस्य वाच-
 स्तेनानयन्त हि । श्रुतमो भीम इत्युक्तो वाचो मा मातरः स्मृताः ।
 क्रमाद्या इतिहासं च पुराणं पञ्चरात्रकम् । प्रोक्ताः सप्तशिवास्तत्र शपो
 भीमस्ततः स्मृतः । मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतम् । मन्त्र
 आनन्दतीर्थः स्यात्तृतीया मास्तीतनुः । इति सूक्तगतं रूपत्रयमेत-
 न्महात्मनः । यो वेद वेदवित्स स्यात्तत्त्ववित्प्रसादतः इति च ।
 'साधको रामवाक्यानां तत्समीपगतः सदा । हनुमान्प्रथमो ज्ञेयो
 भीमस्तु बहुभुविपतोः । पृतनाक्षयकारी च द्वितीयस्तु तृतीयकः ।
 पूर्णप्रज्ञस्तथानन्दतीर्थनामा प्रकीर्तितः । दशेति सर्वेष्टुद्दिष्टं सर्वं पूर्ण-
 मिहोच्यते । प्रज्ञा प्रमतिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृतः । आत्ममन्ता-
 त्पतित्वे तु गूढं कलियुगे हारिम् । असत्यमप्रतिष्ठं च जगदेतत्
 नीधरम् । वदद्भिर्गूढितं सन्तं तृतीयोऽमुर्मथापति । येन विष्णोर्नि-
 वर्णस्यान्गुणान्नान्नान्नसिधुः परान् । ईशानासः सूरयश्च निगूढाक्षिर्गु-
 णोक्तिभिः । त्रेतायां द्वापरे चैव कलौ चैते क्रमाच्चयः । एतेषां
 परमो विष्णुर्नेता सर्वेश्वरेश्वरः । स्वयम्भुजसंज्ञोऽसौ परस्मै ब्रह्मणे
 नमः' इति च ॥ पूर्णांगण्यगुणोदारवाक्ते नित्याय वेषसे ॥ अमन्दा-
 नन्दसान्द्राय प्रेयसे विष्णवे नमः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-
 चार्यविरचिते श्रीमन्महेश्वरयोपनिषद्भाष्ये तृतीयप्रपञ्चके द्वितीयो-
 ऽध्यायः ॥ ३ ॥ २ ॥ तृतीयप्रपञ्चकः सम्पूर्णः ॥ ऐतरेयोपनिषद्भाष्यं
 सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्

॥ श्रीहयमुखायनमः ॥ ॐ ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म
 त्वैश्वर्यकम् । सर्वदेवैरीड्यं विष्णुषाख्यं सर्वदेमि सुप्रेष्ठम् ॥ १ ॥
 'मादित्यसंस्थिताद्विष्णोः शुक्ला ब्रह्मा यथा हरिम् । तुष्टाय तत्प्रकारेण
 शणोक्तेन वै भृगुः । विष्णुमस्तौचया प्राह ब्रह्मोमित्रादिका श्रुतिः ।
 एनाच हरिः सूर्यमण्डलस्थः परः पुमान् । ब्रह्मा तद्वाह वरुणे
 शणो मृगवेऽपि तु । शन्नोमित्रादिभिर्वाक्यैस्तैरेव हरिमस्तुवत् ।
 भृगुः पञ्चात्मकं पूर्णमन्त्रादिप्रयमच्युतम् । मुक्तगीतावसानेस्तु त-
 मान जनार्दनः । सुप्रीतः प्रददौ ज्ञानं स्वात्ममर्क्तिं च शश्वती-
 मि'त्यादि यजुःसंहितायाम् । 'भृगुवाक्यतया वायुनमस्कारादिकं
 हरिः । प्रोवाच ब्रह्मणे चैवं वचः सुबहुदक्षिष्वि'ति च । वरणीयो
 शोः । खरतेस्तु खरः । मानावाता मात्रा । बलरूपः समश्च
 पररूपेण । सन्ततश्च । 'वर्णादिवाचकं रूपं ज्ञेयं वर्णादिनामकम् ।
 विष्णोर्वर्णादिसंस्थं च पुंसु तत्तत्क्रियाप्रदम् । नारायणादिरूपाणि

॥ तैत्तिरीयोपनिषत् ॥

१. शीक्षावहो ।

श्रीमदनुमद्भूममध्यान्तर्गतारामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयश्रीवाय
 का ॥ ॐ ॥ ओं शन्नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्वर्थमा । शन्न इन्द्रो
 वरुणः । शन्नो विष्णुरुक्मः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव
 त्वमेव ब्रह्मास्ति । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदित्वायामि । अतं वदित्वायामि ।
 एतं वदित्वायामि । तन्मामेवतु । तद्वक्तारमेवतु । अवतु माम् । अवतु
 मन्त्रम् । ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥ ओं शीक्षां व्याख्यास्यामः ।
 तौ खरः । मात्रा बलम् । खामं सन्तानः । इत्युक्तः शीक्षाव्यायः ॥ २ ॥

लोकादिषु च पञ्चसु । अनिरुद्धावसानानि ध्येयानि चतुरात्मना वासुदेवादिकान्येव तानि पूर्वोत्तरार्णयोः । संहितायास्तथा सन्धौ सन्धाने चापि कृत्स्नशः । यो वेदतानि रूपाणि सर्वभोगसमन्विताः प्राप्नोति वैष्णवं स्थानं मुक्तं स्वर्गमिदं परम् । यो विश्वरूपं भगवान्छन्दसामपिषो हरिः । छन्दोभ्योऽमृतरूपेभ्यः सुव्यक्तं लहृपासनात् । मेधावी सन्धविज्ञानी भूत्वा क्षिप्रं विमुच्यते इति च वेदावासास्त्वतो विष्णुर्ब्रह्मकोश इति स्मृतः । भगः पशुपार्णत्वं ब्रह्मरूपत्वं विभुः । सहस्रशः इत्युक्तस्तुपास्य जनार्दनम् मुच्यते तत्र सन्देहः सर्वभोगैश्च पूज्यते इति प्रकृते । 'आवहन्ती चिदं सर्वभोगान्या श्रीः सनातनी । तां मन्थावह गोविन्दं सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः संहिताया उपनिषद् व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधितरणेषु । अधिलोकमधियौतिपमधिविव मधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासंहिता इत्याचक्षते ॥३॥ अर्धाधिलोकमधियौति पूर्वरूपम् । यौत्तररूपम् । आकाशः सन्धिः वायुः सन्धानम् । इत्यधिलोकम् ॥४॥ अर्धाधियौतिपम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः । वैश्वदेवः सन्धानम् । इत्यधियौतिपम् ॥५॥ अर्धाधिविचम । आचार्यः पूर्वरूपम् । अन्तेवायुत्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचनं सन्धानम् । इत्यधिविचम ॥६॥ अर्धाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा सन्धिः । प्रजननं सन्धानम् । इत्यधिप्रजम् ॥७॥ अर्धाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । याक्सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् । इतीमा महासंहिता । य पचमेता महासंहिता व्याख्याता वेदः । सन्धीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेमाचार्येण सुवर्गेण लोकैः ॥८॥ यच्छन्दसामृषभो विश्वकर्मा । छन्दोभ्योऽमृतरूपं भूय । स मेन्द्रो मेधयो रूपाणोत् । अमृतरूपं देवार्णो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमक्षया कर्णान्यां भूरिविभुवम् । ब्रह्मणः पशोर्ऽसि मेधया पिहितः । धृतं मे

अमृतरूपं पशोभितामि'ति च । 'भूरादिव्याहतीभिस्तु वाच्यं मूर्ति-
नाष्टम् । अनिरुद्धादिकं वासुदेवान् देहमध्यगः । वासुदेवो
पशोनामा त्वनिरुद्धः क्षीरो मतः । भूनामाय सुवोनामा बाहू प्रधुम्भ
रितः । सङ्कर्षणः सुवर्नामा पादौ तस्य महात्मनः । अनन्योऽ-
न्यत्रन्देन चतुरात्मा प्रकीर्त्यते । निर्विशेषोऽपि भगवान्सङ्ख्या-
मर्षविशेषतः । लोकज्योतिः प्राणवेदेऽम्बुः स पुरुषोत्तमः । प्रत्येकज-
पतुगन्त्यात्योडगात्मा प्रकीर्तितः । महीयते महति च स्वयं स
भगवान्हरिः । पूज्यपूजकभेदोऽत्र नैव कश्चिदपीष्यते । नामप्रवृत्ति-
ना कसामलोकादिकं हरेः । अयं समीपस्थतया त्वसौ प्राणे स्थित-
स्ततः । ईशपादन्तरिक्षं चाथादित्यस्योऽदितेः सुतः । अग्निरग्नौ
जित्वा च वायुर्वयति यजगत् । चन्द्र आह्लादरूपत्वाद्गर्ज्यत्वा-
ज्जनार्दनः । पशुर्गान्यस्वरूपत्वात्साम चासौ समत्तवः । बृहन्वा-
त्स वेदानां समुदायेऽखिले स्थितः । तत्सम्बन्धाद्देराशिरब्रह्मशब्देन
कीर्तितः । प्रकृष्टनयनात्प्राणोऽपानोऽवाङ्मयनाद्हरिः । विविधं नयना-
त्तवः सोऽन्नं सर्वोपजीव्यतः । एवं षोडशरूपोऽसौ चतुरात्मा
वाच्यतः । महाचमसनामाजसौ यस्मादतिचमत्कृतिः । माहा-
चममवह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा ॥९॥ आ मां यन्तु ब्रह्मचारिणः
स्वाहा । वि मां यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र मां यन्तु ब्रह्मचारिणः
स्वाहा । दमां यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमां यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ।
पशोर्जनेऽसानि स्वाहा । धेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वां भग
जिह्वानि स्वाहा । स मां भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन्सहजशब्दे ।
स भगवह त्वयि मृजे स्वाहा ॥११॥ यथायः प्रवतायन्ति । यथा मासा
सर्जन्तम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरा यन्तु सर्वतः स्वाहा ।
तत्पशोऽसि प्रमां माहि प्रमां पचस्व ॥१२॥ भूर्भुवः सुवर्णं वा एता-
नाम्नो व्यावृतयः । तासां ह स्मृतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवेदयते ।

चमस्यस्तज्जानी ब्रह्मा सम्परिकीर्तितः । एवं षोडशरूपाणां ज्ञान-
योग्यश्चतुर्मुखः । स एव ब्रह्मचित्तमात्पूज्यते मुक्तिगोऽपि सन्
सर्वदेवैरतिवरां यः सम्पश्योऽज्ञात्मविदि'ति व्याहृतितत्त्वे । 'त-
भूरिति शिरः एकं शिरः एकमेतदक्षरं भुव इति वाह् दौ वाह् द्वे ए-
अक्षरे सुवरिति प्रतिष्ठे द्वे प्रतिष्ठे द्वे एने अक्षरे' इत्यादि श्रुतेः
सर्वव्याहृतीनां प्रवेत्ता माहाचमस्यश्चतुर्यात्वेनेतां प्रवेदयत इति विशेषः
'धूर्नामा स्फूर्तिरूपत्वाद्भूरिवीर्यत्वतो भुवः । सुवः सुबलरूपत्वान्मय-
पूर्णत्वतो विभुः । तदेतच्चतुराकारं ब्रह्मोक्तं गुणवृद्धपात् । स आत्म-
सर्वदेवानां चतुरात्मा जनार्दनः । तस्य ब्रह्मादयो देवा अङ्गमागन्तुक-
स्वतः । वामुदेवादिरूपोऽसौ षोडशात्मा चतुर्बतुः । स एव सर्व-
वेदोक्तः सर्वविद्यासु चेश्वरः । प्रणवार्था व्याहृतयो व्याहृत्य-
कमादयः । इतिहासः पुराणं च पञ्चरात्रं च सर्वज्ञः । सम्मन्यादा-
णाद्विष्णोः श्रुता व्याहृतयस्त्विति । सर्ववेदोक्तसर्वस्वव्याहृतेर्व्याहृति-
त्वमु । विशेषेणाहरन्तीमं विष्णुमित्यथवा स्मृता'इति व्याहृतिसारे

मह इति । तद्वद्ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः ॥१३॥ भूरिति वा अ-
लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः । मह इत्यादित्या-
आदित्येन वा व सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः ।
सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमा । चन्द्रमसा वा
सर्वाणि ज्योतीरपि महीयन्ते । भूरिति वा जलं । भुव इति सामांति
सुवरिति यजूरपि । मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाच सर्वे वेदा महीयन्ते
भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यग्नयः । सुवरिति इन्द्राजः । मह इत्यन्नम्
अन्नं वाच सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चर्यस्त्रश्चतुर्धा । चतस्र-
श्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वै च ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा वति
माध्वहन्ति ॥१४॥ स य एकोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नायं पुरुषो मनोमयः
अमृतो हिरण्यमयः । अन्तरेण तातुर्लोकः । य एष स्तन इवाचलस्त्विति

य एष हृदयाकाशस्त्वनिरुद्धस्तु तद्वतः । प्रबुद्धस्तान्दुर्भयसो लम्बिन्या-
मिन्द्रनामकः । व्याख्यः सुपर्णरूपत्वात्केशान्ते वर्तते तु यः ।
सुपर्णः सुपर्णात्मा वामुदेवोऽव्ययः स्मृतः । यस्माद्यपगते स्वाता-
मगति प्रलये विभुः । अशीर्षिकरूपालोऽसौ कपालादुपरि स्थितः ।
निरुद्धस्तु धूर्नामा हुताशे संव्यवस्थितः । प्रबुद्धो भगवान्वायी भुव-
नपेय कीर्तितः । सङ्कर्षणः सुवर्नामा धृपे तिष्ठति केशवः । महोनामा
वामुदेवो ब्रह्मणिस्यश्चतुर्मुखे । स वामुदेवः स्वाराज्यं व्याप्यासि-
मानसमपतौ । अनिरुद्धं च संव्याप्तततो वागादिनां पतिः । वागादिपु-
त्रातो नित्यं भवत्येव जनार्दनः । स्वव्यापी च जगन्वापी नित्यैश्वर्यात्स-
र्वेश्वरः । आकाशवज्राप्तदेहः सत्यात्मा गुणप्रतिष्ठः । वायोविशेष-
णको बलानन्दस्वरूपवान् । ज्ञानानन्दस्वरूपोऽसौ शान्तिनामा
सुलोचनः । अन्तर्गतात्स्वतः पूतेः समृद्धं तत्प्रकीर्तितम् । इत्युपास्य-
णामिको योग्यस्त्वं मनुपासने । प्राधान्यादिति पूर्वं हि प्राह विष्णु-
सामुंस्वमि'ति ब्रह्मसारे । 'पृथिव्याद्यं पाङ्कजं पाङ्केनैव स्वयं हरिः ।
गात्रमपादिरूपेण बलयत्यजसा प्रभुः । इत्युवाच स्वयं विष्णुर्वेदद्रष्टा
एणाधिक' इति तत्त्वसंहितायाम् । आत्मा । अद्वैकारतत्त्वम् ।

अद्वैतानिः । यत्रासौ केशान्तां निवर्तते । व्यपोह्यं शीर्षिकपाले ॥१५॥
निरुद्धो प्रतितिष्ठति । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्ये । मह इति
ब्रह्म । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पति-
कल्पति । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतन्ततो भवति ॥१६॥ आकाशशरीरं
स । सत्यान्वप्राणारामं मन आनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति
समीपमग्न्योपास्य ॥१७॥ पृथिव्यन्तरिक्षं दीर्घांशोऽजान्तरदिशः ।
वाक्पादपुरादित्यश्चन्द्रमा तक्षकाणि । आप ओषधयो एनस्पतय
नमसा आत्मा । इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । माणो ज्ञानोऽपान
मानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्चक्षुः । चर्मं मांसं रज्जावास्थि

‘ओंनामा भगवान्विष्णुरधिकोच्चगुणत्वतः । यद्यद्रूपं भगवतस्तदित्येव सर्वमेव च । ओमेवाधिकपूर्णत्वात्तस्माद्वज्रेषु चत्विजः । ओमित्येव सकर्माणि कुर्वत्युद्दिष्टं केशवम् । अधिकोच्च शृणुष्वेति हरिमध्वर्युरादि । अधिकोच्च महाधाम सूक्ष्मेवेति चादरात् । प्रतिप्रतिगृणान्त्ये शंरूपात्युच्चश्रावन । इत्याह होता शस्त्रेषु तथैवान्येऽपि चत्विजः । एवं स्वाध्यायकृचाह ब्रह्मप्राप्त्यर्थमब्रह्मसा । एवं जानन्त एते । प्राप्नुवन्त्येव तत्परमि’ति च । कृतं च स्वाध्यायप्रवचने च कर्तव्यानि प्रवचनं व्याख्यातम् । यथार्थज्ञानमृतम् । तत्पूर्वकं यथार्थवचनं करणं च सत्यम् । ‘कृतं यथार्थविज्ञानं सत्यं तत्पूर्विका कृतिः । ध्यानसत्ये पूज्यपूजा तप इत्यभिधीयत’इति शब्दनिर्णये । सर्वकर्म कृतिकालेष्वपि स्वाध्यायप्रवचनयोः कर्तव्यत्वात्तयोः सर्वत्रानुपपन्नः । ‘मन्त्रो मन्त्रार्थवचनमन्यस्य त्वाम्नोऽपि वा । सर्वकर्मसु कर्तव्यं सर्वकर्माम्मकौ यत’ इति कर्मतत्त्वे । आत्मनश्चेन्मनसैवार्थवचनम् । ‘मानुषं मानुषो धर्मो देवा अपि हि मानुषे । मनुष्यवत्प्रवर्तन्ते वैश्वर्यप्रकाशिन’इति च । ‘प्रजाया रक्षणं चैव पुनः प्रजननं तथा

मज्जा । एतद्विधिधाय कश्चित्तोचत् । पाङ्क वा इदं सर्वम् । पाङ्कैरेव पाङ्कः स्मृणोतीति ॥ १८ ॥ ओमिति ब्रह्म । ओमित्येव सर्वम् । ओमित्येतदनुकृतिः ह सा वा ज्ञानो भोक्तृयैसाध्यावर्णन । ओमिति सामानि मायन्ति । ओं शोमिति शस्त्राणि शस्त्रसन्ति । ओमित्येव प्रीतिगर्गं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसीति । ओमित्येव शिष्टो मनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणा ग्रन्थयज्ञाह ब्रह्मोपाप्रवर्णनीति । ब्रह्मोपाप्रवर्णनीति ॥ १९ ॥ कृतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचनं च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ अज्ञश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च

पकृष्टातिकरणं कर्मभिस्तनये पितुरिति च । ‘सत्ये तपसि वा धीर्णे सर्वकर्म कृतं भवेत् । स्वाध्याये च प्रवचने ह्यन्तर्भावो विशेषत’ इति च । ‘यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवती’ति च श्रुतिः । ‘अथेनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत’इति भारते । ‘सम्यग्ज्ञात्वा तु यो विष्णुं व्याख्यायीत तपेत् च । न तस्य किञ्चिदकृतं कर्तव्यं मुच्यते च सा’इति कर्मतत्त्वे । ‘मंसारवृक्षच्छेत्ताहं मत्कीर्तिः परेतोपमा । अत्युत्कृष्टेन हरिणा गावितोऽस्मि यतः स्फुटम् । वाजिरूपश्च नेता च वाजिनी ह्ययं उच्यते । तत्रत्यो भगवान्विष्णुः सम्प्रोक्तो वाजिनीवसुः । तेनामृतोऽस्मि

स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ २० ॥ सत्यमिति सत्यवचनं गद्योत्तरः । तप इति तपोनित्यः पौकशोद्धिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति भावो मौद्वल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ २१ ॥ अहं वृक्षस्य रेरेव । कीर्तिः ह गिरेरेव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवन्वसुतमस्ति । द्रविणं सर्वचक्षम् । तमेधा अमृतोक्षितः इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ २२ ॥ वेदमनुच्याचार्योऽन्तोयासिनमनुजास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायार्थमा प्रमद । अनायासं प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तु मा व्यवच्छेत्स्वी । सत्यान् प्रमदितव्यम् । धर्माश्च प्रमदितव्यम् । कुशलाश्च प्रमदितव्यम् । भूत्यै प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृभार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवधानि कर्माणि । तानि सर्वितव्यानि । न इतराणि । यान्यसाकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि । नो तेषाणि । ये के वास्वच्छेयास्तो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसने न प्रमदितव्यम् । अर्द्धया देयम् । वज्रर्द्धया देयम् । श्रिया देयम् । द्विया देयम् । त्रिया देयम् । संविदा देयम् ॥ २३ ॥ अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा

द्रविणं नित्यानन्दस्वरूपतः । तेनामृतेन सिक्तोऽहं तेन व्याप्तो यतः
सदा । इत्याह भन्वद्वक्ष्ये त्रिशङ्कमानवो नृप'इति यजुर्विवेके ।
संहितायाः पञ्चाधिकर्णाभिमानित्वं प्राणादिरूपस्य वायोरपि भवति ।
प्रथिन्यन्तरिक्षमित्युक्तपादकत्वं च । अत उपक्रमोपसंहारयोस्तादृशेण
प्रत्यक्षं ब्रह्मवादिष्यामि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मवादिषमिति युज्यते ॥
इति प्रथमवल्ली सम्पूर्णा ॥ १ ॥

अयमर्थः ब्रह्मविज्ञेयं विरिञ्चेत परेण च । ब्रह्मणा सह तद्वश्यः
मुखमेव न दुष्कृतमिति च । 'य एव भगवान्विष्णुर्भूतस्तथा
वा बुद्धविचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता
आयुक्ताः । अलक्ष्णा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र
वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता
आयुक्ताः । अलक्ष्णा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु
वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वैदोषमिषत् । एतद्वत्
शासनम् । एवमुपलवितव्यम् । एवमु चेतदुपलक्ष्यम् । शत्रो मित्रः ।
वदणः । शत्रो मघत्वर्यमा । शत्रु इन्द्रो वृहस्पतिः । शत्रो विष्णुः
रुद्रकर्म । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ।
त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मवादिषम् । कृतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् ।
तन्मामाधीत् । तद्वक्तारमाधीत् । आवीत्साम् । आवीह्वितारम् । ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥ २४ ॥ इति प्रथमवल्ली सम्पूर्णा ॥ १ ॥

॥ २. ब्रह्मवल्ली ॥

॥ ॐ ॥ सह नाववतु । सह नां सुनरु । सह धीर्यं करवावतु ।
तेऽस्य नावर्धतिमस्तु वा विद्विषावर्धं ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥१॥
ॐ ब्रह्मविदमिति परम् । तद्वैदोऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो
वेदं निर्दिष्टं गुहायां परमे व्योमिव । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह । ब्रह्मणा
विपश्चिदेति ॥ २ ॥ तस्माद्वा एतस्माद्वात्मने आकाशाः सम्भूतः । आकाशा-

णाधिकः । स एवात्रानुपुनर्जातो ह्यजातोऽपि यतो विभुः ।
आत्मनि शरीरेऽपि व्यज्यते मुविवेकिमि । अन्नस्य सारमृतोऽयं
शरीरस्य च केजवः । अन्ननासा चाक्षसंस्थः शरीरेषु च संस्थितः ।
तद्व्यात्मवैदोकाणामन्नमित्युच्यते हरिः । उपजीव्यश्च भूतानामिति
तान् जनार्दनः । स ज्यायान्सर्वभूतेभ्यस्तस्मात्सर्वोपधेः स्मृतः । संसारे
एवमानानामाश्रयत्वात्स औपधम् । प्रचुरं मय इत्युक्तं प्रचुरात्ता
प्यो हरिः । प्रचुरः सेव्यते नित्यसतोऽस्तमय ईप्सि । देहस्यैव
जिह्वस्य शिरो विष्णोः प्रतिष्ठितम् । बाह्योऽधो तथा मध्ये मध्यं
पश्चात्तनौ तथा । पुच्छमित्येष भगवाननिरुद्धः स्वयं हरिः ।
तत्पान्तरं परं रूपमभिवर्णय भिन्नवत् । प्रबुध्नाख्यं प्राणमयं प्रणेत-
त्तात्प्रकीर्तितम् । शिरस्तस्य प्राणगतं प्राण इत्येव नामतः । व्यानाख्यो
तदधिगः पश्चो व्यानमश्नोत्तस्तथा । व्यानारूपोऽपानगत आकाशस्य
च मध्यमम् । आकाशाख्यं तथा पुच्छं पृथ्व्यां पृथिविनामकम् ।
वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरपः । अद्रव्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः ।
ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नान्पुरुषः ॥ ३ ॥ स वा एव पुरुषोऽक्षरसमयः ।
अक्षरमेव शिरः । अयं वह्निः पश्चः । अयमुत्तरः पश्चः । अयमात्मा ।
॥ पुच्छं प्रतिष्ठा ॥४॥ तद्व्येष श्लोको भवति ॥ अत्राह मजाः प्रजायन्ते ।
तः काश्च पृथिवीः क्षिताः । अधो अक्षेनैव जीवन्ति । अयं नृदपि
प्राणततः । ब्रह्म हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोपधमुच्यते । सर्वे
विदोऽर्धमापुवन्ति । येऽहं ब्रह्मोपासन्ते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् ।
तस्मात्सर्वोपधमुच्यते । अन्नोऽज्ञानानि जायन्ते । ज्ञातान्यर्धेन वर्धन्ते ।
तद्यतेऽति च भूतानि । तस्मादर्थं तदुच्यते इति ॥५॥ तस्माद्वा एतस्मा-
त्तत्समयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एव
एतन्निधिः एव । तस्य पुरुषविषयताम् । अन्यं पुरुषविषयः । तस्य
अन्नं एव शिरः । व्याने दक्षिणः पश्चः । अपान उत्तरः पश्चः ।
आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा ॥६॥ तद्व्येष श्लोको भवति ॥

उदान आकाशनामा समानः पृथिवीति च । प्रणेतृत्वात्प्राणनाम
शिरो बिष्णोः प्रकीर्तितम् । विशेषाच्चैषेयस्माद्यानारूपो दक्षिणः
करः । यस्मादपनयेदोपानपानः सव्य उच्यते । आकाशस्त्वचकाश-
त्वान्मध्यदेहो महात्मनः । पृथिवी पुच्छमस्योक्तं सर्वस्यापि प्रधार-
णात् । स एष जगतामायुतस्मिन्सङ्कर्षणः स्थितः । शिरस्तस्य
यजुर्नाम यज्ञानां हरणात्स्मृतम् । यजुः संस्थं च बाहू तु ऋक्सा-
मान्तस्थितौ सदा । ऋगर्चनायाः स्वीकारात्साम दोषात्समीकृतेः ।
पञ्चरात्रगतं मध्यमादेशाख्यं सुविस्तृतेः । अथर्वाख्यं तथा पुच्छमध-
चाङ्गिनां रसः । मनोवाचामगम्यं तं ज्ञात्वाऽऽनन्दस्वरूपिणम् ।
कृतश्चित्र विमेल्येव वासुदेवोत्तरस्ततः । श्रद्धाख्यं श्रुतिधर्तृत्वाच्छ्र-
द्धार्या तच्छिरः स्मृतम् । कृतं ज्ञानततेर्दाता चतस्रो दक्षिणः करः ।

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूताना-
मायुः । तस्मात्सर्वायुमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणे
ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुमुच्यते इति ।
तस्यैव एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥७॥ तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् ।
अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव ।
तस्य पुरुषविधताम् । अन्वर्थं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः ।
ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसो
पुच्छं प्रतिष्ठा ॥८॥ तदप्येव श्रोको भवति ॥ यतो वाचो निर्वर्तन्ते ।
अप्राप्य मनसा ब्रह्म । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विमेति कदाच-
नेति । तस्यैव एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥९॥ तस्माद्वा एतस्मा-
न्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैव पूर्णः । स वा
एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वर्थं पुरुषविधः । तस्य
यजुरेव शिरः । कृतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग
आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥१०॥ तदप्येव श्रोको भवति ॥ विज्ञानं

महः सत्यस्थितः सत्यं सतां यस्मान्नियामकः । योगाख्यं सर्व-
शोकस्य योगादत्रैव योगमम् । सव्यं पुच्छं महोनाम महनीयत्वतः
महो । तस्मिन्मानन्दरूपोऽसौ स्थितो नारायणः सदा । शिरः प्रिये
स्थितं तस्य परमं प्रियनामकम् । मोदप्रमोदयोर्बाहू मोदनाच्च प्रमोद-
नाम् । मोदप्रमोदनामानावानन्दस्त्वाततत्त्वतः । मध्यमानन्दसंस्थं च
॥११॥ सृष्ट्या तु बृंहयेत् । पुच्छं प्रधानवाधौ च ब्रह्माख्ये संस्थितं
सदा । अमेदोऽप्यविशेषोऽपि परमेश्वर्ययोगतः । देहदेहिवदेवासां
पञ्चधाऽवस्थितो हरिः । बहिःस्थो देहवद्विष्णुरन्तस्थो देहिव(स्त)
स्मृतः । अन्तर्ह्यामिविशेषेण न त्वशक्तत्वतो बहिः । सर्वेऽपि पुरुषाकारा
नारात्पूर्वसम्भवाः । अकृत्वं च प्रणेतृत्वं बोधो विविधवेत्तता ।
ज्ञानदश्च यतः पूर्णस्ततोऽन्नादिमयाः स्मृताः । अन्यादिदास्ते प्रत्येकं
गो सर्वगुणा अपि । नामभेदस्ततस्तुक्तः सर्वनामवतामपि । पञ्चरूपं
च तद्वद्वा जीवादप्यत्र विद्यते । इति ये तु विज्ञानन्ति तेऽस्तन्तस्तम
कालेयाः । जीवादप्यत्र परं ब्रह्म पञ्चरूपं च ये विदुः । सन्नस्त इति

॥११॥ तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठ-
त्वास्ते । विज्ञानं ब्रह्म चेदेव । तस्माच्चेष्ट प्रमाद्यति । शरीरं प्राप्तं तो
पश्चात् । सर्वाङ्कामात्समश्नुत इति । तस्यैव एव शारीर आत्मा ।
॥१२॥ पूर्वस्य ॥११॥ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽ-
ननुमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् ।
अन्वर्थं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । मोहो दक्षिणः पक्षः ।
मोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येव
श्रोको भवति ॥ असन्नेव सं भवति । असन्नेवेति वेद चेत् । अस्ति
॥१३॥ चेदेव । सत्यमेतं ततो विदुरिति । तस्यैव एव शारीर आत्मा ।
॥१४॥ पूर्वस्य ॥१२॥ अथातोऽनुप्राणः । अथविज्ञानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चन
मच्छरीरे । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुताश्च ॥१३॥

विज्ञेया मोक्षयोग्या हि ते ध्रुवम् । इत्थुक्ते जगन्ना पूर्वं पप्रच्छ वरुणो
विभुम् । अविद्वानपि यः कश्चिद्ब्रह्माप्नोति कथञ्चन । विद्वानेवोत
तत्रापि सर्वे वाऽर्थैव केचन । यदि सर्वेऽप्यत्रापि सर्वे सम्पत्समाप्नुयुः ।
केचिदेवोत सम्यक्तदसम्पत्परे जनाः । ज्ञानिनोऽपीति पृष्टस्सन्त्रा
प्राह चतुर्मुखः । अज्ञा न प्राप्नुयुर्न ज्ञा प्राप्नुयुर्ज्ञानिनोऽखिलाः । तत्रापि
सम्पत्प्राप्तिस्तु विरिञ्चस्वैव सर्वदा । अन्येषां तारतम्येन प्राप्तिः सुख-
विशेषतः । इत्यभिप्रायवान्त्रा शुकारेण समासतः । उक्त्वा प्रश्नोत्तरं
पश्चाद्विस्तरेण जगद् ह । कश्चिदेवोत सम्यक्तदाप्नुयादिति वाक्यतः ।
अनन्तरं तथैवेति ब्रह्मोद्धारमुवाच ह । अज्ञो नैव तदामोति ज्ञानेनैव
तदवाप्नुते । इति ज्ञापयितुं विष्णोः स्वातन्त्र्यज्ञापनाय तु । आह
सृष्टिं प्रवेशं च माहात्म्यज्ञानतो यतः । प्रीतिं यान्ति महान्तस्तु
तद्वशा एव चेश्वराः । अग्न्यादयोऽपि किञ्चुत तदन्वे मुक्तिदस्ततः ।
स एवैकः स विज्ञेयः पूर्णैश्वर्यादिरुपवान् । इति तस्य महैश्वर्यमुच्यते
स त्वकामयत् । सृष्ट्वा जगदिदं सर्वं नियामकतयाऽस्य तु । बहुरूपो
भवानीति स्वाज्ञमश्नत्यचिन्तयत् । स्यादित्यालोचनाच्चान्यत्रपो विष्णोः
कदाचन । अवतारेष्वनुकृतिर्बाह्यवृत्त्या तपस्विनाम् । सृष्टिर्नाम
स्वरूपास्तु बहिर्निष्क्रमणं स्मृतम् । यद्यपीदं जगत्सर्वं खोदरस्य
महात्मनः । तथाप्येष द्वितीयेन रूपेण बहिराशिषेत् । रूपान्तरे-
णाविज्ञं जगत्सर्वं जनादैनः । स्वचानिरुक्तं विज्ञानं तथा निलयनं
महान् । सत्यं प्राणस्तथा श्रीश्च सन्निरुक्तं तथानृतम् । अविज्ञानं
सौऽकामयत् । बहु स्यां प्रजायिष्येति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।
इदं सर्वमसृजत । यदिव किञ्च । तत्पुष्टम् । तदेवानुप्राविशत ।
तदनु प्रविश्य । सच्च लब्धमभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं
चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च संलभ्यमभवत् ।
यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते ॥ १४ ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥

नानिलयनं प्रकृतिप्राणयोः परम् । तद्विष्णोस्तु सम्बन्धात्मकत-
त्तन्नामको हरिः । ततो नियामकश्चेति स्वदानन्त्यादवाच्यतः ।
चानिरुक्तं निलयनं सर्वाधारत्वतो हरिः । विज्ञानं सर्वविज्ञानात्मकं
साधुस्वरूपतः । अवसादसुवाच्यत्वदौर्बल्यज्ञप्त्यसाधुताः । प्रकृति-
प्राणतोऽप्यत्र कुर्वेस्तन्नामको हरिः । अतः साधुस्वरूपः सन्तस्यनामा-
स्तादिकम् । नामानेन गतत्वादेर्यदिदं किञ्च भाषितम् । सन्निरुक्तादि-
भवेन तत्सर्वं साधुतैव हि । अवसादनादिहेतुत्वं साधुतैव हि सर्वेषां ।
असाधुतावसादादिस्तन्कर्तृत्वं हि भाषितम् । अनासाद्यस्त्वसन्नामा पूर्वं
नारायणाभिधः । स आसाद्यश्च सन्नामा वासुदेवोऽभवत्प्रभुः । स
वासुदेवः स्वात्मानं चक्रे सङ्कर्षणादिकम् । तस्मात्तत्सुकृतं नाम
त आनन्दो रसस्ततः । आनन्दमेनं सम्प्राप्य मुक्तो मोक्षश्च चान्यथा ।
आदीप्तस्त्वेष भगवान्यथानन्दो भवेत्तु च । सामान्यचेष्टा धर्माश्च कस्य
स्युस्तमृते प्रभुम् । सुखं लब्ध्वा हि कुरुते लोकचेष्टां जनादैनः ।
वत्पात्सुखादल्पकर्मा पूर्णानन्दाद्वि सर्वकृत् । नद्याताः कर्म कुर्वन्ति
पुण्यश्चैव विशेषतः । तस्माद्यादृक्मुखं तादृकर्म पूर्णसुखस्ततः । सर्व-
कायतपरो विष्णुराह तस्मात्सनातनी । सुखं लब्ध्वा करोतीति
अनन्दोमानां श्रुतिः परा । अलब्ध्वा तु सुखं नैव करोतीत्यपि
मादरम् । तत्पूर्णानन्ददेवेन कारितः प्राणिति स्फुटम् । सर्वलोकः

असृष्ट इदमग्रं आसीत् । ततो वै सर्वजायत । तत्रात्मानं स्वयमकुरुत ।
तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते इति । यद्वै तत्सुहृत्तम् । रसो वै सः । रस-
लोभाय लब्ध्वानन्दीभवति । को लोवान्मांसः प्राण्यत् । यद्येष आकाश-
आनेन्दो न स्यात् । एष शेधानेन्दुयति ॥ १५ ॥ यदा ह्येवैष एतस्मि-
न्महत्वेऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभवेति प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सौऽभयं
गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्महत्वेऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभवेति प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सौऽभयं
भवति । तत्त्वेन भयं विदुषोऽमेन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥

न सूर्यवत् । यथैव सूर्याद्विगुणश्चन्द्रो नैव स्फुटीभवत् । उत्तरे
मुत्तरेषां गुणा एवमतिस्फुटाः । प्रतिविम्बा यतः पूर्वं ब्रह्मान्ता
नरादयः । अतोऽप्यष्टस्वरूपास्ते स्फुटरूपास्तथोत्तराः । यत्प्रसा
त्स्वरूपातिब्रह्मादीनां समन्ततः । स विष्णुः सर्वजीवेषु नृषु दे
वेषु च स्थितः । एक एव महायोगी निर्विशेषोऽखिलगुणैः । सर्वोक्त
स पूर्णश्च तमेवं वेद यः पुमान् । जीवांश्च तारतम्यव्यान्स गन्
त्यश्चरूपिणम् । विष्णुं न पुण्यपापे च तस्यानिष्टे कदाचन । प्रि
प्रियेषु तज्ज्ञानी ह्यास्तुणोति यतो नृषु । अगोचरं वाञ्छनसोरा
त्यात्पुरुषोत्तमम् । ज्ञात्वा मुक्तस्य भीतिं व कुतश्चन भविष्यतीत्या
यजुःसंहितायाम् ।

न च सह ब्रह्मणेत्यादेरन्योऽर्थः कल्प्यः । अप्रामाण्य
त्वादेनाश्वासाच्च । न चौपधीभ्योऽन्नमन्नरसमय इत्यग्रेभ्यार्थ
विरोधः । अन्नस्यान्नं मध्यमः प्राणः । प्राणस्त्वृणेत्यादि
द्विशेषितत्वादुपपत्तेः । न चाक्षमयादीनामब्रह्मत्वे किञ्चिन्मान
'येऽन्नं ब्रह्मोपासते' । 'ये प्राणं ब्रह्मोपासते' । 'आनन्दं ब्रह्म
विद्वान्' । 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद' । 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद
'अधीहि भगवो ब्रह्मेति' । 'तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं
श्रोत्रं मनो वाचमि'त्यादिना ब्रह्मशब्देनोक्तत्वाच्च । न च लौकिक
अस्यात्तृन्मस्ति । 'येऽतोऽन्यथाविदुस्तेऽन्यराजानस्ते क्षुध्यलोका भव
ति' श्रुतेरविद्यमानोपासनादोपासगतेश्च । 'न च रमंत्यहो असदुप
नयाऽऽमहन' इति च भागवते । 'नाविद्यमानं भुवते वेदा ध्या
नैदिकाः । अविद्यमानं ध्यायन्तो यान्ति सर्वेऽधरं तमः । तम
स्तत्सार्थतां भुवाद्देवानामपि सर्वज्ञः । य एवं वेद स ज्ञानी ज्ञान
ब्रह्मन्यथा भवेदि'ति वेदार्थविवेके । 'स यश्चायं पुरुषे, यथासा
दित्य' इत्यधिकरणत्वेन भेद एव जीवस्य परमादुक्तः । 'एतस्मि

न्मनात्मेऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते' । 'एतमानन्द-
ममात्मानमुपसङ्गामति' । 'सोऽनुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विप-
नता' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गम्य । इमांल्लोकान्कामाजी-
व्यरूप्यनुसञ्चरन्' इत्यादिना मुक्तस्यापि भेद एवाभ्यस्यते । 'अथ
आमयं गतो भवती'ति मुक्तिप्रस्तावात् । 'संयाऽऽनन्दस्य मीमांसे'ति
आनन्दो मीमांस्यते । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति सर्वत्र विशेष-
णम् । न ह्यमुक्तस्याकामहतत्वं मुख्यं भवति । न च मुख्यं श्रोत्रि-
या । 'यस्य श्रुतिफलं पूर्णं स श्रोत्रिय उदाहृतः । स हि मुक्तोऽ
माहतः स हि कामैर्न हन्यते । यस्य कामास्तु मत्याः स्युः स हि
कामैर्न हन्यते । न ह्यकामः कश्चित्कश्चित् इत्यते श्रूयतेऽपि चे'ति
आशङ्के । न च देवपदाकामस्य मकाशादिन्द्रपदाकामस्य शतगुणा-
त्वा इत्यते । सति च प्राजापत्यादिकामे । न च मानुषाः प्रायस्त-
दृष्टयः । चक्रवर्तिनस्तु युवशब्देनैव मुक्तत्वमुक्तम् । तस्मान्मुक्त-
तपि मीमांसा । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिता'
इत्याप्यन्तःकरणस्थानासेव कामानां विमोक्ष उक्तः । न तु स्वरूप-
प्राप्ताम् । 'ये यमन्तमभिकामो भवति सोऽस्य संकल्पादेव भवतीति
प्रमाणमपि स्वरूपभूतः कामः प्रतीयते । 'कामः संकल्प आनन्दो
प्राप्तां तारतम्यतः । स्वरूपभूतास्ते सर्वे निदोषा गुणरूपका' इति
प्रमाणम् । 'संकल्पादेव च तच्छूतेरि'ति सूत्रम् । 'भेदव्यपदेशादि'ति
प्रमाणम् । भेदव्यपदेशोक्तो भगवता । न च भेददर्शनममुकरम् । स्वरूपत्वा-
त्प्राप्ता । सर्वव्यावृत्तं हि सर्वस्य स्वरूपं सर्वानुभूयते । अन्यथाऽहं वा
तुभ्यो वा दृष्ट इत्यपि संशयः स्यात् । न च पञ्चाद्वेदो ज्ञायत
किञ्चिन्मानम् । न हि दृष्टवस्तुनः पुरुषस्य तस्य वस्तुन्तराद्भेदे
प्राप्ताः कश्चिद्दृष्टः । न च सर्वतो व्यावृत्त्यनुमर्षे सर्वज्ञताऽपेक्षितेति दोषः ।
आनन्दतः सर्वस्य सर्वैरपि ज्ञातत्वात् । यावत् सर्वभूतो भेदो विशेषतो

न ज्ञायते तावत्स्वरूपमेव विशेषतो न ज्ञातम् । न हि ज्ञाताद्वस्तुनो
व्यावृत्तिः केनचिच्छङ्क्यते । यदा तु संश्लेष्यते तदापि कुतश्चिद्व्यावृ
त्तिर्मेव ज्ञायते । न हि सर्वमिदं भवति वा न वेति कस्यचित्संशयः
अतो व्यावृत्तिरेव स्वरूपम् । अस्य भेद इति विशेष्यत्वमस्य स्वरू
पमिति वत् । यथास्तीति वर्तमानः कालो वस्तुना सहैवानुभूयते । ए
व मन्यस्माद्यावृत्तमित्यत्रान्यदपि सामान्यतः सहैवानुभूयते । न ह्यस्ती
वर्तमानकालापेक्षयाऽनुभूयत इत्येतावता विद्यमानता नाम वस्तुनोऽन्य
मदित्यपि श्रवतत्वात्कालमभ्यन्त्येवानुभूयते । तिष्ठन्नितिवत् । ए
व मन्यस्माद्यावृत्तमित्यन्येन सह प्रतीयमानमपि न स्वरूपान्यत् । अस्म
द्यावृत्तिग्न्यस्य स्वरूपमन्यस्माद्यावृत्तिरस्य स्वरूपमिति तैकस्वरूपता
ज्ञानानन्दादिवत्स्वरूपत्वेऽपि व्यवहारविशेषो भवति । न च स्वरूपस्य
भेदस्याभावो भवति । ज्ञानानन्दादिवदेव । अन्यप्रतियोगिकत्वाद्भेद
न स्वस्मादपि भवति । 'भेदस्तु सर्ववस्तूनां स्वरूपे नैवमव्ययम्'
नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यति । अवस्तुनोऽपि रूपं स्वं ये
एव न चान्यथा । विशेषरूपनाशेन भेदमात्रावसायिता । नाद्य इत्युच्य
सङ्गिर्भेदो न हि विनश्यति । इत्याहुः केचिदज्ञानात्त्राहुः युष्म
दर्शिनः । सत्यं भेदस्तु वस्तूनां स्वरूपं नात्र संशयः । तस्मादस्य
विनाशे तु तद्भेदो नास्ति कुत्रचित् । अविनष्टस्य तस्मात्तु भेदोऽस्ति
स्वरूपतः । एवं भावादभावस्य न भेदोऽभावरूपवान् । अभावाद्भा
वरूपस्य स्वरूपं भाव इष्यते । नष्टभेदोऽप्यभावात्मा विद्यते च विनाशता
त्पति । किमहं साधुं नाकचम । किमहं पापमकरं वमिति । स
एवं विद्वानेते आत्मानं स्फुणुते । उमे ह्येष एते आत्मानं स्फुणु
य एवं वेदं । इत्युपनिषत् ॥ ३१ ॥ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु ।
सह धीर्यं कर्वावहे । तेजसि नावर्धतमस्तु मा विद्विषावहे ॥ ३२ ॥ इति द्वितीयब्रह्मी सम्पूर्णा ॥ २ ॥

भारूपत्वात् भेदस्य भेदे शङ्का न कस्यचित् । सर्वं सामान्यतो यस्मा
त्सर्वरूप्यनुभूयते । तस्माद्यावृत्तता सर्वस्वस्मादनुभूयते । प्रतियोगिता
त्भावस्याप्यस्य भावतया स्फुटम् । न ह्यभावोऽप्यधर्मा स्यात्तु
आद्यावधर्मयुक् । अभावस्यास्तितानाम् सादेवाभावरूपिणी । अभाव
तपि सैव स्यात्तु स्याद्भावरूपिणी । अतः स सर्वव्यावृत्तस्वरूपो
यमवान्तरः । येन ज्ञातः स तु ज्ञानी मुच्यते नात्र संशय इति तत्त्व
विर्भाष्ये ॥ इति द्वितीयब्रह्मी सम्पूर्णा ॥ २ ॥

चक्षुः स चष्टे यद्विष्णुः श्रोत्रं श्रोतृत्वतो विभुः । वाक्च
स्फुटत्वतो नित्यं मनो मन्तृत्वतस्तथा । तपो ज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानं तु

॥ ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह धीर्यं कर्वावहे ।
तेजसि नावर्धतमस्तु मा विद्विषावहे ॥ ३१ ॥ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
॥ ३२ ॥ सृष्ट्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अर्धं हि भगवो ब्रह्मेति ।
॥ ३३ ॥ एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुःश्रोत्रं मनो वाचमिति । तत् ह्येवाच ।
॥ ३४ ॥ वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यन्प्रयन्त्यभि
मर्शयन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ॥ १ ॥ स तपोऽतप्यत । स
तपस्तप्त्वा ॥ अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्धैव खल्विमानि भूतानि
जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिर्मर्शयन्तीति ।
तद्विज्ञायं । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अर्धं हि भगवो ब्रह्मेति ।
॥ ३५ ॥ ह्येवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ २ ॥ तपो ब्रह्मेति । स
तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्धैव
खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभि
मर्शयन्तीति । तद्विज्ञायं । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अर्धं हि
भगवो ब्रह्मेति । तत् ह्येवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ।
॥ ३६ ॥ तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो
द्धैव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः

विवेचनात् । ज्ञानानुसन्धानरूपतपसा तं जनार्दनम् । क्रमाद्गुर्व्य-
जानात्तन्मादिबहुरूपिणम् । एवं विजानंस्तं विष्णुं तस्मिन् प्रति-
तिष्ठति । मुक्तो भूत्वाऽन्नवांश्च स्यादन्नादश्च सदैव तु । अन्ननामा तु
भगवान्निद्रांस्तमुपजीवति । तद्वांश्च तेन गुप्त्वाद्विद्यार्थं वसतीच्छया ।
आगतं नेति न श्रूयात्तदेतद्विदुषो व्रतम् । स विष्णुः पृथिवीनामा
प्रथम्यभिस्सर्विशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वर्णं पितरमुपससार ।
अर्धाहि भगवो ब्रह्मेति । तः होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो
ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् ।
विज्ञानाद्धैव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति ।
विज्ञानं प्रथम्यभिस्सर्विशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वर्णं पितरमुप-
ससार । अर्धाहि भगवो ब्रह्मेति । तः होवाच । तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । आनन्दो
ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्धैव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रथम्यभिस्सर्विशन्तीति ॥ ३ ॥
सैषा भर्गवी चारुणी विद्या । परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता । य एवं वेत्
प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजयां पशुभिर्ब्रह्म-
वर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ ४ ॥ अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम् । माषो वा
अन्नम् । शरीरप्रसादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राण
प्रतिष्ठितः । तदेतन्मन्त्रे प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्त्रे प्रतिष्ठितं वेत्
प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजयां पशुभिर्ब्रह्म-
वर्चसेन । महान्कीर्त्या । अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतम् ॥ ५ ॥ आपो वा
अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अस्तु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्याप
प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्त्रे प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्त्रे प्रतिष्ठितं वेत्
प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजयां पशुभिर्ब्रह्म-
वर्चसेन । महान्कीर्त्या । अन्नं बहुकुर्वीत । तद्व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् ।
आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी

पृथुत्वात्प्राणनामकः । प्रकृष्टानन्दमलत आकाशः सर्ववेत्तुतः । शराभ्य
देहिनश्चैव शरीरं प्रेरणात्स्मृतः । एतैश्चतुर्भिर्भगवात्प्रपैश्च चतुरात्मभिः ।
भोग्यभोक्तृस्वरूपेण तिष्ठति क्रीडयन्स्वयम् । न च भोग्यत्वमात्रेण
हीनत्वं तस्य कुत्रचित् । न हि भायोंपभोग्यस्तु भर्ता हीनत्वमाप्नु-
यात् । एवं स भगवान्विष्णुरविशेषोऽखिलेष्वपि । रूपेषु क्रीडते नित्यं
भोक्ता भोग्य इतीच्छया । अन्नाभ्यं तं नैव निन्द्याद्बहु मन्येत तं
महा । इति व्रतद्वयं श्रुतद्वाच्यं यदि सुखे स्पृहा । येन केनापि विधिना
वाङ्मत्येव जनार्दनम् । मत्तैव प्राप्नुयादित्यं मनोवाक्यवृत्तिभिः । य
एवं मधुपासीत तस्यान्नाभ्यो हरिः स्वयम् । सिद्ध इत्येव हि प्राहु-
र्विद्वान्तिः परिनिष्ठिताः । यस्य तद्ब्रह्म संसिद्धं पूर्वं तेनाप्यतेऽग्रतः ।
मधुं वयसि चेत्सिद्धं मुक्तो मध्यं प्रपश्यति । वार्धके चेद्विजानाति
बृहः पादौ प्रपश्यति । तेजोमण्डलमेवान्यदङ्गं विष्णोः प्रपश्यति ।
एवं वयसि बोद्धव्यमाद्युखात्सर्वदृष्टये । क्षेमकृत्वात्क्षेमनामा वाचित्थः स
तो हरिः । योगनामा तथा प्राणे सर्वकामनियोजनात् । क्षेमनामा
भिमृत्वादिपाने हि हरिः स्वयम् । कर्मनामा हस्तगतः कर्मकृत्वा-
जनार्दनः । गतिदत्ताद्गतिर्नाम पादस्थः पुरुषोत्तमः । विसर्गकृदि-
प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्त्रे प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्त्रे प्रतिष्ठितं वेद
प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजयां पशुभिर्ब्रह्म-
वर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ ६ ॥ न कश्चन वसतौ पत्याचिक्षीत । तद्व्रतम् ।
तथाप्या कया न विधया बह्वेन प्रायुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते ।
प्राज्ञे सुखतोऽन्नं रादम् । सुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै मध्यतो-
ऽन्नं रादम् । मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नं रादम् ।
अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते । य एवं वेद ॥ ७ ॥ क्षेम इति वाचि ।
योगक्षेम इति प्राणायामयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः ।
विसर्गिरिति पादौ । इति मानुषीः समाज्ञाः । अथ दैवीः । तृतिरिति

मुक्त्याख्यः पायुषः परमो विष्णुः । अध्यात्मस्य इति प्रोक्तोऽथाधि-
दैवगतं शृणु । पर्जन्ये वृषिनामाऽसौ वृषिदत्त्वाजनादनः । वायौ तु
बलनामा च बलदत्त्वात्सदैव हि । यज्ञः प्रदत्त्वाहर्षे तु यज्ञः पञ्चभि-
मानिनि । नक्षत्रेषु ज्योतिराख्यो ज्योतिर्दातृत्वतो हरिः । उपस्थ-
मानिनि शिवे प्रजात्यानन्दसन्ततेः । दातृत्वात्तत्तदाख्योऽसौ सन्तति-
स्त्वमृतं स्मृतम् । सर्वं सर्वप्रदत्त्वाच्च प्रकृतौ पुरुषोत्तमः । स प्रतिष्ठा-
स्थापकत्वान्मनो मान्यत्वतो हरिः । नमो नम्यत्वतो नित्यं महत्वा-
महत्त्वतः । विरिश्चमारकश्चासौ ब्रह्म पूर्णगुणत्वतः । वेदेन तत्त्वतो
ब्रह्मा स एनं पञ्चरूपिणम् । प्राप्य गायति मुक्तस्सज्जनानामासि
मोग्यतः । यथेष्टमन्नमोक्ता च कीर्तिकर्ता हरेस्तथा । कतरूपस्य
विष्णोस्तु पुत्रः प्रथमजो हहम् । देवेभ्यः पूर्वजश्चाहं मुक्तानामाश्रयः ।

वृष्टौ । बलमिति विधुति । यज्ञ इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजा-
(प)तिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे ॥८॥ तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत
प्रतिष्ठावात्भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत
मानवात्भवति । तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽसौ कामाः । तद्वह्ने इत्युपासीत
ब्रह्मवात्भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं धियन्ते द्विपत्नं
स्वपत्नः । परि येऽधिया आतृष्याः ॥ ९ ॥ स यथायं पुरुषः
यथासाक्षादित्ये । स एकः । स ये एववित् । अस्माह्लोकान्प्रेत्य
एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्कम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्कम्य । एतं
मनोमयमात्मानमुपसङ्कम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्कम्य । एतं
मानन्दमयमात्मानमुपसङ्कम्य । इमाँल्लोकान्कामार्गीकामरूप्यनुसञ्चरन्
एतत्साम गायन्नास्ते । हाश्च हाश्च हाश्च । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम
अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः । अहं स्त्रोककृदहं स्त्रोककृदहं
स्त्रोककृत् ॥ १० ॥ अहमस्मि प्रथमजा कृताश्च । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य
नाऽभावि । यो मा ददाति स इदेवमाश्वाः । अहमन्नमन्नमन्तमाश्वाः
अहं विश्वं भुवनमभ्यर्चयाम् । सुवर्णज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ।

गदा । यो ददाति च मां सम्यक्विष्णुतत्त्वप्रदर्शकः । स इत्यमेव
मां याति विष्णोरन्नमहं सदा । ममान्नं सर्वजीवास्तु भोग्या सम-
पतः सदा । सर्वमभ्यर्चयं चाहं गुणैः सर्वैश्च नित्यकैः । सुवर्णो
भुवनविष्णुर्ज्योतिः स मम रेचकः । योऽहमेवं विदुर्भवं तस्य मे
पायवः पतिः । इति ब्रह्मा गायमानो मुक्तश्चरति सर्वदे'ति
पुत्रःसंहितायाम् । अन्नं भगवन्तं न परिचक्षीत । न निराकुर्यात् ।
सुवर्णसत्कर्मणि वा कुत्रापि बहुकुर्वीत । बहुगुणत्वेन प्रतिपादये-
त्भगवन्तम् । यथा कथा च विधया बहून् प्राप्नुयात् । अतिप्रयत्नेनापि
शिरितप्रकारेण । बहुतरां भगवद्दिद्यां प्राप्नुयात् । 'प्रजापतिः प्रथमजा
काम्य आत्मनात्मानमभिसम्बभूव' । 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
ज्या जातानि परि ता बभूव'त्यादिना विरिश्चस्वैतज्ज्ञानम् । अन्यो
न परिवभूवेति निषेधात् । 'विद्युहन्मानुषा विद्युः सूर्यमण्डलवत्सुराः ।
योविस्ववच्च मिरिग्रो ब्रह्मेन पश्यति स्फुटम् । ब्रह्मा हि स्थिर-
विद्युपो बहुलात्मा विशेषतः । अन्ये कृमादबहुलास्तथा चञ्चलचेतसः ।
ममालस्यङ्ग पश्यन्ति हरिं ब्रह्मा तु पश्यती'ति हरिवंशवचनाच्च
सर्वेन सम्पवेद ॥ इति तृतीयवल्ली सम्पूर्णा ॥ ३ ॥

यसोच्चोऽथ समो वा कश्चिन्नैवास्त्यन्तसञ्चलकः । तं वन्दे
प्रमेशं प्रेषासं प्रेयसश्च मे विष्णुम् । 'यस्य वीष्णुदितानि वेदवचनं
आपि दिव्यान्यलं वट् तद्दर्शयमित्यमेव निहितं देवस्य भगो महत् ।
अगो रामवचोनयं प्रथमकं पृथो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयकं
आमिदं भाष्यं हि तेन प्रभौ ॥ हनुशब्दो ज्ञानवाची हनूमान्मति-
रन्तर्भावतु । सह नौ भुनक्तु । सह धीयं करवावहे । तेजस्वि
उपश्रितमस्तु मा बिद्विपावहे । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ११ ॥
इति तृतीयवल्ली सम्पूर्णा ॥ ३ ॥

॥ इति तैत्तिरीयोपनिषत् सम्पूर्णा ॥

तत्तन्नामैव नामैषां भिन्नानामभिमानतः । नामानि तान्यपि हरेः ।
 हि सर्वगुणाधिक'इति नारदीये । 'उपाः शिरो ब्रह्मनाम तत्त्व-
 मस्यादयोऽखिलाः । सप्तम्यर्थाः समुद्दिष्टाः पञ्चम्यर्थास्तथा श्रुताः ।
 षष्ठ्यर्थाश्च चतुर्थ्यर्थास्तृतीयार्थाश्च सर्वज्ञाः । तदैक्यवाचिवच्छब्द-
 अपि तद्वत्वाचकाः । ऐक्यार्था नैव ते सर्वे भिन्नरूपा यतः सदा ।
 ईशाङ्गवाचिनो वा स्युस्तेषामेव तदर्थतः । सप्तमु प्रथमा यन्मात्त-
 वीग्यार्थता भवेदि'ति ब्रह्मतर्कः । 'अङ्गप्रत्यङ्गशो व्याप्तो विष्णुरे-
 तुरङ्गमे । अतो विष्ण्वङ्गं सर्वं मेध्याङ्गस्यमुदीरितमि'ति च ।
 पुनरप्यधस्य मेध्यस्येतिवचनं कस्यचिदस्यैवमासीदिति तिहासरूपे-
 नोच्यते किन्तु सर्वमेध्यानामेवमिति ज्ञापनार्थम् । 'सर्वव्यक्तिध्वमि-
 व्याप्यै तात्पर्याधिक्यवित्तये । प्रतीतानुपपत्तेरप्याभासत्वविवक्षया ।
 पुनर्वचनमुद्दिष्टं शतशोऽपि पृथक्पृथगि'ति च । 'विष्णोः पुरीष-
 स्थानीया काठिन्यात्पृथिवी श्रुता । तत्त्वत्वात्सिकताः सर्वा उबध्यन्ता-
 प्रकीर्तिताः । उर्व्यास्तु पादगत्वेपि नोबध्यत्वं विरुध्यते । यत् ।
 स्तदभिमानिन्यो देवता अनुकीर्तिताः । तासां च बहुरूपत्वादैश्वर्या-
 परेशितुरि'ति च । 'अवान्तरदिशो विष्णोरस्थिपुच्छान्युदाहृताः ।
 पूर्वपश्चादर्थमेदेन दिशः पार्श्वे प्रकीर्तिते । शिरश्च पादमूलानि पु-
 ष्टवः स्मृताः । संस्तसराभिमानी च ब्रह्मा सर्वशरीरगः । क्रीमाना-
 यकृच्चैव मांसौ गिर्यभिमानिनः । आन्त्रेषु नद्यः सर्वाश्च सोऽयं विष्ण-
 सनातन'इति च । नभोऽभिमानी विप्रेशो विष्णोर्मांसाश्रितः सदा ।
 अन्तरिक्षाभिमानी च तत्सुनुरुदरे स्थित'इति च ॥ १ ॥ अथपूर्वाप-

ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पुर्वार्धो निम्नोचन जघना-
 य(त)हिज्जुस्मते तद्विद्योतते यद्विधुतुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वि-
 योगेवाय चार्क ॥ १ ॥ अथर्वा अथ पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत तस्या-
 समुद्रे योनी गजिरेने पञ्चान्महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिः

। न्यौ महिमानौ ग्रहौ स्मृतौ । अहोरात्राभिमन्तारी तयोरप्यभि-
 मानिनौ । कामश्चाथ रतिश्चैव विष्णुब्रह्मशरीरजौ । समुद्रेकान्समुद्रस्तु-
 त्तुः पूर्वं उदाहृतः । उपचारेणवृद्धकादपरश्च चतुर्मुखः । स विष्णु-
 पनामा सन् देववाहेषु संस्थितः । वाजिनामा तु गान्धर्वध्वनामा-
 नारेषु च । मनुष्येष्वश्वनामाऽसौ तद्वन्धुः स्वयमेव सः । तस्मा-
 र्गोच्यतिस्तस्य रूपमेदो न तस्य च । ऐश्वर्यान्स तथापीशो व्यक्ति-
 त्वं गमिष्यति । इत्वा याति यतः शत्रून्हरिस्तस्माद्वयः स्मृतः ।
 यदा युद्धकर्तृत्वाद्वाजी चापि प्रकीर्तितः । अर्वाभिरामनादुक्त आशु-
 तादश्च उच्यत'इति वेदापसे । तेषां तेषां वाहनेषु स्थित्वा तत्तत्कर्म-
 कृत्यात्तत्तन्नामा । 'पतन्ति नियतं हन्तुं देवाद्याः शत्रुमूर्धसु ।
 रणाधिका आसुराश्चा वेगमात्रं नृवाहन' इति स्कान्दे । 'गन्धर्वास्तु
 महा युद्धरता देवानुगा यतः । तदशक्तौ तु देवानां युध्यन्ते
 तामिनो यतः । केचिद्भानरता नित्यं गन्धर्वा नर्तकाः परे । केचि-
 त्भारता नित्यं चारणा देवचारका' इति च ॥ २ ॥ इत्यथब्राह्मणम् ॥
 ॥ १ ॥ १ ॥

'सर्वतंहारकं विष्णुं देवीं जीवांस्तदैव च । कालं त्रिगुणसाम्यं
 च कर्माणि प्राणमिन्द्रियम् । संस्कारं चैव वेदाश्च नतं किञ्चिद्व्यं-
 यमुदि'ति ब्रह्मतर्कः । लयकाले परमात्मनैवावृतमासीत् । 'अज्ञं
 त्वादेव्यन्नयत्यत्मेच्छया हरिः । अज्ञनाया ततः प्रोक्त उदन्या
 र्मनायक'इति वाङ्मे । अन्यत्र नेवृत्तप्रतीतावपि श्रुतिषु प्रसिद्धेः
 एव नेतेत्याह । अज्ञनाया हि मृत्युरिति । तत्तत् एव मनोऽकुरुत
 च जन्वं महिमानावभितः संवन्धुपनुर्दयो भूत्वा देवानवहन्वाजी गन्धर्वो-
 न्वाऽऽनुशान्त्यो मनुष्यान्समुद्र एवास्य वन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥
 इति ब्रह्ममन्त्रब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ १ ॥

मेवेह किञ्चनाम आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनायया अज्ञनाया
 च मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्यो स्यामिति । तंऽप्येवचरत्तस्यार्चत आपोऽ-

यतः स्वयमेवाधीनान्यत् । आत्मवान्स्यामित्येच्छत् । शरीरवान्स्या
मिति । अप्सृष्ट्यर्थं मनोऽकुरुत । 'येच्छद्विष्णुरदेहः सद्य देहवान्स्या
मिति प्रभुः । यतो देह इदं सर्वं तस्य विष्णोरदेहिनः । तदग्रत्वात्स्वयं
देवश्चिदानन्दशरीरकः । सोऽमानमर्चनचरदप्सृष्ट्यर्थं जनार्दनः ।
यत्कुर्वन् यत्सृजेदीशस्तद्देहि तदारमकम् । अतोऽर्चतो यतो जात
आपोऽतोऽर्चनसाधनाः । अन्यथा कर्तुमीशोऽपि जीडया तत्तदात्मकम्
कर्तुं तत्तत्प्रवृत्तिः संस्तकरोति स्वयं प्रभुरिति ब्रह्माण्डे । मे सवा
हेयस्य विष्णोः । 'अप्सृच्छन्दगतैर्विष्णुर्वाच्यः सप्तविभक्तिभिः । सवा
हेयत्वतस्त्वेकः सर्वस्य प्रतियोगितः । युष्मच्छन्दाभिधेयश्च तच्छब्देन
परोक्षतः । स एव बहुरूपत्वाद्बहुशब्दाभिधानवान् । जीवस्थितेन
रूपेण हृद्देनापि द्विष्योच्यते । भिन्नोऽपि सर्वजीवेश्वरः सर्ववस्तुभ्य ए
व । पूर्णानन्दादिरूपस्य कुतोऽप्यसुखिनैकते'ति ब्रह्मतर्कः । 'उद
मुखहेतुत्वात्कमित्येवाभिधीयते । तदेव ह्यर्चतो जातमतोऽर्क इति
कीर्त्यत'इति व्यासनिवृत्ते । अर्चतो जातं सुखसाधनं चेत्यर्क इत्यर्थः ।
कं सुखमस्मै भवति । 'अपां हि सुखहेतूनां वेद विष्णोर्जेनि हि यः
स मुक्तः सुखमागेव स्याद्विष्णोस्तु प्रसादत'इति माहात्म्ये ॥ १ ॥
अर्कशब्दस्यादित्ये प्रसिद्धत्वाद्ग्रन्थोऽपि तत्रेत्याशङ्कं निवर्तयितुमात्रं
वा अर्क इति पुनर्वचनम् । नादित्येऽर्कशब्दः किंत्वन्वैवाक्यप्र
इत्यर्थः । शरो मण्डः । 'फेनरूपस्तु यो मण्डो जलस्योऽपि
मुसंहतः । पृथिवीत्वं समापन्नस्तस्यां शिष्ये जनार्दनः । ततः
चिन्तयामास स्यादग्निरिति देवराट् । तच्चिन्तनात्समुत्पन्नो वाय
रमयमिधानवान् । अग्रजत्वादग्रणीत्वाद्वायोरग्नित्वमिष्यत'इति प्रवृत्ते
जायन्तार्चतो वै मे कमभुदिति तदेवाकंस्याकंत्वं कश्च वा अस्मै भवति
पवमेतत्कंस्याकंत्वं वेद ॥ १ ॥ आपो वा अर्कस्तत्तत्पाशेभ्य आसीत्
त्वमहन्त्यतः सा पृथिव्यध्वजसगमश्च मयस्य आन्तस्य तस्य तेजोरग
निवर्ततामिः ॥ २ ॥ स वेधोऽऽत्मानं व्यकुर्वतादित्यं तृतीयं प्रा

भक्तिविधंसने चापि श्रयने चापि कीर्तितः । अमशब्दो हरेर्नैव
भक्तिविधंसने कश्चित् । अतो हरेः श्रयो नाम श्रयनं सम्प्रकीर्तित-
मिति ब्रह्मतर्कः । तस्यामश्राम्यदिति साधिकरणत्वाच्च श्रयनं युक्तम् ।
हि पृथिव्यां श्रमो नामान्तःकरणधर्मो युज्यते । अधिकरण-
सम्प्राकल्पनं च द्विष्टकल्पनम् । 'सृष्ट्वा स पृथिवीं विष्णुः शेतेऽ-
ग्नौऽन्धिमध्यागः । तस्यां पृथिव्यां धनाख्ये द्वीपे मुक्तैरुपास्यत'इति
प्राक्संहितायाम् । 'तप्त आलोचनायुक्तस्तस्मात्कार्यार्थकामना । तप्तता
तु हरेरुक्ता कुतो दुःखं हरेः प्रमोरिति ब्रह्मतर्कः । तेजोरसः जगतः
माधुर्यसारभूतः ॥ २ ॥ वायुरग्निरिति प्रोक्तो ब्रह्मणीत्वादवाङ्मनाम् ।
तस्याददनाद्यापि तस्य स्रष्टा जनार्दनः । स वायुर्वायुरूपेण जगत्पाति
तीरगः । आदित्यस्थेन रूपेण जगधाति प्रकाशयन् । अग्निस्थेन
रूपेण हृयते सर्वयपृभिः । आदाय यात्यायुरिति स एवादित्य
स्थाने । तत्सम्बन्धाच्च तन्नाम सूर्यस्यानेकतयैव च । स एष कूर्मरूपेण
तत्पण्डोदके स्थितः । विष्णुना कूर्मरूपेण धारितोऽनन्तधारकः ।
तस्य पादा हि चत्वारो ब्रह्मण्डोदे कोणसंस्थिताः । उरस्तु भूमि-
प्राणमतिरिच्य भुवं पुनः । पार्श्वतः पृष्ठतश्चैव गिरिभोदकसंस्थितम् ।
अग्रशुद्धरे तस्य द्यौः पृष्ठे संस्थिता विभोः । एवंविद्वांस्तु यत्रेति
यत्र प्रतितिष्ठतीति प्रसञ्जने । स्यानेच्छा चेत्तत्रैव प्रतितिष्ठति ।
'प्राणान्ते कूर्मरूपं यो वायुं संस्थितिमाप्नुयात् । इच्छया विनिवृत्ति
य मोक्षं चावृत्तिवर्जितमि'त्युपपात्त्ये । स एष प्राणस्त्रेधा विहित
गिरिचनाच्च वायुः । 'विभर्त्यण्डं हरिः कूर्मस्त्वण्डे चाप्युदकं महत् ।
तत्रैव कूर्मरूपस्य वायुः पुच्छं समाश्रितः । वायोः पुच्छं समाश्रित्य
समाश्रित्य तृतीयं स एष प्राणस्त्रेधा विहितस्तस्य प्राची दिक्दिशोऽसौ
पश्ची वैपरीवायस्य प्रतीचीदिक् पुच्छमसौ चासौ च सप्तध्वौ दक्षिणा
लोनी च पाश्चै द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरस्स पदोऽप्यु प्रतिष्ठितो
तत्रैव कश्चित् तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥ सोऽकामयत द्वितीयो म

शेषस्तु पृथिवीमिमाम् । विभर्ति तस्यां च जगदिदं सर्वं प्रतिष्ठि-
मि'ति वैभवे । 'वायोस्तु कूर्मरूपस्य पूर्वतश्चोदके मुखम् । आ-
येगानगौ बाहू पादौ निर्रतिबाधुगात्रि'ति पशुषु ॥ ३ ॥ आत्मा
ब्रह्मा मे द्वितीयो जायेतेत्यकामयत । वायुरेव ब्रह्मा भवतीति
दर्शयितुं वायोः सृष्टिः प्रथममुक्ता । 'वायुरेव यतो ब्रह्मपदं नियमा-
व्रजेत् । सदैव जननेऽप्यस्मात्पूर्वं वायोरर्जनि बदेन । कश्चित्तु ब्रह्मण
पूर्वं प्राधान्यात्तत्पदस्य चे'ति ब्रह्मतर्के । 'आत्मा विमिञ्चः सुमन-
सुधौतश्चेति कथ्यते । ब्रह्मा चतुर्मुखश्चेति पूर्वजो यः प्रजापतिरिति
शब्दनिर्णये । स मनसा स्वेच्छया वाचं श्रियं देवीं मिथुनं समभवत्
'मम द्वितीयो जायेत ब्रह्मेति भगवान्परः । वेदाभिमानीनीं दे-
वि श्रियं समभवत्प्रभुः । स्वेच्छयैव यतः शक्तिस्तां विनापि हरेः सदा
ततः संवत्सरोनाम ब्रह्मा समभवत्प्रभोः । तं गर्भमुदरे विप्रया-
त्संवत्सरं रमा । तं जातमनुं स्वमुखं विदार्य पुरुषोत्तमः । सु-
खावं पुनस्तस्य व्यदधानुष्टये प्रहुरि'ति कारणविवेके । विन्दुलो-
नाशनाया सृत्पुनरित्यर्थः । 'श्रवणाया हि सृत्पुनरित्युक्तम् । सर्वांश-
नेतेत्यर्थे विन्दुः । आधिक्येऽधिकमिति वृत्तात् । सम्प्राप्त्य-
कसम्भूतान्देवादीन्समयतीति त्वंकरः । 'ब्रह्मणो भाणित्वचो नि-
म्यतो मुखान् । तस्याभिमानीनीं देवी तदैवोत्था चतुर्मुखात्
वागीश्वरीति तामाहुर्वाचं चापि सरस्वतीमि'ति भावतच्चे । तदभिमानी-
त्वात्तैव वागित्युच्यते । भारूपो णरूपश्चेति भगवान् भाण् तमज-
त्वाद्गणनं वाक् ॥ ४ ॥ अभिमंस्ये लीनं करिष्ये चेत् । 'मा

आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनं समभवदशनायां सृत्पु-
नश्चेति असीत्स संवत्सरोऽप्यब्रह्म ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेता-
कात्मविभर्तृत्वान्त्वत्वरत्नमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत तं जग-
मभिध्याददास्त भाणमकरोत्तैव वागभवत् ॥ ४ ॥ स ऐक्यत एव

ज्ञानं लयश्चैव मर्यादा चैव कथ्यते । उत्पादनं च सङ्ख्यानं बलं च
कश्चिदुच्यते'इति शब्दनिर्णये । 'वेदाभिमानीनः सर्वास्तथा यज्ञाभि-
मानिनः । भाषय्यामसृजद्ब्रह्मा स्वमायायां प्रजास्तथे'ति प्रकाशिकापाम् ।
'पश्यद्ब्रह्माऽसृजत्पूर्वं तत्तदस्ति जनार्दनः । अदितिर्नाम तेनासी-
त्तवान्पुरुषोत्तमः । उपास्ते यः परं देवमेवमस्तीति सर्वदा ।
योग्यतानुसारेण सर्वांस्तान् भगवत्युत । ब्रह्मरूपसुपर्णानां सर्वाण्युत्वं
विशेषतः । प्रायेणानुत्वमिन्द्रादेरन्वेषां दर्शनादिकम् । बहुलस्येति
गान्धर्वभेदादनुत्वमिष्यत' इति गान्धर्वसंहितायाम् । 'आत्मनो यादृश-
योगा मोक्तुं योग्या हि तादृशान् । मोक्ता निष्पूरिति व्याये-
त्तानुत्वं हरः स्मरेत् । देवतानां च सर्वेषां सर्वात्तिष्ठानमिष्यत'
इति प्रवृत्ते ॥ ५ ॥ 'इच्छतो विष्णुयजनं ब्रह्मणः साधनास्मृतैः ।
भगवत्प्राणं देहं ते त्यक्तुमिच्छा वभूव ह । इच्छया चाप्युदकाम-
प्राणैः सह पितामहः । यशोवीर्यनिमित्तत्वात्प्राणास्तन्नामकाः स्मृताः ।
अप्येषं चापि सज्जाते अमेऽपि न तदिच्छया । तापे प्राणा निःसरन्ति
ता च क्रीडा विभोः स्मृता । वृद्धमाणं शरीरं तु पुनर्दृष्ट्वा पितामहः ।
तच्छरीरं च कामयामास स प्रभुः । पुनस्तस्मिन्प्रवेशाय अव-
प्रस्य मेध्यताम् । मेच्छतैव देहो स्यामिति तस्मिन्निवेश च ।
अभिन्नविषय स ब्रह्मा द्वितीयं वपुरग्रहीत् । दृष्टोपायं महायज्ञेऽथा-
पकारं पितामहः । धैतीभावात्परं यस्मात्तज्जज्ञेऽतोऽध्वनामकम् । यदर्धे

यत्त इममभिमंस्ये कर्त्तव्योऽयं करिष्ये इति स तथा वाचा तेनात्मनेद-
ममसृजत यदिदं किञ्चिच्च यज्ञं पितृ सामानि वृक्षान्वांसि यज्ञान्प्रजा-
पतस्य यज्ञदेवास्सृजत तत्तदनुमिष्यत सर्वे वा असीति तद्वितेरदिति-
त्वं सर्वस्यैतस्यात्ता अस्ति सर्वमस्यां भवति य एवमेतद्वितेरदिति त्वं
॥ ५ ॥ सोऽकामयत भूपसा वणेन भूयो एजेयेति सोऽध्वान्यस्त-
तोऽसृजत तस्य धान्तस्य तस्य यशो वीर्यमुदकामप्राणा वै यशो वीर्यं
तन्नामपूतान्तपु शरीरं श्रवितुमभिष्यत तस्य शरीर एव मत

श्वेततामाप तद्देहो मेध्यतामपि । अश्वमेधः स यज्ञोऽभूच्चाज्ञा तेन
तदा कृतः । श्वेतीमावं गते देहे पुनर्मेध्ये यतः स्मितः । अतोऽश्वमेध-
नामाऽसौ ब्रह्मा शुभचतुर्मुखः । अथो भूत्वा यतो मेध्यः सोऽश्वमेध-
वा स्मृतः । मेधो यज्ञः समुद्दिष्टो याज्ञीयं मेध्यमुच्यते । शुभ-
मेध्यमथापि स्वादेवंविधोऽश्वमेधवित् । तमश्वरूपमात्मानमनिवारित-
वद्विभुः । चारयामास रूपेण तदन्वेन पुमात्मना । सर्वस्मिन् भुवं
चाव्दं तदन्ते परमात्मने । स्वस्मिन्स्थिताय सङ्कल्प्य यज्ञ आलम-
तात्मवान् । अजादिकान्पशून्त्यदेवस्य परमात्मने । कर्तृत्वेन पशुत्वेन
यत्फलं तदज्ञेयतः । अम स्वादिति मन्त्रानः सोऽश्वरूपमधारयत्
अबुद्धिपूर्वमरणान्स्वर्गश्चापि पशोर्भवेत् । ज्ञानपूर्वं पशोः पुंसः किं
वक्तव्यमित्यजः । एवं सूर्योऽप्यश्वमेधनामा सर्वस्वमभिधः । सूर्य-
स्थितो यतो ब्रह्मा अश्वमेधमभिधः स्वयम् । सूर्ये तत्तत्वात्सूर्यात्मा
ब्रह्माऽसौ परिकीर्तितः । अग्नौ स्थितो यतः सोऽर्कस्तस्मादग्निरितीर्यते ।
ब्रह्मातता यतो लोकान्तादात्मानन्ततो मताः । ब्रह्मसूर्याग्निर्लोके-
व्याप्तैका देवता हरिः । तादृशं नृहर्षिं ज्ञात्वा पुनर्मृत्युं त्रयसमौ ।
सदैव वर्तते ब्रह्मा पुनर्मृत्युर्मृतिः स्मृता । नैनं मृत्यात्मको मृत्यु-
प्राप्नोति हरिसेवनात् । यस्मात्पृथिहो मृत्योश्च मृत्युरात्माश्च वै भवेत् ।
आतत्तत्वात्तथाऽमृत्वादात्माऽसौ ब्रह्मणः स्मृतः । आदानादात्तनिर्माण-
आसीत् ॥ ६ ॥ सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्वादात्मन्यनेन स्यामि
ततोऽश्वः समभयद्यदश्वत्तमेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमे-
ह वा अश्वमेधं वेद य एतमेवे वेद ॥ तमनवरुध्यैवामन्यत तं संवत्सरम्
परस्तादात्मन आलमत पशुदेवताम्यः प्रत्यहत्तस्मान्सर्वदेवस्य शोभित-
प्राजापत्यमालभन्त ॥ एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सरा
आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोकः आत्मानस्तावेतावर्कोऽश्वमेधो । सो पुन-
रेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्यु-
रस्यात्मा प्रत्यनेनोत्सा देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥ इति द्वितीयमश्वमेध-
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ २ ॥

प्राजापतात्तथैव च । एतासां देवतानां च ब्रह्मेशत्वेन वर्तते ।
निबिडस्य सदा ज्ञानाद्वानाच्च तदनुग्रहादिति महासंहितायाम् ।
एषःशब्दः पूर्णत्ववाची । परमेश्वरं परिपूर्णं यजेवेति । अश्वदित्यश्वोऽ-
श्वपदेन रूपं मेध्यं यज्ञ आलमनीयं चामत्रदित्यश्वमेधः । तम-
नवरुध्यैवामन्यतेत्यादिशक्यशेषादश्वमावः प्रतीयते । अथत्वं घृणितं
आत्मेध्यं चाभूद्यस्य जरीरं सोऽश्वमेध इति च । निरोधमकृत्वा
जायित्वासीत्यमन्यत । स्वेच्छयैव स्वरूपान्तरत्वादश्वरूपस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥
अश्वमेधब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ २ ॥

'इया ब्रह्मसुतास्तत्र देवेया बहवः स्मृताः । तमोरूपाः सत्य-
रूपा अल्पसङ्ख्याः सुराः स्मृताः । बहुत्वाच्चैजिता देवाः शंकरस्य
रणे च । यजेन विष्णुमभ्यर्च्य तत्रोद्गातृबलेन च । जयामेनानिति

इया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एष देवा
जापसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्यर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुराण्यत्र
तपिषेनात्पयामेति ॥ १ ॥ ते ह वाचमुचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः
आग्नायचो याचि भोगस्ते देवेभ्य आगायचत्कल्याणं पश्यति तदात्मने
ते विदुरनेन वै न उद्गाताऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त यः
स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥ अथ ह प्राण-
रूपस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उद्गायचो प्राणे भोगस्ते
देवेभ्य आगायचत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गाता-
ऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त यः स पाप्मा यदेवेदम-
प्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुरुचुस्त्वं न
उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुर्दग्गायचक्षुषि भोगस्ते देवेभ्य आगायच-
त्कल्याणं पश्यति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गाताऽत्येष्यन्तीति तमभि-
द्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव
स पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमुचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः
श्रोत्रमुद्गायचः श्रोत्रे भोगस्ते देवेभ्य आगायचत्कल्याणं शृणोति
तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गाताऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना
ऽविध्यन्त यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति स एव स

सृत्वा बह्व्यादीनप्यनुदन् । औद्रात्रेऽग्निमुखाः सर्वे इन्द्रकूटौ
वेधितौ । अतुरैः पापपूणेन मुख्यवायुं ततोऽनुवन् । दैत्यास्तं वेध-
मीप्सन्तो ब्रह्मता नेशुश्च सर्वजः । पांसुपिण्डो यथा बज्रशिला
प्राप्यैव तज्यति । तस्मादखण्डशक्तिः स मुख्यवायुरुदाहृतः । आपैरा-
वैर्वापि नास्य प्रतिहतर्भवेत् । स्वेच्छपैवानुसारेण विना कुत्रापि
पुत्रकाः । एवंविदपि पापेभ्यः शत्रुभ्योऽपि प्रमुच्यते । स वायु रुद्र-
शक्रादेर्वासुदैववलाश्रयः । विमोच्य पापसङ्घातं विज्जामन्तेष्वथाक्षिपत्
उन्मुच्य मृत्योस्तांश्चैवाधोर्ध्वलोकेषु चावहत् । अग्निनांसिक्ववायु-
दिक्षा इन्द्रादयोऽखिलाः । इर्यः सोमश्च रुद्रश्च तेनैव स्वपदे स्थिताः

पाप्मा ॥ ५ ॥ अथ ह मन ऊनुस्त्वं न उद्रायेति तथेति तेषां प्र-
वदगाययो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायन्तकल्याणं सङ्कल्पयति
तदात्मने ते विदुरनेन वैत उद्रात्राऽत्येप्यन्तीति तमभिद्रव्य पाप्मानाऽ-
विध्वन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं सङ्कल्पयति स एव
पाप्मैवसु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपास्यजेवमेनाः पाप्मानाऽविध्वन् ॥
अथ हेममासन्त्ये प्राणमुचुस्त्वञ्च उद्रायेति तथेति तेषां एष प्राण उद्राया-
विदुरनेन वैत उद्रात्राऽत्येप्यन्तीति तमभिद्रव्य पाप्मानाऽविध्वन्स यथा
श्मानसूत्रा लोष्टे विध्वंस्तैवैवैव विध्वंस्तमना विध्वञ्चो विनेश-
स्ततो वेदा अमचन्परासुता मच्यत्तमना परास्य द्विपन्पाप्मा आत-
भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ ते होचुः कनु सोऽभूयो न इत्थमसकेत्य-
मास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥ ८ ॥ सा वा ए-
वेता दुर्नाम दुरः कस्या सुपुर्दुरः ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं
वेद ॥ ९ ॥ सा वा एषा देवतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्य
तासां दिशामन्तस्तद्रमयाञ्चकार तदासां पाप्मानो विन्यवघातसा-
जन्मियाञ्जान्तमियाञ्जेषामानं मृत्युमन्ववायमीति ॥ १० ॥ सा वा ए-
वेतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्यापैनां मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥
स वै वाचमेव प्रथममत्यवहत्वा या यदाऽमृत्युमत्यमुच्यत सोऽभि-
रभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीध्वते ॥ १२ ॥ अथ प्राण-
मत्यवहत् यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण
मृत्युमतिक्रान्तो पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरवहत्तदा मृत्युमत्यमुच्यत

भोगुणैः सर्वपूर्णत्वाद्ब्रह्मी तु सरस्वती । अनन्तवेदरूपत्वात्सैव ब्रह्मेति
कीर्तिता । विष्णुना ब्रंहितत्वाद्वा तत्पतिर्वापुरीश्वरः । सारत्वात्सौष-
ण्ण देवी सेत्युक्ता सामरूपतः । गीथेत्युक्ता तदुद्गीथः सामाख्योऽर्ध-
तुल्यता । अर्धनारीनरवपुर्वायुः कुत्रचिदीरितः । अयासो विश-
रणश्च तेनाविष्टोऽन्वगायत । गृहकोशादिकं यत्त्वं तद्व्यस्य स्वर-
स्थितः । धूपणस्पर्णरूपी च स एवापि स्वरस्थितः । वागिन्द्रियं
गौरुपं तस्य देवस्य संस्थितम् । गानकालेऽन्यदा त्वजं प्राणपीठमिति
पठम् । पवमाना इति प्रोक्ता मुख्यवायुत्वयोगिनः । अनादि-

॥ आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥
अथ भोजमत्यवहत्तदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवत्स्ता इमा दिशः
परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनोऽत्यवहत्तदा मृत्युमत्य-
मुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येव
॥ १६ ॥ अथ मनोऽत्यवहत्तदा मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥ अथात्मने-
ऽन्वगमायचक्षि किञ्चात्रमयते अनेनैव तद्वत् इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥
एवा अमच्येतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं तदात्मन आगसीरतु
तामिच्छन्न आभजस्वेति ते वै माऽभिसंविशतेति तथेति तं समन्तं
तत्पविशन्त तस्मादनेनाजमति तेनैतामृत्युमत्येव ॥ १८ ॥ वा एतं स्वा-
मिर्लंविशन्ति भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुर एता मवत्यश्नादोऽधिपतिर्य एवं
त एव उ द्वैवे विदं स्त्रेषु प्रतिपति बुभुवति न हेवाले भार्येभ्यो
मत्यवहत् य एवं तमनुभवति यो वैतमनु भार्यान्बुभुवति स हेवाले
मत्यवहत् ॥ १९ ॥ सोऽयान्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः प्राणो वा
अङ्गानां रसः प्राणो हि वा अङ्गानां रसस्तस्यायस्मात्कसाञ्चानांप्राण-
मजमति तदेव तच्छुष्यत्येव ह वा अङ्गानां हि रसः ॥ २० ॥ एष उ
गृहस्पतिर्वाग्वै ब्रह्मी तस्या एष पतिस्तस्माद् गृहस्पतिः ॥ २० ॥
एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्मा तस्या एष पतिस्तस्माद्
ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥ एष उ एव साम वार्वै सामैव सा चास्येति
साधुः सामत्यं यदेव समः भूषिणा समो मशकेन समो नागेन सम-
मीक्षितमिलोकेः सभोऽनेन सर्वेण तस्माद्देव सामाश्नुते सामः सायुज्यं
सभोऽन्तां जयति य एवं तेन्ताम वेद ॥ २२ ॥ एष उ वा उद्गीथः प्राणो

कालसम्बद्धा योग्यता सा प्रकीर्तिता । सर्वाधिक्यारोहणं तु तेषामे-
विमुक्तिमम् । प्रस्तावकाले प्रस्तोतुं योग्यो वायुपदस्य यः । जपे
यजुषि त्वेतानि व्रीणि विष्णुं मदा स्मरन् । असतो मा सद्गत्या
विष्णुप्रार्थनमाञ्जि च । द्वात्रिंशल्लक्षणैः सम्यग्युक्ता वायुत्वयोग्यकाः ।
नियमेनैव विष्णोस्तु प्रादुर्भावा विशेषतः । सहस्रारेण चक्रेण चिह्निता
दक्षिणे करे । गदयाष्टास्रया चैव उतावर्तेन कम्बुना । वामे को
तथाञ्जेन सहस्रदलशोभिना । अष्टाविंशल्लक्षणाश्च गिरीशपदयोगिनः ।
चतुर्विंशतिमारभ्य षोडशादासुराः स्मृताः । अष्टादशपञ्चोक्तास्तदना-
श्चक्रवर्तिनः । असदुःखात्मको मृत्युः सदानन्दोऽमृतं स्मृतम् । तमोऽ-
ज्ञानात्मको मृत्युज्योतिर्ज्ञानामृतं स्मृतम् । मृत्योर्माऽमृतमित्यत्र मृत्यु-
मरणमेव च । एवंविद्धायुपदयोग्या उद्गातार एव तु । यदा भवेय-
स्तेषु तदा याजी तु वृणुयाद्वरम् । आत्मने याजिते वापि बृहतीति

वा उत प्राणेन हीव १, सर्वमुत्तमं वारोव गीथोच्चगीथा चेति ॥
उद्गीथः ॥ २३ ॥ तथापि ब्रह्मवत्तत्त्वैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचा-
त्वस्य राजा मूर्धनं पिपातयताश्चर्द्दि (वि)तोऽथास्य आङ्गिरसोऽन्येनादगा-
यदिति वाचा ॥ शेष स प्राणं चोदगायदिति ॥ २४ ॥ तस्य हैतस्य
साक्षो यः स वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्माद्वित्त-
करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तथा वाचा स्वरसम्पन्नयात्विज्यं कुर्या-
त्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं विदशन्तं पञ्चो वस्य स्वं भवति भवति हास्य ॥
य एवमेतत्साक्षः स्वं वेद ॥ २५ ॥ तस्य हैतस्य साक्षो यः सुवर्णं वे-
भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं ॥
एवमेतत्साक्षः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥ तस्य हैतस्य साक्षो यः प्रतिष्ठां वे-
प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वारोय प्रतिष्ठा वाचि हि स्वल्पेय पतत्प्राण-
प्रतिष्ठितो गीयतेऽत्र इत्यु हेतु आहुः ॥ २७ ॥ अथातः पवमानानामेवा-
भ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यज प्रस्तुयान्चदेतानि
जपेदसतो मा सद्रमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति
स यदाहासतो मा सद्रमयेति मृत्युर्वा अस्तसदमृतं मृत्योर्माऽमृतं
गमयामृतं मां कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो

गिरी यदि । आगायेत्तद्भवेन्नात्र कार्याऽभीष्टे विचारणा । एवं तं
गमनामानं वायुं यो वेद सादरम् । तस्येष्टलोकराहित्ये नाद्या
कार्याऽरिणा कचिन् । तस्मादायुत्वयोग्यैर्हि येषां लोकाः प्रकीर्तिताः ।
गामलोकशङ्का च नैव कार्या कदाचन । यस्मान्नारायणातिप्रियाः
गणत्वयोगिनः इत्यादि महासंहितायाम् । आसादयत इत्यथास्यः ।
सिद्धमृत्युमृतत्वाच्चात्र तिरोहितमिवास्ति । एष उद्गातेति वायुत्व-
योग्यः । तद्वैतल्लोकजिदेवेति तस्माद्वराभियाचनम् ॥ उद्गीथ-
तन्नाम ॥ ३ ॥ ३ ॥

इदमग्रे एतस्माग्रे परमात्मैवासीत् । ततः पुरुषविधो ब्रह्माऽसीत् ।
ततो विष्णुस्तद्विधत्वात्पुरुषविधः । 'एतस्य जगतो ब्रह्म आसीन्नारायणः
॥ १ ॥ एक एव श्रिया सार्धं तमात्मा पुरुषेत्यपि । आहुस्तस्मात्पुरुष-
विधो ब्रह्मा समभवद्विधोः । ब्रह्मादेश्च श्रियश्च नित्यं विष्णुर्गुणाधिकः ।
एता तथैव रुद्रादेर्ब्रह्मा यस्माद्गुणाधिकः । एतस्मात्पुरुषविधता ब्रह्मणः
गम्यकीर्तिता । स तु सर्वा दिव्यो दृष्टा नान्यद्दृष्टा पितामहः । अत्रही-
तमस्मीति स्वाहेयत्वमनुस्मरन् । हातुं शक्यमिदं सर्वमासीदेकोऽभवै-
ता । अहेयत्वं स्वरूपस्य स एवं समचिन्तयन् । ततोऽभवदहंतामा
॥ चाभूत्पुरुषाभिधः । ओषणात्सर्वपापानां पूर्वं पुरुष उच्यते ।
ततोऽमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मां कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतं
गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्त्यथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽ-
नामगायैत्तस्मात्तेषु वरं वृणोत यं कामं कामयेत तत् स एव एवं
विदुःप्राताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत तमागायति
तत्तल्लोकजिदेव न हेतुलोक्यताया आरास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥
तदुद्गीथब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥

आत्मैवेदमग्रे आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यद्वामनोऽपश्य-
तोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहं मामभवत्तस्माद्व्येतर्हामिचित्तोऽहमय-
मायेवाय उक्त्वाथान्यद्वाम प्रवृत्ते यदस्य भवति स पतुर्वोऽस्मात्सर्वसा-
मार्गान्पापमत औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो भुभूषति

नारायणप्रसादेन य एवं पुरुषाभिषम् । वेद स्वाभिमते यस्तु प्राप्नुमभीप्सति । ओषेत्सर्वमतुष्टः सन् ब्रह्मविष्णुप्रसादतः ॥ १ ॥ तस्य स्वेकस्य सहसा यतो भीः समजायत । तस्मादद्यापि चैकस्य निर्विवेकं भयं भवेत् । विममर्शं ततो ब्रह्मा यस्मान्मे बाधको न हि मया सृज्या यतः सर्वे इतः पञ्चात्तनो हरः । अतः कस्माद्विभेमीति तस्य भीतिरपोहिता । विष्णोरतिप्रियात्वाच्च तदन्येषां पितृत्वतः कस्माद्भयं भवेत्तस्य समानाद्वि भयं भवेत् । विरोधिनोऽधिकाद्वा हिनाद्वा पारवश्यतः । हीनमेव यतस्तस्य सर्वमेव जगद्वशे । न जातं तदा सर्वं हरिरेव यतः परः ॥ २ ॥ न रेमे स ततो ब्रह्मा तस्मादेकस्य नो रतिः । अथापि पत्नीमैच्छन्न स स्थूलत्वमुपागतः दम्पती सहितौ यावद्ब्रह्मा चैव सरस्वती । तावदेहोऽभवद्ब्रह्मा तदा वेद द्विधाऽकरोत् । पातनात्पतिपत्नीत्वशब्द एतोरजायत । तस्मात्तयोरपि सुखं भवत्येवार्धपात्रवत् । ततस्तस्यामुभेऽर्धादीन्देवान्सर्वान्मनूनापि जनयामास बोधस्य प्राधान्यं हि मनुष्यता ॥ ३ ॥ सर्वज्ञाऽपि तु देवो विविश्वं भक्तिमत्यपि । तद्धारयतामात्मनश्च नितरां धर्ममीक्षती

य एवं वेद ॥ १ ॥ सोऽविमैच्छत्यादेकाकी विभेति स हायमीक्षा यन्मदन्यस्मात्किं कस्मात् विभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्मात् प्रेम्णाहितोयाङ्गे भयं भवति ॥ २ ॥ स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमो स द्वितीयमैच्छन्स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांस्तौ संपरिष्वक्ती इममेवाग्रान्तं देवाऽपातयन्तः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमपि धृगालमिव स्व इति ह स्माह शास्त्रवल्क्यस्तस्माद्यमाकाशः स्त्रिया पूर्ण एव ताः समभवन्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥ सा हेयमीक्षाङ्गे कथं प्राऽऽत्मन एव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवत्पत्नी इतरस्ताः समेवाभवन्तो गावो अजायन्त ब्रह्मेतराऽभवद्ब्रह्मवृष इतरा गर्दभीतरा गर्दम इतरस्ताः समेवाभवन्त एककाफमजायताऽजेतराः भवद्ब्रह्म इतराऽविरितरा मेघ इतरस्ताः समेवाभवन्तोऽजायन्तो जायन्तेवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

नाथतन्तसम्बन्धमुभयोरपि जानती । स्त्रीस्वभावं दर्शयन्ती साऽधर्म-
विष चैक्षत । नानासृष्टिप्रसिद्धयै सा मोत्वादिकमाव्रजत् । वृषादि-
पक्षां सोऽपि प्राप्य सृष्टेदमञ्जसा । सर्वानासृष्टिनामाऽभूच्छिच-
पक्षां व्रजेत् । पिपीलिकांतकृदादौ यथायोग्यत्वमात्मनः । अथास्मा-
त्प्रथाप्यन्नं स्रक्ष्यामीति विचिन्तयन् । ओष्ठद्वयं मर्मथान्तर्हस्तौ चैव
परम्परम् । तन्मुखार्चैव हस्ताभ्यामन्तरग्रिरजायत । एवं सर्वस्य हेतु-
त्वात्सर्वस्यापि पतित्वतः । सर्वे देवा एष एवेत्याहुर्वेदविदो जनाः ।
कर्त्तव्यं यतः शब्दा वर्तेषुः सर्व एव च । स रेतसः पुनः सोममसृज-
त्तविद्भरः । सर्वाधिकोऽपि योग्यत्वान्मर्त्यधर्मतया पुरा । अवमो
गोमताहीनानप्यायुर्मात्रतोऽधिकान् । यतोऽस्मात्तिसृष्टिस्तं देवं यो
१४ पूरुषः । विष्णोः प्रसादतः सृष्टिं देवलोके स जायते । आत्म-
योग्यानुसारेण सुखज्ञानादियुक्ततेति ब्रह्मतर्कः । भगवद्गुणसनामाहा-
रमेतदिति दर्शयितुं तच्चदिदमाहुरित्याद्यान्ममः ॥ ६ ॥ इति
ब्रह्मपत्यब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

विश्वम्भरो वायुः । अकृत्वो हि स इत्यस्याभिप्रायः स योऽत
एकैकमुपास्ते न स वेदेत्यादि । प्राण इत्यादिनामानि परमेश्वरस्य
सर्वगुणसम्पूर्णतां वदन्ति किंतु प्राणनादिकर्मकर्तृत्वमेव वदन्ति ।
सर्वदेहं वायुं सृष्टिरस्म्यहः हृद् हृद् सर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभव-
त्प्राणः हास्येतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ अथेत्यभ्यगन्थस्तं सुखाच्च
सातंत्रताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतद्भूयमलोमकमन्तरतो लोमका हि
मन्तरन्तरतस्तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा पिसृष्टि-
ः ३ लोकं सर्वं देवा अथ यत्किञ्चेदमार्द्रं तत्रेतसोऽसृजत तद् सोम
तावद्वा इदमन्नं चैवासादृशं सोमं एवास्मन्निरादाः सैषा ब्रह्मणोति-
कृत्येदं ह्येयसो देवान्सृजताथ यन्मर्त्यः स्रक्षसृजतासृजत तस्मादति-
तपरितिसृष्ट्याः हास्येतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ प्राजापत्यब्राह्मणम् ॥
१४ तर्ह्येवाकृतमासीत्तस्मात्प्राग्भ्यामेव व्याक्रियतासौ नामायमिदं
१४ इति तद्विदमन्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदं

आत्मशब्द एव सर्वगुणसम्पूर्णत्वं वदति । अस्य सर्वस्य गुणजातस्यापि
मात्मैव पदनीय आश्रयो यस्मादतस्तं सर्वगुणवाचकेनात्मशब्देनैवोपा-
सीत । अनेन होतस्सर्वं वेद यस्मात्सर्वज्ञानप्रदस्तस्मात्सर्वगुणसम्पूर्ण इत्ये-
वोपासनं तस्य युक्तम् । तदुपासनादेव सर्वज्ञत्वादयो भवन्ति किं
तस्येति । पद्यते अनेनेति पदं साधनम् । यथा तत्तत्साधनेन तत्तत्फलं
प्राप्नुयादेवं सर्वगुणयुक्तत्वेन भगवदुपासनात्कारि श्लोकं च विन्दते
शं लोकः श्लोकः परमानन्दं परमं ज्ञानं चेत्यर्थः । लुक् प्रकाश इति
पातोः । 'असीदेको हरिः पूर्वं देवीं नारायणीं तथा । अन्य-
द्व्यक्ततां यातं तद्व्यक्तमकरोद्धरिः । सृष्ट्वा जगदिदं सर्वं सृष्ट्वा देहांतं
सर्वशः । आकेशादानखाग्रभ्यः प्रविष्टः पुरुषोत्तमः । यथा प्राण-
धरीरेषु धुरो यद्वत्क्षुरस्तुके । प्रविष्टमपि तं विष्णुं न पश्यमि
पृथग्जनाः । प्रविष्ट इति ज्ञानंश्च नैनं जानाति सर्वशः । यस्मात्तद्गुण-
आप्तोऽयं प्रवेशः प्राणनादि च । तस्मात्प्राणादिनामानि कर्मनामानि
तस्य तु । तस्मात्प्राणादिनाम्ना य उपास्ते हरिमक्ययम् । अकृत्वो
पासकः स आद्यस्मात्तद्गुणभागविद् । पूर्णत्वेऽपि परेशस्य या-
तद्गुणभागवित् । अकृत्ववित्स्यात्कृत्वस्य वेत्ताऽऽनेतिविदेव यः
चिदानन्दादयो यस्य गुणा आप्ताः सदैव तु । स आत्मेति प्रविज्ज्ञः
गुणानामासितो हरिः । प्राणनादीनि कर्माणि चात्मशब्दोदितानि तु
तदेतदात्मरूपं हि गुणनामाश्रयत्वतः । पदनीयमिति प्रोक्तं यतस्त-
ज्ज्योऽपि सर्ववित् । सार्वज्ञ्यादिगुणास्तस्य किमुतात्मेधरस्य तु । ए-
तस्य सर्वगुणयुक्तं सर्वजीवेश्वरं हरिम् । यो वेद तत्तत्साध्यं तु यथा तैत्ति-
रूप इति स एव इह प्रविष्ट आनखाग्रभ्यो यथा धुरः धुरध्यातेऽवहितः
स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यन्त्यङ्गस्त्रो हि स प्राणध-
राणामा भवति वदन्वाकपदयश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं गन्धानो मनस्ताम्यम-
तानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदात्कृत्वो होयोऽत
एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीताय होते सर्वं एकं भवति तदेतत्प-

साधनैः । प्राप्नुयादेवमेवासौ कीर्तिं च परमं सुखम् । ज्ञानं च परमं
विन्देन्मुक्तः सन्नात्र संशयः ॥ १ ॥ स एष विष्णुर्मेधावान् पुत्राद्विज्ञा-
त्याऽऽत्मनः । अन्यस्मादपि सर्वस्मात्प्रेष्ट एव स्त्रभाचतः । आत्मनोऽपि
प्रियत्वं तु तेनैव कृतमञ्जसा । आत्मनो निरययैव कुर्यात्कर्माणि
भित्तयः । यतोऽतः स्वात्मनश्चापि स्वाप्रियत्वमुदाहृतम् । स चेद-
पि कृद्विष्णुर्नात्मापि प्रियतां व्रजेत् । अस्मिन्प्रिये प्रियं सर्वं तस्मा-
त्तः प्रियो हरिः । स चात्मशब्देनोदिष्टो यस्मादात्मगुणः प्रभुः ।
तो विष्णोः प्रियं ध्याद्यः स्वात्मायं दुर्गात्मवान् । प्रियरोधं
तोपीति तं ब्रह्माद्विष्णवो महान् । एवं वदन्वैष्णवस्तु समर्थः
विरोधने । तस्य स्याच्च विशेषेण तदुक्त्येवापि दुःखिनः । तस्मा-
त्प्रियो विष्णुरित्युपास्ते सदा प्रियः । नास्य प्रियमनित्यं स्वादस्य
गतः सदा भवेत् । तस्यात्सर्वप्रियं विष्णुमुपासीतैव नित्यशः ।
अप्रियकरो विष्णुर्भवेत्तस्याप्यजः स्वयमित्यध्यात्मे ॥ २ ॥ ब्रह्म-
नामा सर्वं प्रविध्यन्त आत्मयोग्यतापूर्तिमाश्वन्तो महान्तो यदाहुः ।
विद्विषया स्वयोग्यं सर्वं प्राप्यत इति । नित्यनिर्दुःखानन्दानुभवरूपो
यत उच्यते जीवः । तद्वत् रूपमज्ञानातिरोहितं ब्रह्मविद्ययाऽ-
विष्यज्यत एव । न चान्यथाऽभिव्यज्यत इति सन्तो यदाहुः ।
न केचिन्मनुष्या इति मन्यन्ते । स्वरूपमपि ब्रह्मविद्ययाऽभि-
विष्यते चेत्तद्ब्रह्मापि यस्मात्सर्वमभवत्परिपूर्णमभवत्तस्मात्स्वरूपं ज्ञात्वैवा-
सीत्कमिति । सत्यम् ॥ ३ ॥ तदपि स्वरूपं नित्यापरोक्षज्ञानेन
तस्य सर्वस्य यद्यमात्माऽनेन होतस्सर्वं वेद यथा ह वै पदेनानुचिन्दे-
न कीर्तिं श्लोकं विन्दते च एवं वेद ॥ १ ॥ तदेतत्प्रेष्टः पुत्रात्प्रेयो
स्मात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरं यद्यमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियं
कुर्यात्प्रियः सोऽत्यन्तीर्तश्चरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत
न चात्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुक्तं भवति ॥ २ ॥
तद्वत्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मा-
नामात्सर्वमभवदिति ॥ ३ ॥ ब्रह्म वा इदमत्र आसीत्चात्मानमेवा-

सर्वदा जानात्वेव । अत एव सर्वदा परिपूर्णमिति तेषां परिहारः । तदात्मानमेवावेत्तस्मात्सर्वमभवदिति ॥ 'आत्मा वा इदमेक एवासीत्' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिवत्सदातनज्ञानं पूर्णमात्रावाह । इदमग्रे अस्याग्र इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अहं अहेयं, ब्रह्म परिपूर्णम् । अस्मि सर्वदास्तीति मेयमित्येतद्विशेषणैरात्मानं स्वरूपमेवावेत्तु यद्यहंशब्दोऽस्मच्छब्दार्थवाची अस्मि शब्दश्चोत्तमपुरुषे तदाऽऽत्मानमिति व्यर्थं स्यात् । अतोऽहमस्मि शब्दादुक्तार्थावेव । अग्रे अनादिकालतः विद्यमानमात्मानं जानाति च तद्ब्रह्मेत्यर्थः । सर्वनिर्यतृत्वेन सर्वगतत्वादहेयम् । 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मी'त्यादिष्वप्यहंशब्दोऽन्तर्यामित्वेनाहेयत्ववाची ।

'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति भेदस्य नवकृत्वोऽभ्यासात् 'तद्योऽहं सोऽसौ' 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यादिवाक्यानां सम्यगर्थपरिज्ञानात् भ्रान्तिप्राप्तोऽभेदोऽतत्त्वमसीति नवकृत्वो निराक्रियते । 'तदेव आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यात्कामसतः सज्जायते'त्यादिना 'असद्वा इदमग्र आसीदसतः सदजायते'त्यादि श्रुत्यर्थापरिज्ञानोत्थभ्रमो यथा निवार्यते । एवमतत्त्वमसीति वाक्येनापि । स आत्मेति शब्दाच्च । आत्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वेऽपि जीवे भ्रान्तिरुपपद्यते । तन्निवृत्त्यर्थं वाऽतत्त्वमसीत्याह । 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाप्ति विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो सात्त्विकस्मादात्मेति भण्यत' इत्यादिनाप्यादिकमैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यत्र नोच्यते । 'पूर्णत्ववाच्यात्मशब्द आत्मा पूर्णत्वतो हरिर्हि'त्यादिना स आत्मेति पूर्णत्वमभिधीयते । 'यथा सोम्यैकेन सृत्पिण्डेने' सृष्टशब्दविज्ञानेन सृष्टशब्दपरिज्ञानं भवतीत्युक्तम् । लोहमणिना मणिशब्दात्प्रधानविज्ञानेनाप्रधानं सर्वं विज्ञातं भवतीति । 'मणिपुष्पप्रधानं च उतमस्य वचो भवेदिति वचनात् । 'यथा सोम्यैक

मनिकृन्तनेन सर्वं कार्णायसं विज्ञातं स्यादिति पुनरपि सदृशेन विज्ञातेन सृष्टशब्दपरिज्ञानं भवतीत्यभ्यासस्तत्पर्यार्थः । उपादानविधायामेकत्वविवक्षायां चैकेनेति विशेषणं पिण्डेनेति एकेन मणिनेति परिकेनेति च विशेषणानि व्यर्थानि भवेयुः । तस्मिन्पक्षे मृदा विज्ञातया लोहेन विज्ञातेन कार्णायसेन च विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवतीति वक्तव्यम् । नद्येकमृत्पिण्डविकारभूतं सर्वमृण्मयम् । न च विज्ञाय सर्वस्य विद्यते । नचैकलोहमणिर्वायं सर्वलोहमयम् । न च विज्ञाय सर्वस्य विद्यते । न चैकनखनिकृन्तनकार्यं सर्वं कार्णायसम् । 'वाचा-मृण्मये विकारो नामधेयं सृत्तिकेत्येव सत्यमि'त्यादि प्रधानपरिज्ञानेन भूतं परिज्ञातमिव भवतीत्यत्र दृष्टान्तान्तरम् । वाचा नाम्ना नाममयं विकारः विविधत्वेन कर्तुं योग्यमिति विकारः । सत्यं सर्वदा विद्यमानं नामधेयं सृत्तिकेत्येव । सङ्केतरूपेण नानाविधानि नामानि कर्तुं शक्यन्ते । तथापि शास्त्रप्रयोगसिद्धसृत्तिकदिनामपरिज्ञानात्तन्नामविद्भवति । एवं नित्यसाम्यातिशयसर्वगुणपरिपूर्ण-परिपूर्णपरिज्ञानात्सर्वविद्भवतीति । यथैकस्मिन् जनपदे प्रधानपुरुषेषु विज्ञातेष्वहूतेष्वगतेषु विनाशितेषु रक्षितेषु वा सर्वो जनपदः विज्ञात आहूत आगतो विनाशितो रक्षित इत्युच्यते । यथा वा जगत्पुरुषो नाशितेषु । 'नाशिता पृथिवी सर्वा धारैराष्ट्रेण दुर्नयैरिति । यथा च केषांचित्पुरुषाणां रक्षणेन । 'अज्ञास पृथिवीं सर्वां सशैलवन-प्रवनामिति । एवं सर्वोत्तमस्य परमेश्वरस्य विज्ञानात्सर्वं विज्ञातमिव भवति । न च मृन्मात्रविज्ञानाद्दृष्टशब्दादिसंस्था विज्ञाता भवन्ति भण्यतः । तथासति दृष्टमृदः पुरुषस्य घटशब्दादिनिज्ञासा न स्यात् । अतएव न च प्राधान्यार्थं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्यपि प्राधान्यार्थ-विज्ञानानिर्देवतापेक्षया । 'तेजोऽभिमानवान्ब्रह्मा वायुश्चावभिमान-वान् । रुद्रः क्षित्यभिमानो चाप्येतन्मयमिदं जगत् । अभिमन्यमान-

सहितास्त्रय एतेऽभिमानिनः । विष्णोर्जाताः क्रमेणैव पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् । तेजोऽब्रह्माभिधा तस्मादेवामेव प्रकीर्तिता । एते च त्रीरूपाणीत्यभिधागोचराः सुराः । ब्रह्मवायुमिरीशेस्यस्तेभ्यो जातमिजगत् । अतोऽग्निर्द्युसोमानामपि रूपं तदुद्भवम् । अतोऽग्निर्द्युसोमानां नामाध्येषां प्रकीर्तितम् । सादनाद्यमनाच्चैव सत्यमेषां त्रयसुराः । तेषां सत्यं हरिः साक्षाद्यतस्तेषां नियामकः । प्रधाने सत्यशब्दोऽयं श्रुतिभिः समुदाहृतः । यथैव सर्वलोहानां प्रधानं काञ्चन स्मृतम् । यथा मृत्पिण्डसदृशा मृण्मयाः सर्वे एव च । यथा कार्णापिसं सर्वे समं कार्णायसान्तरे । एवं सर्वस्य जगतः सदृशश्चेष्ट एव च । हरिस्तेन तु तज्ज्ञानाजगज्जातमिवाखिलम् । स सत्यश्चैव संहर्ता नियन्ता रक्षिता हरिः । तेन व्याप्तमिदं सर्वमेतदात्म्यमतो विदुः । स आत्मा पूर्णगुणतः स सूक्ष्मः सर्वगः सदा । सर्वोत्तमत्वात्सत्यं तज्जीवाभिर्भेदं तदामुराः । विदुर्न त्वं तथा विदिष्येतकेतो कदाचन । किंतु विष्णुः पृथक् सर्वदेवदेवेश्वरः प्रभुः । पृथगेवाहमत्यल्पशक्तिज्ञानसुखादिकः । इत्येव विदि सततमतो मोक्षमवाप्स्यसि । सर्वोत्तम इति ज्ञातो विष्णुर्मोक्षमिमं नयेत् । जीवरूपतया ज्ञातस्तमोऽञ्चं प्रापयेत्प्रभुः । विष्णोर्दासतया विष्णोः सामीप्यं मोक्ष उच्यते । न विष्णुत्वं तु मोक्षः स्यादेवोऽहमिति वा स्मृत्येः । संसारसामराचीर्णो मुक्तोऽहमिति वा स्मृतिः । यदा तदा विमोक्षेण किं फलं ज्ञानिनो भवेत् । यथा मधुकैरनानाविधपुष्परसैः सह । मधुत्वं प्रापितः संविदभावाच्च सुखी भवेत् । यथा नद्यो न मुक्ता हि समुद्रं प्रापिता अपि । इयमस्मीति चाज्ञानाद्यथा सुप्तो न मुच्यते । प्रलयेऽपि हरिं प्राप्तः पृथक्त्वज्ञानवर्जनात् । एवं जीवेशयोर्भेदज्ञानाद्विष्णोः सदोच्चताम् । ज्ञात्वैव मुच्यते तस्मादेवं जानीति प्रवर्केति ब्रह्मण्डे । 'ममस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदिति

प्राधर्म्ये । 'तस्मै खलोकं भगवान् सभाजितः संदर्शयामासे'त्युक्त्वा न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः । 'यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता' इति भागवते । 'प्रदर्शयत्स्वकं लोकं ब्रह्मणे विष्णुरव्ययः । यस्मात्पदात्परं नास्ति मुक्ता उपासत' इति हरिवंशेषु । अतः परं न यत्पदमित्यत्रापि तच्छब्दस्य यस्मादित्यर्थः । 'यत्तदित्यादयः शब्दाः पञ्चम्यर्थाश्च कीर्तिता' इति च । 'विद्यात्मनि मिदाबोधः' । 'क्षमांभोजनलान्धियन्मनइन्द्रियार्थैर्भूतादिभिः परिवृतः प्रतिसंजिघृक्षुः । अव्याकृतं भवति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं परं स्वमनुभूय परः स्वयम्भूः ॥ एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः । भिष साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपपात्यगताभिमानाः' ॥ 'भेददृष्ट्याऽभिमानेन निःसंगेनापि कर्मणे'त्यादि च । 'आधिपत्ये चैव आनन्देनापि कर्मणा । सर्वे ते ब्रह्मणस्तुल्या भोगेन विषयेण च । नानात्वेनापि संबद्धास्तदा तत्कालभाविना । प्रकृतौ कारणातीताः आत्मज्ञेयव्यवस्थिताः । प्रदर्शयित्वा ह्यात्मानं प्रकृतिस्तेषु सर्वेशः । एतान्यवहुत्वेन प्रतीता न प्रवर्तते । प्रवर्तते पुनः संगे तेषां सा न वर्तते । संयोगः प्रकृतेर्नैव मुक्तानां तत्त्वदर्शनात् । समा दुःखमवृत्तिस्तु मुक्तानामपि सर्वेशः । मानुषादिविरिञ्चान्तं सुखं मुक्तौ लोच्यते'त्यादि त्रायप्रोक्ते । 'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्दुःखपुण्याः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञाप तथावादबला जनाः । कामक्रोधाभिपतत्वादहंकारवशं गताः । याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यच । ज्ञास्तेना निरानन्दा अपकमनसोऽशिवाः । वैगुण्यमेव पश्यन्ति न पुणानि नियुज्यते । तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणम् ।' 'अन्य ईशस्तथाऽन्योऽहमिति ज्ञानं विपश्चिताम् । आधिष्यज्ञानशेषस्य यतोऽन्यत्वेन युज्यते । यतः स्वरूपतश्चान्यो जातितः श्रुति-

तोऽर्थतः । कथमस्मि स इत्येव सम्बन्धः स्यादसंहितः । 'बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । को ह्यत्र पुरुषश्चेष्टस्तं भवान्वक्तुमर्हति ॥ वैशंपायन उवाच । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विधमाम्यस्यामि गुणाधिकमि'त्यादि च मोक्षधर्मे । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्तन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकः । यस्मात्क्षरः । अतोऽस्मि लोके । यो मामेवं । स सर्वविद्ब्रजति मां । इति गुह्यतमं शास्त्रम् । एतदुध्वा बुद्धिमांभारते'ति च । ब्रह्मणस्तद्गुणानां च भेददर्शयधरं तमः । भेदाभेदप्रदर्शी च मध्यमं तु तमो विशेषत् । ईषद्वेदप्रदर्शी च तम एवोत्तरं विशेषत् । विजानीयात्ततो ब्रह्म सदा सर्वगुणात्मकम् । गुणानां च विशेषोऽस्ति न विभेदः कथञ्चन । ते च सर्वे गुणाः पूर्णास्तच्छरीरः परः स्मृतः । आनन्दज्ञानशक्त्यादिदेव विष्णुं तु ये जनाः । अदेहं भूतदेहं वा विदुस्ते चाधरं तमः । तथा प्रकृतिदेहज्ञाः कर्मदेहविदोऽपि वा । तस्मादानन्दचिदेहं चिदानन्दविरोमुखम् । चिदानन्दश्च ज्ञानमुखैकपदसाङ्गुलिम् । आ केशादा नत्वाग्नेभ्यः पूर्णचित्सुखज्ञातिकम् । प्रत्येकं तु गुणास्तांस्तु सदा सर्वगुणात्मकान् । ज्ञात्वा विमुच्यते विष्णोः प्रसादान्मानुषोऽपि सन् । जीवामेदं तथाऽभेदं जगता ये विदुः प्रभोः । तेऽपि यान्ति तमो घोरमधरं ब्रह्मतत्कराः । भेदाभेदं विदुष्यं च जीर्वस्तु जगताऽपि वा परस्य ब्रह्मणो यान्ति तमस्तेऽप्युत्तरं सदा । अभेदज्ञाः प्रकृत्याऽपि भेदाभेदविदस्तथा । तेऽपि यान्ति तमो घोरमधरं चोत्तरं क्रमात् । तस्मात्सर्वोत्तमं विष्णुं पूर्णसर्वगुणोच्छ्रितम् । विजानीयाद्विमुक्त्यर्थं सर्वतश्च विलक्षणम् । अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये देहं परमात्मनः । भिन्नं विजानन्ते विष्णोर्भिन्नाभिन्नविदोऽपि वा । अन्धन्तमः प्रविशन्ति

प्रादुर्भावांस्तु येऽपि वा । सर्वभूतस्थितान्वाऽपि भिन्नान् जानन्ति वेदखिलान् । भिन्नाभिन्नविदो वाऽपि शिरःपाण्यादिकं तथा । भिन्नं पियो विजानीयुर्भिन्नाभिन्नविदोऽपि वा । तेऽपि यान्ति तमो घोरं पतो नैवोत्थितिः क्वचित् । प्रादुर्भावतया ये च तदन्यान् जानन्ते विभोः । तेऽपि यान्ति तमो घोरं तस्मान्नैवविदो विदुः । मत्स्यकूर्म-कोटसिंहचतुर्भारमवराधवाः । कृष्णबुद्धौ कल्किदक्षहयशीर्षतरेयकाः । पाराशर्यश्च कपिलो वैकुण्ठ ऋषभस्तथा । यज्ञो धन्वन्तरिश्चैव स्त्रीरूप-स्नापसो मनुः । नारायणो हरिः कृष्ण उपेन्द्रः सर्व एव च । एवमाद्या हरः साक्षात्प्रादुर्भावाः प्रकीर्तिताः । श्रीर्भूर्दुर्गाश्मशनी ह्रीश्च महालक्ष्मीश्च दक्षिणा । सीता जयन्ती सत्या च रुक्मिणीत्यादिभेदिता । प्रकृति-तन्त्रेण चाविष्टा तद्वशा न हरिः स्वयम् । ततोऽनन्तशिहीना च भृङ्गसिमुखादिभिः । गुणैः सर्वैस्तथाऽप्यस्य प्रसादादोपवर्जिता । सर्वदा सुखरूपा च सर्वदा ज्ञानरूपिणी । प्राणः सूत्रं महान्ब्रह्मा चित्तं त्रिपुर्वेलं धृतिः । स्थितिर्योगश्च वैराग्यं ज्ञानं प्रज्ञा स्मृतिः सुखम् । मेधा मुक्तिर्विष्णुभक्तिरादिगोपो महान्प्रभुः । ऋजुः समानो विज्ञाता गदाध्याता महागुरुः । हनूमान् भीम आनन्द इत्यादिवहुरूपिणः । शिरष्यगर्मा येऽस्तीता ये भान्या यश्च वर्तते । सर्वे विष्णुवशा नित्यं विष्णुक्तेरप्यनन्तरम् । एभ्यः श्रीस्तु विष्णुक्तेभ्यो गुणैः कोटिगुणोत्तरा । ज्ञानानन्दबलादिभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदैव हि । भिन्नाभिन्नाश्च ते सर्वे लक्षणस्तु परस्परम् । अभिमानः पृथक्तेषामानन्दः सह भुज्यते । ते तु भिन्ना हरेर्नित्यं श्रियोऽन्येभ्यस्तथैव च । आविष्टो विष्णुरेतेषु न विष्णुस्तत्स्वरूपकः । विष्णोरतिप्रियत्वात्ते ह्यप्यधो इति चोदिताः । विष्णोः केवलभेदेऽपि शेषादिभ्यः प्रिया यतः । विष्णोः प्रियत्वे तद्वक्तौ तज्ज्ञाने च श्रियस्तु ते । मुक्ता अप्यवरा नित्यं सर्वे कोटिगुणेन च । सरस्वती च गायत्री श्रद्धाद्या प्रीतिरेव च । सर्व-

वेदात्मिका बुद्धिरनुभूतिः सुखात्मिका । गुरुभक्तिर्हरौ प्रीतिः सर्व-
मन्त्रात्मिका भुजिः । शिवकन्येन्द्रसेना च द्रौपदी काशिजा तथा ।
चन्द्रेत्यादिस्वरूपा यास्तेभ्यः शतगुणावराः । विष्णुभक्तौ च तत्प्रीती
ज्ञानानन्दादिकेष्वपि । मुक्तेः पश्चादपि गुणैः सर्वैर्ब्रह्मभ्य ईरिताः ।
शेषः सदाशिवश्चोर्ध्वस्तपोऽहङ्कार एव च । नरोऽपरो लक्ष्मणश्च
रौहिणेयः शुक्रस्तथा । सद्योजातो वामदेवश्चाधोरस्तत्पुमानपि ।
दुर्वासा द्रौणिरोर्वश्च जैमीपन्यादिरूपकाः । पूर्वोक्तैश्च गुणैः सर्वैस्ताभ्यः
शतगुणावराः । मुक्तेः पश्चादपि सदा अतीतानागताश्च याः ।
अतीतानागता ये च सर्वेऽप्यवराः सदा । एवं सुपर्णाः सर्वेऽपि
समाः शैपैः सदैव तु । सर्वैर्गुणैस्तथा मुक्तौ तद्भाष्यास्तच्छतावराः ।
ताभ्यः शतावरास्त्विन्द्राः पुरन्दर इतीरिताः । तेभ्यः शतावरास्त्वन्यो
इन्द्राश्चान्याश्च देवताः । द्वित्रिपञ्चादिगुणतः परस्परविशेषिणः ।
सन्तकुमारास्तु सदा पुरन्दरसमा मताः । सनकाद्या नारदश्च दक्ष-
भृग्वादयोऽपि च । देवावरा यथा तद्वन्मनवोऽपि प्रकीर्तिताः ।
त्रिचतुर्भागाभेदेन तेऽप्यन्योऽप्यविशेषिणः । वाली माधी विकुक्षिश्च
पार्थ इन्द्रः पुरन्दरः । सुदर्शनश्च भरतः प्रद्युम्नः स्कन्द एव च ।
सन्तकुमारः कामश्चैत्येक एव व्यवस्थितः । स्वायम्भुवो मनुर्दक्षो वायुः
स्यर्शाधिपस्तथा । बृहस्पतिश्चानिरुद्ध एते सूर्यादितोऽधिकाः । सूर्यश्च
चन्द्रमाश्चैव यमश्चैते त्रयः सुराः । प्रोक्तैर्म्यस्त्ववराश्चान्यदेवैर्भ्योऽपि
सदाऽधिकाः । कार्तवीर्यः पृथुश्चैव दौष्यन्तिर्भरतस्तथा । शशगिन्दुश्च
मान्धाता ककुत्स्थाद्यास्तथाऽपरे । सर्वे ते विष्णुनाऽऽविष्टा विष्णोर्मिन्नाः
सदैव तु । शतावराश्च देवेभ्यः कर्मदेवा इति स्मृताः । तुम्बुरुप्रभुश्च
ये च तयोर्वैज्यादिका अपि । विश्वामित्रब्रह्मपुत्रानृते चाप्यृषयोऽखिलाः ।
सूर्यादिभ्योऽधमाश्चैव मन्वादिभ्यस्तथैव च । वैवस्वतो मनुर्नित्यं
विष्णवावेक्षी ततोऽधिकः । कार्तवीर्यादिराजभ्यो देवभृत्याः शतावराः ।

आजानदेवास्ते प्रोक्तास्तेभ्यश्च पितरश्चिराः । पितॄणां सप्तकं यत्-
कर्मदेवसमं मतम् । विश्वामित्रो ब्रह्मपुत्रैः समो मुनिरुदाहृतः ।
माचार्यः पितॄणां चासौ पितृभिः सह पठ्यते । आजानेभ्यस्तु पितरो
अष्टभ्योऽन्ये शतावराः । कर्मदेवगणा अष्टगन्धर्वास्तपरे शतम् ।
आजानदेवास्तेभ्योऽन्ये पितृभ्यश्च शतावराः । श्वमुखेनैव देवैर्य
आज्ञाप्याः सर्वदा गणाः । आख्याता देवगन्धर्वा ये त्वन्यमुख-
गोचराः । मानुषास्ते तु गन्धर्वास्तेभ्यस्ते च शतावराः । तेभ्यः
शतावराश्चैव मनुष्येषूत्तमा गणाः । देवादिष्वेपु सर्वेषु प्रोक्ता अपि
विशेषिणः । पश्चात्ततो दशांशाद्वा स्वस्वजात्यां परस्परम् । देवस्त्रियो
दशांशोनाः स्वपतिभ्यस्तथाऽपराः । अष्टांशोनाः प्रविज्ञेया यासां
एकौ सह स्थितिः । अनादिश्च विशेषोऽयं सर्वेषां मानुषादिनाम् ।
एवं नीचोच्चता कापि न केनापि ह्यपोदितुम् । शक्यते योऽन्यथा-
स्तेभिच्छेत्सोऽपि तमो व्रजेत् । योऽपि वेद समत्वेन सर्वाङ्गीचोच्चतः
स्थितान् । सोऽपि याति तमो घोरं यश्च साम्यमुदीरयेत् । मानुषोत्तम-
भारभ्य ब्रह्मान्तानां प्रयत्नतः । विष्णोर्भक्तिज्ञानपूर्वं भवेन्मुक्तिः
स्मादतः । भक्तिज्ञानादिकाः सर्वे सर्वेषामप्यनादयः । अनादिकाला-
दारभ्य बृहदानामुत्तरोत्तरम् । तत्तद्योग्यतया पूर्ता विष्णोर्दृष्टिः
प्रापते । यथोदञ्चनकुम्भादेः सरित्तागरोरपि । अन्येन महता
वाऽपि पूरित्योग्यतया भवेत् । एवं नरादिब्रह्मान्तजीवानां साधनै-
रपि । अनादिसिद्धिर्भक्त्याद्यैः पूरित्योग्यतया भवेत् । अल्पैः पूरि-
तपाल्पानां महद्भिर्महतामपि । भक्त्याद्यैर्जायते तेषां साधनैर्नान्यथा
कृत्वा । श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथा दृशिः । ज्ञानश्चोक्त-
विशेषाणां सर्वेषां साधनं भवेत् । त्यक्तवैतानि न कस्यापि भवेन्मोक्षः
प्राप्नोति । सर्वोत्तमतया ज्ञानपूर्वकः स्नेह एव तु । भक्तिर्विष्णौ समुद्दिष्टा
नान्येषां च योग्यतः । विष्णुभक्तिर्देवभक्तिर्गुरौ भक्तिस्तथैव च ।

तत्तच्छ्रौष्टयानुसारेण मुक्तौ नियतसाधनम् । भक्तिपूर्तौ भवेन्मुक्ति-
स्तदभावे च नो भवेत् । भक्तिर्ज्ञानं तथा ध्यानं मुक्तानामपि सर्वशः ।
नियमेन न हीयन्ते मुक्तानां ते स्वरूपकाः । साधनानि तु सर्वाणि
भक्तिज्ञानप्रवृद्धये । नैवान्यसाधनं भक्तिः फलरूपा हि सा यतः ।
स्वात्मोक्तमेषु विदेषात्तमो नियमतो ब्रजेत् । गुणानामल्पताज्ञानं
तत्स्त्रीरागस्तथैव च । तत्प्रतीपे च या बुद्धिस्त्रिविधो द्वेष उच्यते ।
द्वेषोज्झिता च या भक्तिः सा मोक्षं नियमाचयेत् । निर्दुःखं तु सुखं
नित्यं मोक्ष इत्यभिधीयते । चिदानन्दशिरोदेहपाणिपादात्मका
सदा । सर्वदोषविनिर्मुक्ता मुक्ताः क्रीडन्ति नित्यशः । अनादि-
कालादारभ्य या भार्यास्ताः सदैव तु । ब्रह्मादीनां विमुक्तौ च भार्या
ह्युनियमात्सदा । न कदाचिद्विमुक्तानां भार्याः काश्चित्स्युरन्यथाः ।
न कदाचिद्वियोगश्च न विदेषो न वाऽरतिः । मोदन्ते सहिताः स
सदा विष्णुपरायणा' इति पेंङ्गिभ्युतिः ।

'एकमेवाद्वितीयम्' । 'नेह नानास्ति किञ्चन' । 'मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' । 'एकधैवानुद्वष्टव्यमेतदग्रमा
ध्रुवम् । मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति' ।
'एकधैवानुद्वष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युं गच्छति
य इह नानेव पश्यति' । 'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान्पृथक्पश्यन्तानेवानु विधावती'त्यादि च । इहेति परमेश्वर-
रूपेषु अवयवेषु धर्मेषु च किञ्चन नाना नास्तीत्यर्थः । एकमेवा-
द्वितीयमिति तत्समोऽधिको वा तदनधीनो वा नास्तीति सत्तात्पर्य-
निषिध्यते । 'एक एवाद्वितीयोऽसौ हरिर्वेदेषु सर्वदा । एक एवा-
द्वितीयोऽसावधर्मधः क्रतुष्वपि । एकैव वाऽद्वितीया सा विष्णुभक्तिः
साधने । एक एवाद्वितीयोऽसौ प्रणवो मन्त्र उच्यते' इत्यादि-
वचनात् । यथैकमुत्तमं पुरुषमपेक्ष्य तस्मिन्पुरे एक एव नान्योऽसौ ।

। एतेऽपि तत्सदृशस्तदधिको वान्यो नास्तीत्युक्तं भवति । 'एक
एवाद्वितीयोऽसौ तदतन्त्रस्य सर्वनात् । तत्समस्याधिकस्यापि क्षमावा-
पुरुषोत्तम' इति ब्राह्मे । स्वगतभेदाविवक्षाया मिहेति विशेषणं व्यर्थं
भात् । नानेवेति भेदाभेदनिराकरणार्थम् । 'विरुद्धोभयसंयोग इव
शब्दः प्रदृश्यते' इति शब्दतत्त्वे । पर्वतेषु दुर्गे पर्वताग्रे वृष्टं यथाऽसौ
विधावति एवं पृथक् दृष्टान्धर्मानन्वेव तदनन्तरमेषाधोऽग्रे तमसि
विधावति । 'भेदेन दर्शनाद्वापि भेदाभेदेन दर्शनात् । विष्णो-
ऽणानां रूपाणां तदंगानां मुखादिनाम् । तथा दर्शनकालात् क्षिप्रमेव
तमो ब्रजेदिति ब्रह्माण्डे । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमान-
मेति वीतशोकः' । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' । 'यो वेद
अहितं गुहायां परमे व्योमन्' । 'सोऽनुते सर्वान्कामान्सह
तद्वशा विपश्चितेति' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य हर्मा-
नोक्तकामान्कामरूपानुसंचरन्' । 'अथात आनन्दस्य मीमांसा
व्यतीत्यारभ्य मनुष्यादिवर्णातानां मुक्तानामानन्दे शतगुणविशेष-
मन्यते । मुक्तानां चायं विशेषः । 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति
विशेषणात् । न हि ब्रह्मादीनामनधिगतः शुल्यर्थः केषांचिदस्ति ।
न च ब्रह्माण एव केचन कामहताः केचनाकामहता इत्यत्र प्रमाण-
भास्त । तस्माच्छ्रोत्रिय इति प्राप्तश्रुतिफलत्वान्मुक्त उच्यते । अका-
महन्तं च मुख्यं मुक्तस्यैव । 'प्राप्तश्रुतिफलत्वात् श्रोत्रियाः प्राप्त-
गोक्षिणः । त एव चाप्तकामत्वाच्चत्वाकामहताः शुताः' इति च
भास्ते । 'ब्रह्मणोऽपि ह्यमुक्तस्य नाकामहतता परा । यतस्तस्यापि
कामस्य क्षणव्यवहितिर्भवेदिति च । कामहतता कामेनोपद्रवः ।
ब्रह्मणोऽप्यल्पदुःखं स्वात्तदप्यनभिमानतः । नास्त्यात्मसम्बन्धतया
गोमात्रावात्कथंचने'ति च । न चान्यस्य कस्यचिच्छ्रोत्रियस्याकामह-
ता च ब्रह्मणा समं सुखं युज्यते । 'ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च

जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयमि'त्यादिना
 श्रोत्रियत्वादिगुणैस्तत्त्वैवान्येभ्य आधिकायात् । न चेन्द्रपदादिरक्त-
 म्येन्द्रसमं सुखं ब्रह्मपदादिरक्तस्य तत्सममित्यत्र किञ्चिन्मानमस्ति
 दृष्टवस्तुनि विरागे आयासाभावात्कश्चित्सुखविशेषो दृश्यते । अन्या
 ब्रह्मपदादिरक्तस्य न कश्चिद्विशेषो दृश्यते । अतोऽनुभवविरुद्धत्वा-
 द्वात्किञ्चिदेतत् । 'नरादिब्रह्मपर्यन्तं विमुक्तानां शतोच्छ्रयः । निःशेष-
 दुःखहीनानां नित्यानन्दैकभोगिनाम् । अप्यानन्दो मिऽथोऽप्युक्त-
 स्त्वध्वर्युणां श्रुतौ पृथगिति हरिवंशेषु । 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदा-
 मन्तरं कुरुत' इत्यत्राप्येतस्मिन्निति विशेषणात्स्वगतभेदनिषेध एव ।
 'अभेदमीशरूपाणां भेदं जीवेशयोरपि । यः पश्येतित्यत्रया बुद्ध्या
 भक्तिमानसं विमुच्यत'इति भविष्यत्पुराणे । 'परं ज्योतिरुपसंपन्नं
 स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' स उत्तमः पुरुषः । स तत्र पर्येति जक्षत
 क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा । 'यस्य लोकं समासाद्य स्वरूपं
 मभिपद्यते । जीवः पर्येति विष्णोश्च समीपे तत्प्रसादतः । यत्प्रसादात्
 पर्येति स विष्णुः पुरुषोत्तमः' । 'अक्षयन्तः कर्णवन्तः सखाया
 मनोजवेष्वसमा बभूवुः । आदन्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा ह
 स्नात्वा उ त्वे दृष्टे' । 'दुग्धसागरगाः केचित्केचिदधत्तकक्षगाः ।
 अमृतहृदेषु केचिच्च पिबन्ति स्नातवत्सदा । केचित्पश्यन्ति तं दे-
 सदा केचित्समीपगाः' । 'आणि न रथ्यममृताधितस्युरिह ब्रवीत
 उ तच्चिकेतत्' । 'रथ्यमाणिमित्राभित्य मुक्ताः सर्वे व्यवस्थिताः ।
 यं विष्णुं देवदेवेशं नमस्तस्मै स्वयम्भुव'इत्यादि । तौ यत्र विहीने
 इत्यत्रापि परमात्मैव । 'शरीरानभिमाना यो हृदि संस्थो जनार्दनः ।
 अभिमानवतो देहे जीवस्य स नियामकः । स एव सूर्यसंस्थश्च देह-
 सोऽहमिति श्रुतः । हन्तुत्वाहंसनामाऽतो सोऽहं चासावहेयतः ।
 एव सूर्यसंस्थेन रूपेणैवाक्षिणि स्थितः । सूर्यसंस्थाद्वि रूपाणां

प्रकोऽक्षिणि संस्थितः । गच्छतो म्रियमाणस्य तावुभावपि देहतः ।
 अपेदेहविहाने तु भवेतासिद्दर्शनम् । तदा सञ्जितयेदेवं तमेव
 लोत्तममित्यादि हरिवंशेषु । 'क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य
 मापारचिता अनित्याः । आविर्हिताश्चापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे
 प्रविशुद्धकर्तुः । क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयं ज्योतिरजः
 रश्मिः । नारायणो भगवान्वासुदेवः स्वमाययाऽऽत्मन्यवधीयमान-
 ति मामवते । 'स्वेच्छयैवावृतो विष्णुर्जीवे तिष्ठति सर्वदा । योऽसौ
 नियमयन् जीवं क्षेत्रज्ञ इति शब्दित' इति हरिवंशेषु । अशरीरः
 आत्मेतिविशेषणाच्च परमात्मा । न हि जीवस्याशरीरत्वमुक्तस्य ।
 एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः अतोऽन्यदार्तमिति च । न हि
 शब्दान्यस्यातिरूपपद्यते । 'सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः स म आत्मेति
 त्वादित्यादि श्रुतिर्मयश्च । 'ब्रह्मादयो हि भूतानि तेषामन्तर्गतो
 तिः । समः स सर्वभूतेषु य एवं वेद तत्त्वविदि'ति च भारते ।
 न च मुख्ये सति लक्षणानाम युज्यते । न च मुख्यत एव
 विशेषयोरैक्यं युक्तम् । प्रत्यक्षविरोधादेव । 'तमेवं विद्वानमृत इह
 भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यत'इत्यादेः । सहस्रशीर्षित्वादि-
 र्गोचरत्वसर्वज्यायस्त्वादिविज्ञानादेव मोक्षः प्रतीयते । अनन्ययोगेन न
 शक्यज्ञानमुक्तम् । 'पुरुष एवेदं सर्वमि'त्यत्रापि सर्वशिवत्वमेवोक्तम् ।
 'तामृतत्वस्येशान' इति वाक्यशेषात् । 'पुरुष एवेदं सर्वं भूतं भव्यं
 सत्यं यत् । इत्युच्यते तदीयत्वान्न तु सर्वस्वरूपतः । भूतमव्यादि-
 शणस्य मुक्तानामपि चेश्वरः । इत्युच्यते श्रुतौ विष्णुः सर्वदा
 लोचम' इति भारते । 'सर्वस्मादुत्तम इति सम्यक् स्नेहपुता मतिः ।
 तस्यैव भक्तिरुद्दिष्टा तथा मोक्षो न चान्यतः । तथा मोक्षो
 सारथेय सा चेत्पूर्णा स्वयोग्यतः । अपरोक्षदृशा पुक्ता सा पूर्ण-
 यभिधीयते । अपरोक्षदृशिश्चापि महाचार्योक्तदर्शनम् । सोऽपि

यन्मोक्षनियतं मनसा समुदीरयेत् । तस्य दर्शनतो याति मुक्तिं
नास्त्यत्र संशयः । ध्यानं च गुरुशुश्रूषा नित्यनेमिकाः क्रियाः ।
तीर्थदानजपाद्याश्च स्वाध्यायो हरिकीर्तनम् । द्वादश्यादिवतं चैव
तुलस्याद्यैरधार्चनम् । सर्वं भक्त्यर्थमुद्दिष्टं निष्फलन्तु तया विना
विष्णुभक्तियुतो मुक्तिं याति नान्यः कथञ्चन । एतदन्यत्तु यच्छास्त्रं
न तच्छास्त्रं कुर्वन् तत् । विष्णोर्भक्तिमते मुक्तिर्जीवाभेदो हरेरपि
शिवब्रह्मादिसाम्यं च हरेर्मोहार्थमुच्यते । दैत्यानां मोहनार्थं
विष्णोरन्यसमानता । हीनता चोच्यते शास्त्रे तद्वाह्यं मनीषिभिः ।
विष्णुवायुगिरीशेन्द्रदेवविप्राः क्रमात्सदा । सामर्प्यतो विहीनास्त
गुणैः सर्वैस्तथैव च । हीनो विष्णुर्न कस्यापि सर्वतथोत्तमो मतः ।
एतदन्यत्तु यच्छास्त्रं तदासुरविमोहनम् । तस्मात्सर्वोत्तमं विष्णु
निश्चित्यपरमं ब्रजेदि'ति हरिवंशेषु । 'तुलापुरुषदानाद्यैरधमेधादिभिः
मन्त्रैः । वाराणसीप्रयागादितीर्थस्नानादिभिः प्रिये । गयाश्राद्धादिभिः
पिण्डैर्वेदपाठादिभिर्जपैः । तपोभिर्यैर्नियमैर्यमैर्भूतदयादिभिः । गुरु
शुश्रूषणैः सत्यैः धर्मवैर्णाश्रमोचितैः । ज्ञानध्यानादिभिः सम्यक्
चरितैर्जन्मजन्मभिः । न यान्ति तत्परं श्रेयो विष्णुं सर्वेश्वरेश्वरम् ।
सर्वभावैरनाश्रित्य पुराणपुरुषोत्तममि'ति पाद्ये । 'भावो भक्तिः
समुद्दिष्टस्तद्वा न् भावुक उच्यत'इति नारसिंहे । 'भुक्तानामपि सिद्धानां
नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामत' इति
भागवतवचनम् । परायण इति विशेषणाच्च नारायणापनत्वं विक
मुक्तिद्योतकम् ॥ छ ॥

न च सिद्धेऽर्थे तात्पर्यभावो वक्तुं युक्तः । अस्त्यत्र तव पिता
राजेत्यादिषु सिद्ध एव तात्पर्यदर्शनात् । न च तत्र कार्ये तात्पर्यं
कल्पयितुं युक्तम् । सुखसाधनत्वविज्ञानेनैव प्रवृत्त्युपपत्तेः । वाक्यस्य
स्वार्थमात्रे तात्पर्यपर्यवसानात् । अधिककल्पनायामश्रुतकल्पनाप्रसक्तिः ।

अनेतेत्यादिष्वपि यजनादेः सुखसाधनतामात्रं प्रतीयते । न शब्दस्य
सकृतावाक्यमात्रस्य प्रेरकत्वे सर्वैर्विहितमनिष्टसाधनमपि क्रियेत ।
अन्यत्तरपि सिद्धे साङ्गुलिनिर्देशादिना युज्यते । न च कुत्रचित्सुख-
साधनं विना कार्यान्वितं विद्यते । लिङाद्यर्थोऽपि सुखसाधनत्वमेव ।
न च कार्यान्वित एव तात्पर्यमित्यत्र किञ्चिन्मानम् । 'सुखसाधन-
त्वमेकं नृणां वेदः प्रदर्शयेत् । न कुर्विति नरं कापि प्रेरयत्यत्र कञ्चन ।
सुखसाधनताज्ञानात्सुखप्राप्त्यर्थमिच्छया । प्रवर्तते ततो वेदः सिद्धस्यैव
वर्तकः । न तु कारकतां कापि वेदः प्राप्नोति कस्यचिदि'ति ब्राह्मे ।
तस्माद्दिरोधिकथनं मोहत एव । कार्यान्विते शक्तिरिति वदता
विद्वद्वाक्यानां प्रामाण्यमङ्गीकृतं च । अन्यथा वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा
अनेतेत्यादौ वसन्तादिलक्षणवाक्यानां स्थानान्तरस्थानां स्वार्थं प्रमाण्या-
त्प्राप्तस्तत्तादिसिद्धेर्यागाद्यसिद्धिः । कार्यान्विते शक्तिरित्युक्ते कार्य-
स्य कार्यान्वयाभावादशक्या विध्यादेरसिद्धिश्च । कार्यपदस्य स्वत
न शक्तिरन्येषां कार्यान्वितत्वेनेत्यङ्गीकारे कल्पनागौरवम् । स्वार्थे
शक्तिरित्यङ्गीकारे न कश्चिद्दिरोधः । कर्तव्यतामात्रे वाक्यप्रामा-
ण्याङ्गीकारे कर्मप्रयोजने प्रमाणाभावाच्चत्रापि तात्पर्यमङ्गीकर्तव्यमेवेति
विद्वद्वेव सिद्धे तात्पर्यम् । 'चित्रादितारकाद्वन्दं यदा पूर्णेन्दुसंप्लुतम् ।
आदिमासा विज्ञेया' इत्यादौ वस्तुयाधार्थ्ये तज्ज्ञाने चोभयत्रतात्पर्य-
संज्ञात् । उपासनावाक्येष्वप्युपासनायां वस्तुयाधार्थ्ये चोभयत्र
तात्पर्यं युक्तम् । 'उपासनायाः कार्यत्वे विष्णोरात्मत्व एव च ।
अत्रापि तात्पर्यमात्मोपासादिके विधौ । तस्मादसत्यं न ध्याये-
त्तापतसत्यता यथा । विचार्य मतिमान्वाक्यैर्बहुभिः स्वार्थवाचकै-
रिति हरिवंशेषु । तस्मादिष्टसाधनमेव सर्ववाक्यार्थः । तार्किकाणां
तदवचनानां प्रामाण्यं सिद्धमेव । अतस्तद्दिरोधिकथनं मोहत एव ।
वस्तुयाया विरोधश्चेत्प्रत्यक्षेणागमेन वा । सैवाप्रमाणतां गच्छेदागम-

विद् तयाऽश्वजम् । तस्मादागम एवैको मानानामुत्तमोत्तमः । धर्मार्थ-
काममोक्षाणां साक्षादेव प्रदायक इति वायुप्रोक्तवचनानुमानविरोधो
वक्तुं युज्यते । सर्वत्रानिवार्यत्वाच्च प्रत्यनुमानस्य । 'निर्णयस्त्वाममे-
नैव नानुमाऽऽगमवर्जिता । कचिन्निर्णीतिहेतुः स्यादतः शास्त्राद्विनिर्णय-
इति भारते । न च वेदात्मकेतिहासपुराणोक्तन्यायं परित्यज्य येन
केनचित् कृतन्यायो युज्यते । 'अश्वपादकणादौ च साङ्ख्ययोगाहता-
स्तथा । शिवशक्तिमहायानलोकायतपुरःसराः । गाणपत्याश्च सौराश्च
सर्वे प्रोक्ता दुरागमाः । ऋग्यजुःसामाथर्वाधेतिहासपुराणकौ । स्वार्गमा-
इति संप्रोक्ता भीमांसा धर्म एव चे'ति पाठे । 'पञ्चरात्रं भारते च
मूलरामायणं तथा । इतिहास इति प्रोक्तो ब्राह्मार्थं च पुराणकमि'ति
प्रकाशिकापाम् । वेदाश्चैवेतिहासाश्च पुराणं भागवतं तथा । मूल-
प्रमाणमुद्दिष्टं भीमांसा च तयोच्तरा । एतेषामविरोधे तु मानमन्य-
दुदीरितम् । एतेषां तु विरुद्धं यदप्रमाणं विदो विदुरि'ति व्यासस्मृतौ ।
'विष्णोः सर्वोत्तमत्वस्य ज्ञानार्थं शास्त्रमिष्यते । अतस्तत्साधकं शास्त्रं
दुःशास्त्रं तद्विरोधि यदि'ति ब्रह्माण्डे । 'विष्णोः सर्वोत्तमत्वं च
तद्वत्तया मोक्ष एव च । शास्त्रार्थ इति निर्दिष्टः सर्वशास्त्रार्थनिर्णय-
दि'ति पाठे । न चागमस्याप्रामाण्यं वक्तुं युक्तं तत्प्रमाणाभावात् ।
स्वतः प्रामाण्याच्च । तदनङ्गीकारे चानवस्थानात् । आगमाप्रामाण्य-
साधकानुमानादेरप्यागमवदप्रामाण्यप्राप्तेश्च । विशेषप्रमाणाभावात् ।
स्वीकृतत्वाच्च तैरपि स्वागमप्रामाण्यस्य । न ह्यनुमानादिना समम-
धारणचैत्यवन्दनादेः स्वर्गसाधनत्वं ज्ञातुं शक्यम् । न च प्रत्यक्षमात्र-
प्रामाण्यवादिनस्तत्सिद्धमागमाप्रामाण्यम् । अतस्तेषां प्रत्यक्षवदनुमान-
वचाङ्गीकर्तव्यमागमप्रामाण्यम् । उक्तं च भविष्यत्पर्वणि । 'येनोक्त-
मागमामात्रं कृतस्तदिति तं वदेत् । प्रत्यक्षादेर्यदि ब्रूयात्तन्मात्रं
केति तं वदेत् । तत्स्वतन्त्रेदागमस्य प्रामाण्यं न स्वतः कृतः । परतः

तत्प्रमाणस्य न कस्यापि स्थितिर्भवेत् । अङ्गीकृतं च प्रामाण्यं सर्व-
प्रामाण्यस्य तु । यतः स्वपक्षप्रामाण्यं विरोधेऽप्यश्वजादिना ।
पक्षीकुर्वन्ति तत्पक्षः प्रत्यक्षादिविरोधकः । शून्यता क्षणिकत्वं च
ज्ञानमात्रत्वमेव वा । भावाभावात्मता साकं शरीरात्मत्वमेव च ।
पक्षेण विरुध्यन्ते मदेह इति दर्शनात् । भावरूपस्थिरत्वादेर्ज्ञाना-
देरस्य दर्शनात् । देहभेदो यद्यमुक्त्यो देहैक्ये मुख्यता कुतः ।
अतिस्मृतिप्रमाणाच्च न युक्ता देहरूपता । अनुष्ठाय च शास्त्रार्थं फल-
योगस्य दर्शनात् । प्रत्यक्षादेर्विरुद्धत्वात्सौगताद्या दुरागमाः । ब्रह्मागम-
सौधाच्च दुष्टत्वं तेषु संस्थितम् । प्रामाण्यं स्वीकृतं यैस्तु वेदाना-
गमा हि ते । शतकोटयः पञ्चरात्रं पुराणं तावदेव च । रामस्य
विरतं तावत्तावदन्यच्च सर्वशः । अनन्ताश्च तथा वेदाः साङ्गोपाङ्गाश्च
शेषाः । सर्वाधिक्यं यत्र विष्णोस्तात्पर्यात्समुदीर्यते । विश्वदेव
पञ्चाणि श्लोकानां समुदीरितम् । बार्हस्पत्यं तथा बौद्धं भावाभाव-
यो तथा । शिवशक्त्यादिकं यच्च किञ्चित्प्रामाण्यसंयुतम् । विश्व-
कोट्येव तत्सर्वमतो मानं न तस्मृतम् । बहुमानविरुद्धं यच्च
अमानं विदो विदुः । गुणसाम्येऽपि किञ्चित् गुणाधिकविरोधि यत् ।
तथा बहूनां ज्ञानानां समानां गुणतोऽपि च । विरोधेकं तु यज्ज्ञानं
मानत्वं गमिष्यति । प्रत्यक्षादौ हि बहुभिः समरेकमपोद्यते ।
आग्नेदाः प्रमाणं स्युर्बाहुल्यादेव किं पुनः । अदोषत्वाद्विषयस्यैव
व्यवर्तकार्यसाधनात् । वेदोक्तकर्मयुक्तानां तथा सिद्धिमतामपि ।
सर्वशक्तियायोगाच्च बाधः कापि दृश्यते । वेदोक्तकर्मसिद्धानां
असाध्यं दृश्यते कचित् । असाध्यं वा ततो वेदाः प्रामाण्यं
निश्चयाद्गता' इति ।

'प्रत्यक्षमनुमानं च वाक्यं चेति त्रिधा प्रमा । उपमाद्यं
अर्थं यदेतेष्वन्तर्गतं हि तत् । निर्दोषेन्द्रियसंयोगः प्रत्यक्षमिति

गीयते । निर्दोषयुक्तिरनुमा तादृशोक्तितयाऽऽनामः । मानं च विशेषेण निर्दोषज्ञानसाधनम् । अर्थापत्तिश्चोपमा च संभवाद्यनुमा तु । दुःखाद्यभावः प्रत्यक्षं बाह्यगन्धानुमा स्मृता । योग्यस्यानुमा लब्ध्याख्या युक्तिरेव हि बाह्यमा । मनसः संप्रयोगो यो दुःखादि रहितात्मनः । अभावरूपं प्रत्यक्षं मनश्च द्विविधं मतम् । चेतनं जडं चेति चक्षुर्गद्यं तथैव च । चेतनं त्विन्द्रियं ह्यात्मस्वरूपाणां स्मृतम् । मुक्तानां चेतनं त्वेव ब्रह्मानुभूयं तथा । स्वरूपेणापि संयोगः स्वरूपस्यैव युज्यते । यथा रत्नस्य संयोगस्तत्प्रकाशेन नित्यदा रत्नस्य च प्रकाशस्य न भेदः कश्चिदिष्यते । विशेषो नाम विशेषा विशेषादृष्टिगोचरः । विष्णोरेव स्वरूपाणां तद्गुणानां तथैव च । तस्यैव शिरादीनां नैव भेदोऽस्ति कश्चन । अमेदोऽपि विशेषेण व्यवहारः पृथग्भवेत् । विष्णोर्जडेन जीवैश्च भेद एव श्रिया तथा विष्णोः क्रियाश्च याः कश्चिदभेदस्तैरपि ध्रुवम् । कादाचित्कत्वमप्यासा विशेषेणैव युज्यते । एवं विमुक्तजीवानां स्वरूपैः स्वगुणैरपि स्वक्रियाभिस्तथैवैक्यं नित्यं स्वावयवैरपि । भेदाभेदस्तु ब्रह्मानां गुणैः स्वैः कर्मभिस्तथा । अंशान्शिनोर्गुणस्यापि गुणिनः कर्म तदतोः कार्योपादानयोश्चैव व्यक्तिसामान्ययोरपि । भेदाभेदः समुत्पत्तिविनाशो यत्र दृश्यते । एकस्मिन्निव्यमानेऽपि तयोरैकस्य कस्यचित् अविनाशवनियमो यत्राभेदस्तु तत्र हि । अभेदश्च स्वभिन्नेन भेदो भेदस्तु तत्र च । भेदाभेदो न तु कापि विष्णोरस्ति कदाचन भेद एव तु जीवाद्यैः केवलाभेद आत्मनि । स्वरूपेषु विशेषो स्वरूपं तस्य सोऽपि तु । क्रियाणां च न नाशोऽस्ति तच्छब्दो पूर्वकालतः । विशेष एवोपरतिः क्रियायाः समुदीरिता । विशेषो विशेषोऽन्यो न चैवास्ति कश्चन । स्वस्यापि तु विशेषश्च स्वपणे भविष्यति । यथा जनेर्जनिर्नान्या तस्यां वस्तुजनिर्जनिः । तथा

जनित्वात्सा सत्त्वं वस्तुन आनयेत् । एवमेव विशेषोऽसौ विशेषान्तर-
पत्तिः । करोति न करोतीति विशेषव्यवहारकृत् । व्यक्तिभावे
पता या तु करोतीति स्वरूपिणी । शक्तिरूपस्थिता सैव क्रिया
शक्तिरित्यर्थे । सा च व्यक्तित्वस्तु जनिवत्क्रियाया रूपमेव तु ।
तथापि तु विशेषेण स्वरूपेण विशेषिणी । जनेर्जनिवदेवासौ ज्ञातव्या
वतिरेकतः । एवं मुक्तक्रिया नित्या नान्येषां भ्रान्तिसम्भवात् ।
मुक्तावच्छेदतथैव निःशेषेणोखिलस्य च । नैव मुक्तक्रियायास्तु
पक्षाश्च पुनरुद्भवात् । अमुक्तानां क्रिया याश्च मुक्तावपि समास्थिताः ।
अभिन्ना इति ता ज्ञेया अभिव्यक्तेः पुनःपुनः । चिन्तनादिक्रियाणां
मुक्तावच्छेदतः सदा । किं मया कार्यमादीनां भेदाभेद उदीरितः ।
अपेतेनैवस्वतन्त्राः क्रिया यस्मात्सदैव तु । भेदाभेदस्ततो ज्ञेयः सर्वत्र
भवेत्येनं तु । ईश्वरः प्रकृतिर्जीवो जडं चेति चतुष्टयम् । पदार्थानां
सिद्धिं तत्रेशो विष्णुरुच्यतः इत्यादि ब्रह्मतर्कः । 'पराऽस्य शक्ति-
विधेयं श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'त्यादि श्रुतयश्च ।
शक्तिशक्तिमतोश्चैव विशेषस्य विशेषिणः । अविनाभावित्वा यत्र न
भेदस्तत्र विद्यते । सर्वाधिकमुखत्वं च ज्ञानं सर्वाधिकं तथा ।
सर्वाधिका सर्वशक्तिस्तोजः सर्वाधिकं तथा । इत्यादयो गुणाः सर्वे
स्वार्थे वैष्णवं तथा । भेदान्यत्वादयः शब्दा अतद्रूपत्ववाचकाः ।
अभिदन्तरशब्दश्च विशेषस्यैव वाचकः । एकस्मिन्नेव शब्दानां यस्तु
ज्ञानस्वरूपिणाम् । प्रयोजकत्वहेतुः स्यात्स विशेषः प्रकीर्तित इति
॥ छ ॥

यदाहुर्व्रह्मविज्ञानात्समग्रत्वं यियाभवः । ब्रह्मज्ञानात्समग्रत्वं
अन्यतथेतिनिश्चयात् । तत्र केचिन्मनुष्यास्तु मन्यन्ते ब्रह्म किं
भिः । समग्रभावमगमदितिब्रूयाच्च तानिति । ब्रह्मापि सर्वदात्मान-
रूपं गुणवृद्धितम् । सर्वदास्तीति मेयं च विज्ञानाति तथैव तु ।

अतएव समग्रत्वं स्वत एवास्य सर्वदा । तदहेयं परं ब्रह्म यो योऽवे-
दुण्वंहितम् । सर्वदास्तीति मेयं च स स याति समग्रताम् ।
मुख्यं समग्रं तद्वत् ज्ञानस्यापि समग्रतः । किञ्चित्समग्रतां देवास्तेषां
ज्ञानं हि तादृशम् । आपुस्ततोऽधर्मा ज्ञानतादृशत्वाद्यथोऽपि तु ।
कपिभ्योऽप्यधर्मा प्राप्नुमानुषाश्च समग्रताम् । अहेयं च गुणैः पूर्णं
नित्यास्तिज्ञानगोचरम् । ब्रह्म पश्यन्नामदेवः सूक्तमेतद्दर्श ह ।
अहं मनुः सूर्य इति स्वान्तर्यामिच्यपेक्षया । अहंशब्दो यतो विष्णो
तत्त्वोत्तमपूरुषाः । वर्तन्तेऽभवमित्याद्याः सर्वान्तस्थे जनार्दने ।
मनुरेषोऽवबोधत्वान्मन्तस्थो जनार्दनः । स ह्याचारानुवाचेः
प्रेरयन्मनुमानसम् । स एव ह्यरिभिः प्राप्यः ह्यर्णान्तस्थो मुमुक्षुभिः ।
स एव कक्षगैः सेव्यः कक्षीवति समास्थितः । स एव शुक्रसंस्थित
नीतीः कवयति स्वयम् । यतः कविः स कामस्य प्रेरणादुग्रताः स्मृतः ।
स एव शम्बरपुरोविभेदन्द्रे व्यवस्थितः । सर्वान्तर्यामिकृत्वानु सर्व
कर्मा स एव हि । ततः सूक्ते तथोवाच वामदेवः श्रियः पतिम् ।
यो योऽहेयं परं ब्रह्म सर्वदास्तीति मानसम् । इदानीमपि जानाति
स्वयोग्यां स समग्रताम् । प्राप्नोति तस्य देवाश्च नाभृतिं कर्तुमीशते ।
आत्मा हि विष्णुर्देवानां तेषु व्याप्तो यतः सदा । निषोक्तत्वेन
कार्येषु तज्ज्ञो यस्माच्च साधकः । पश्य श्रीतो हरिर्नित्यं तस्य श्रीता
देवताः । श्रीतियोगान्नैव तस्य विरुद्धं कर्तुमीशते । एवं विलक्षण
देवमुपास्ते जीवरूपिणम् । अहेयोऽस्तीति मेयोऽन्योऽन्योऽस्तौ हरि-
रित्यपि । न स वेद परं विष्णुं जीवरूपेण वेत्ति यत् । नाहेयतां
वेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्ययुच्यत स
तदभवत्तत्परिणीता तथा मनुष्याणां तस्मैतत्पदयष्टुमिर्बामदेवः प्रतिपेदे ।
मनुरभवत् सूर्यश्चेति तद्विदमन्येति हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स
सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषोऽस्तमभवत्तद्यो
योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव

य वेदास्य तस्मात्पशुवदीरितः । देवानां पशुवचासौ यो वेदाहेय-
रूपिणम् । पशवो बहवो यद्रूपमुखं भोजयन्त्युत । तत्त्वज्ञः पुरुष-
तादृकोऽपि बहुधा यथा । देवान्भोजयति ज्ञानसम्पत्त्या विष्णु-
संश्रयात् । स्वीकारं तु पशोः प्रीतिरेकस्यापि भविष्यति । बहुना
हि गवां लामे परा प्रीतिश्च किं पुनः । तस्मात्पशुबहुगोरूपे देवानां
जन्मवेदिति । भवेदभ्यधिका प्रीतिर्विष्णवेत्यतवेदनात् । नित्याहेय-
तर्पणान्यस्तदन्यो विष्णुरित्यपि । देवानामप्रियं ज्ञानं नैवं विद्यादतः
मान । विष्णोरहेयतां चैव नित्यत्वं पूर्णतामपि । यो न वेद तथा
पम जीर्वैक्यं हरेर्वेदेत् । यश्चासत्यं जगद्भ्यासत्वेन ते तमसि स्फुटम् ।
पञ्जन्ति सर्ववेदैर्हि गुणैः सर्वैर्हरिर्यतः । पूर्णो नित्यमपूर्णश्च जीवा
मुक्ता अपि स्फुटम् । निःशेषदुःखमोकेन सुखैकानुभवस्तु यः ।
मोक्ष इत्युच्यते वेदैस्तेऽपि मुक्ता हरिं सदा । उपासते जगच्चैत-
त्सर्वं तद्वन्तवर्जितम् । न कदाचित्जगन्नाशो न कदाचित्दन्यथा ।
जगत्प्रवाहरूपेण सर्वदेवं व्यवस्थितम् । ज्ञानतः कर्मतो वापि तपसा
तक्तितोऽपि वा । न कस्याप्यन्यथा भाव्यं जगदेतत्कदाचन । सत्यो
विष्णुः श्रीश्च सत्या जीवाः सत्या जडं तथा । असत्यं नास्ति किञ्चिच्च
लोपां ज्ञानगोचरम् । ज्ञात्वा विष्णुमतो मुक्तिं प्राप्नुयात्पुरुषोत्तममिति
विष्यत्यर्षेण । इदमित्यात्मनो योग्यं सर्वं समग्रं भवति ।
निर्दुःखानन्दस्यापेक्षितत्वान्मनसि स्थितत्वेनेदमिति युज्यते । तत्सर्व-
मभवत्सर्वं भविष्यन्त इत्यादिना समग्रभावस्य प्रस्तुतत्वात् । ब्रह्म-
पश्यन्नामदेवो ब्रह्मणो मन्वादिजीर्वैरहेयत्वं प्रतिपेदे । 'ब्रह्म पश्य-
न्नामदेवो ब्रह्मणोऽहेयतां सदा । मन्वादिभिः सर्वजीवैः प्रतिपेदे हि

देवानां यथाह वै बहवः पशवो मनुष्यं मुञ्जुरेवमेवैकः पुरुषो देवा-
तुल्यैकैकस्मिन्नेव पशवादीयमाने प्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां
प्रियं यवैतन्मनुष्या विद्युः ॥ ४ ॥ ब्रह्म वा इदमप्य आसीदेकमेव

मन्त्रद्विगिति ब्रह्मे । तदिदं ब्रह्म योऽहेयत्वादिगुणमेतद्व्यापि वेद । अहंशब्दसाहेयत्वानङ्गीकारे इदंशब्दोऽपि व्यर्थः । सर्वस्वरूपत्वं हि दुर्विद्वद्भिरङ्गीक्रियते । इदंशब्देन परब्रह्मविशेषायां ब्रह्मशब्दो व्यर्थः स्यात् । इदं योऽहमिति वेदेत्येव स्यात् । एवंशब्दश्च व्यर्थः । अस्मत्पक्षे तु तदात्मानमेवावेदित्यपि ज्ञातव्यमित्येवंशब्दार्थः । तत्पक्षे तदपि व्यर्थमेव । न हि तत्पक्षे तत्स्वात्मानं वेत्ति । व्याख्यान-
व्याख्येयभावश्चात्मतिका गतिः । 'अभावे पृथगर्थानां व्याख्या-
मभ्यासमेव वा । कल्पयेन्नैव तद्भावे व्याख्याऽभ्यासश्च युज्यते' इति
भाते । स्वरूपज्ञं तथाऽहेयं नित्यं च ब्रह्म वेत्ति यः । समग्रभावं
गच्छेत्स तत्प्रसादात् संशय' इति च । स ईश्वर एषां देवानामात्मा
भवति । पुष्टिद्वयं च 'तत्सत्त्वं स आत्मे'त्यादिवद्भवति । 'देवानां
व्यापकत्वात् तु तेषामात्मा हरिः सदा । तज्ज्ञः प्रियस्ततस्तेषां तस्य
नाभूतिदास्ततः' इति वामने । सर्वेभ्योऽन्यां विलक्षणानां देवानां
स्वगुणोभ्योऽहेयत्वादिभ्यश्चान्यां य उपास्ते अहेयोऽस्मीति मेयश्चान्यो-
न्यथासौ विष्णुरिति मत्वा यो विष्णोरन्यां देवतामुपास्ते अन्या-
सावन्योऽहमस्मीति न स वेदेति वा । 'जीवादिभ्यो हरिर्भिन्नस्तं पा-
स्वगुणमेदतः । अहेयोऽन्यो हरिश्चान्य इति सत्त्वाज्यमेव वा ।
उपास्ते न स ज्ञानी मनुष्याणां पशुहिं सः । सम्यग्ज्ञानी तु देवानां
पशुरित्यभिधीयत' इति च । एवं स देवानामित्यत्र पूर्वं सम्यग्ज्ञानी
परामृश्यते । एतन्मनुष्या विदुरित्यत्रैतच्छब्देन विष्णोरन्यदेवतोपासन-
मुच्यते । न ह्यज्ञान्येव देवानां भोजकः । ज्ञानी हि विशेषेण
भोजकः । 'अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोक' इति
वचनात् । स य एवंविस्तरेषां भूतानां ब्रह्मविच्च तत्रोच्यते ।
प्रस्तुतत्वात् । 'तत्त्वविदेवमोः प्रोक्तो नरमोऽथाप्यतत्त्वविद् । - तस्मा
देवास्तत्त्वविदे प्रियं कुर्वन्त्यतन्द्रिता' इत्याग्नेये । तस्य ह न देवाश्च

ताभूत्या ईशत इति देवानां तत्त्वज्ञानं प्रियमित्युक्तं च । 'असत्य-
प्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमिति । 'यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं
श्रुत्यार्हमुत जेतोत दाता' । 'सत्यो जीवेशयोर्भेदः सत्या विष्णो-
गुणा अपि । सत्त्वं जगदिदं सर्वं सत्येशजगतोर्भिदिरित्यादेश्च ।
'भेदेनैव जगत्सर्वं भेदेनेशं गुणैः सह । भेदेन जीवानन्योऽन्यं मुक्ताः
पश्यन्ति सर्वज्ञः । निःशेषदुःखहीनाश्च केवलं सुखभोगिनः । जन्म-
मृत्युविहीनाश्च कालसम्बन्धवर्जिताः । रजस्तमःसत्त्वहीनाः प्रकृत्यादि-
विवर्जिता' इत्यादि गारुडवचनात् ज्ञाननिर्वर्त्यता वक्तुं युक्ता । 'तिर्य-
क्त्वानुषदेवादिविष्णुरूपेष्वशक्तता । यस्मिन्कस्मिंश्च विषये दुःखित्वं
भिन्नताऽपि वा । प्रकृतेर्विकारिता वाऽपि च्छेदभेदव्रणादि वा ।
अज्ञानं नाशिता वाऽपि जन्म जीवैरभिन्नता । प्रकृत्यभिन्नता वाऽपि
जीवाभेदः परस्परम् । जडाभेदोऽथ वा विष्णोर्मिथ्यात्वं जगतोऽपि
स । अगुणत्वमदेहत्वमकर्तृत्वं तथा हरेः । सम्यग्भक्तिमृते मुक्ति-
विष्णो तद्वृषतस्तथा । मुक्तावभोगो जीवानां मुक्तौ साम्यं तथैव च ।
अरूपत्वं च जीवानां मुक्तानां बन्धिनामपि । नाशतीर्थादिभिर्मुक्ति-
सत्त्वज्ञानं विनाऽपि तु । विष्णोः सकाशात्प्रकृतेर्ब्रह्मणोऽनन्तरुद्रयोः ।
गरुडेन्द्रसूर्यविष्णवेरसिसोमगुहादिनाम् । प्रद्युम्नसानिरुद्रस्य देवविप्रादि-
नामपि । यैः कैश्चापि गुणविष्णोः सकाशाद्वरता तथा । यदा कदापि
यज्ञैर्वीर्यवरापादिनाऽपि वा । तपसा वाप्युपायैर्वा योगज्ञातादिनापि
स । साम्यं वा विष्ण्वधीनत्वादन्वयैषां स्थितिः कृतिः । असंसारित्वमेषां
वाप्येषामीश्वरतापि वा । विना विष्णुप्रसादेन मुक्तिरेषां सकाशतः ।
विष्णोः प्रयोजनावासिर्विष्णोर्दोषश्च कथन । विष्णोः सर्वेषु रूपेषु
सम्पूर्णगुणहीनता । भेदो वा विष्णुरूपेषु विशेषो वा गुणेषु च ।
प्रियः सकाशादाधिक्यं ब्रह्मादेः साम्यमेव वा । ब्रह्मवायोरनन्तस्य
रुद्रस्य गरुडस्य च । तेभ्यश्चैवेन्द्रसूर्यादेर्विप्रभूपादिनां ततः । ब्रह्मनां

श्रुक्तिगानां वा दैत्यानां मोक्ष एव च । सर्वे मोहार्थमुद्दिष्टं वेदेन
हरिणाऽपि वा । ब्रह्मणा वाऽथ रुद्रेण देवैश्च मुनिभिस्तथा । यथा
सुराणां सञ्ज्ञाने तात्पर्यं सर्वदा श्रुतेः । तथा दुर्ज्ञानजनने तात्पर्यं
मसुरेषु च । एवमेव च देवानां विष्णुब्रह्मादिनामपि । विष्णोः
सर्वगुणैः श्रुतिरपि मत्स्यादिरूपिणः । अजेयत्वमभेद्यत्वमच्छेद्यत्वं च
सर्वज्ञः । सर्वावताररूपाणामपि चित्तसुखरूपता । श्रीब्रह्मरुद्राद्याधिक्यं
सर्वेशत्वं स्वतन्त्रता । सर्वशक्तितत्प्रादानोक्षो ब्रह्मादिनामपि ।
तद्वत्तयैव विमोक्षश्च भेदो जीवेद्ययोरपि । श्रीब्रह्मरुद्राक्रादेः क्रमेणैव
निजा गुणाः । सर्वदोषच्यपेतत्वं विष्णोः सर्वत्र सर्वदा । एतत्सर्वं
सर्ववेदविष्ण्वार्धदेवतागर्णः । ऋषिभिः क्षत्रियाद्यैश्च सम्यक्तात्पर्यतः
सदा । उक्तं सर्वेषु शास्त्रेषु तस्माद्ब्रह्मं बुभूषुभिः । इदं सत्यमिदं
सत्यमिदं सत्यं न संशयः । कोटिभिः श्रपयैश्चापि निर्णीतं देवता-
गर्णः । अनादिकालतथायं शास्त्रार्थो नान्यथा कश्चित् । पुनश्चानन्त-
कालीन एष एव न संशयः । ज्ञातव्यश्चैष एवार्थः सर्वदेव बुभूषुभिः ।
एवं तु स्थिरया बुद्ध्या ज्ञात्वा यास्यथ तत्परम् । एवं ते हंसरूपेण
विष्णुना देवतागणाः । ब्रह्माद्या बोधिताः सर्वे तथा ज्ञात्वा परं गताः ।
साक्षाद्विष्णुर्हंसरूप उत्सर्वं तु दिवौकसाम् । वासुदेवाख्यरूपेण तेन
सर्वहृदि स्थितः । सङ्कर्षणाख्यरूपेण विवेशानन्तमेव च । तं ध्यायति
सदाऽनन्तस्तस्मान्मुक्तिपदेच्छया । प्रद्युम्नाख्येन रूपेण काममेव विवेश
सः । हंसस्तद्वान्तो मुक्तिं काम इच्छति सर्वदा । अनिरुद्धाख्यरूपेण
सौऽनिरुद्धं विवेश ह । हंसस्तद्वान्तो मुक्तिमनिरुद्धस्तथेच्छतीत्यादि
ब्रह्माण्डपुराणे तत्त्वनिर्णयनीयायाम् ॥ ४ ॥

‘विष्णोर्ब्राह्मणजातिः सन् ब्रह्मा जज्ञे चतुर्मुखः । इतोऽग्रे जगत्-
स्तस्मान्क्षत्रजातिरजायत । वायुः सदाशिवोऽनन्तो गरुडः शक्र एव
तदेकः सप्त व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं दान्येतानि देवता
क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति तस्या-

न । कामश्च वरुणश्चैव सोमः सूर्यो यमस्तथा । एवमाद्याः क्षत्रियास्तु
देवानां ब्रह्मनिर्मिताः । श्रेयसी सर्वजातिभ्यः क्षत्रजातिरिति श्रुतिः ।
नैव क्षत्रात्परा जातिर्ब्रह्मजातिं विना कश्चित् । ब्राह्मणाश्च परो राजा
गजसूयाधमेधयोः । उपास्ते राजसूयेऽतो ब्राह्मणो राजसूयिनम् ।
आसीन आसनाधस्तात्तथापि ब्राह्मणो गुरुः । तस्मात्स राजसूयान्ते
ब्राह्मणान्वन्दयित च । यः क्षत्रियो ब्राह्मणहा पितृहा स प्रकीर्तितः ।
आपीयानेव भवति हत्वा स्वपितरं यथेति वामने । ‘स्वतोऽधिकगुणं
हत्वा साक्षाच्च पितरं पुनः । क्षत्रस्य ब्राह्मणं हत्वा तावान्दोषो भवे-
त्त्वमि’त्याद्ये । ‘ईशानो मारुतः प्राणो वायुर्विष्णुस्तथैव च ।
विष्णुश्च पवमानश्च पवनश्चेति कथ्यत’ इति श्रुतत्वे । ‘मृत्युः सङ्कर्षणः
गणः शतानन्तस्तथैव च । बलिर्महाविषश्चेति भूधरश्चेति कथ्यत’ इति
च । ‘इन्द्रः सुपर्णो गरुडो महामारो धुरन्धरः । विश्वजिवाप्यवधश्च
नितेयश्च कथ्यत’ इति च । पर्जन्यो मधवाम्भैव पुरुहूतः पुन्यन्दरः ।
आचीनबहिर्हयैश्च सोमपा मेपभुक्तथे’ति च । ‘यवोनिधिव्राह्मणस्तु
तदात् क्षत्रिये स्वयम् । अधो ब्राह्मण आसीनो राजसूये हि सेवत’ इति
अथ्ये । अच्छति विनाशयति । रीह क्षय इति धातोः ॥ ५ ॥

‘विष्वदिन्द्रवरुणविष्णुस्योऽज्ये दितेः सुताः । रुद्रादन्ये तथा
ह्रा वायोरन्ये च वायवः । अग्ररन्ये च वसवो वैश्या इत्येव कीर्तिताः ।
एक एव हरेर्जातिः परिवारविवर्जितः । वाय्वादीन्क्षत्रियान्सुष्ट्वा पुनरल्प-

अजात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव
अग्रतो दधाति तैषा क्षत्रस्य योनिर्वैद्व्यस्तस्माद्यद्यपि राजा परमतां
तच्छति ब्रह्मवान्तत उप तिःश्रयति स्वां योनिं य उ एतः हिनस्ति स्वां
स योनिमुच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयाः स्वः हिंसित्वा ॥ ५ ॥
य नैव व्यभवत्स विशमसृजत दान्येतानि देवजातानि गणद्या
आख्यायान्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ ६ ॥ स नैव
व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पुषणमित्यं वै पूषेयः हीदः सर्वं पुष्यति

परिग्रहः । इच्छन्बहुपरीवारं वैश्यान्देवान्ससर्ज ह । ततो बहुतरानिच्छन्
शूद्रान्देवान्ससर्ज ह । अथिनौ पृथिवी चैव कालमृत्यव एव च । शूद्रदेवाः
समुद्दिष्टा देववर्णा इति स्मृताः । स्रष्टा स्वयं समुद्दिष्टः पालकां देवता
इमाः । धारणं कथमस्य स्यादतिश्चास्य कथं परा । इति मत्वा
हरेर्मक्तिधर्मरूपं पुनर्विभुः । प्राणिनां धैर्यरूपं च वायो रूपान्तरं
पुनः । ससर्ज मतिमान्ब्रह्मा विष्णोराज्ञापुरःसरः । तस्माद्वायोः परा
नास्ति कृते विष्णुं सनातनम् । शेषादीनां क्षत्रियाणां वायुरेवाधिपः
स्मृतः । धारणाद्धर्म इत्याहुर्वायुर्धारयति प्रजाः । अवलोऽपि ततो
वायोर्विष्णुभक्त्यादिरूपिणः । प्राप्तमिच्छति युक्तः सन्विष्णुं सुबल-
वत्तरम् । यथैव युवराजेन महाराजमभीप्सति । प्राप्तुं धर्माभिमानो
स वायुः सत्याभिमानवान् । तस्मादाहुर्धर्मविदं सत्यं वेचेति वेदिनः ।
सत्यज्ञमथ धर्मज्ञं वायुर्देवो यत्तस्यो'रिति नारदीये । नैव व्यभवदिति
परिवारबहुत्वेन यद्विगिष्टत्वं तन्नाभवदित्यर्थः । 'बृहत्त्वात्सर्ववर्णानां
ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः । क्षत्रवाणात्क्षत्रियाश्च त्रिभून्त्वाद्विशः स्मृताः ।
ऊलवाची हि विदुश्चन्द्रः शुभे दत्ते त्रिभिर्यतः । रमते स ततः शूद्रः

यदिवं किञ्च ॥ ७ ॥ स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेत-
त्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्ययो अवलीयान्वलीयाः समा-
शंसते धर्मेण यथा राजैव यो वै स धर्मः सत्यं वैतत्तस्मात्सत्यं
वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तः सत्यं वदतीत्येतच्छ्रेयैतदुभयं
भवति ॥ ८ ॥ तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विदुः शूद्रस्तदग्निमेव देवेषु ब्रह्माभव-
द्ब्राह्मणे मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वेदयेत वैश्यश्शूद्रेण शूद्रस्तस्मा-
दज्ञावेय देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्यां ५ रूपाभ्यां ब्रह्मा-
भवदथ यो ह वा अस्माद्धोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स पञ्चमविवितो न
भुवक्ति यथा वेदो वान्क्तोऽन्यद्वाक्यमार्कतं यवि ह वा अप्वनेयं वि-
महन्पुण्यं कर्म करोति तद्व्याप्त्यन्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत
स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽसाक्ष्येवात्मनो

५ ब्राह्मण्याभिमानवान् । ब्रह्माऽग्निना सहैवास्ते देवेष्वथ नरेषु च ।
राक्षसेन सहैवास्ते ब्रह्मा शुभचतुर्मुखः । क्षत्रजात्यभिमानो तु पवनो
नराजभिः । सुपर्णशेषरुद्राचैर्मानुषेषु च राजभिः । वैश्यजात्यभि-
मानी च नासिक्यो वायुरुजितः । वस्त्रादिभिः सहैवास्ते देवेष्वथ नरेषु
५ । विह्वभिः शूद्राभिमानो च निर्कतिदेवतासु च । नासत्ययोः पृथिव्यां
५ शूद्रेष्वेव तु मानुषे । यस्मादग्नौ विशेषेण ब्रह्मणः सन्निधिमवेत् ।
क्तोऽग्रावेव देवानां सर्वेषां नियमाद्धविः । हुत्वा लोकान्यार्थयन्ति
अथ विप्रेषु मानुषे । सर्वज्ञात्युच्चमो ब्रह्मा यतो विप्राविसंस्थितः ।
तस्माद्विप्रान्ताथैवाग्निं तर्पयेद्ब्रह्मतुष्टिकृत् । तुष्टे ब्रह्मणि विष्णुश्च तुष्टो
लोकान्प्रदास्यति । अग्निविप्रार्चकोऽप्येवं यो न वेद हरिं परम् ।
अथर्पं सर्वजीवानां हरिस्तं नैव भोजयेत् । यथाऽनघ्नतो वेदस्तु यथा
कर्माकृतं तथा । न सम्यक् फलदो विष्णुरज्ञातो जगदीधरः ।
एषवेत्ता सहदपि हयमेवादिकं हरेः । कुर्यात्क्षयिष्णुफलवान्स
अन्नात्र संशयः । आप्तकामतयाऽन्येति यो विष्णुः समुदीरितः ।
धर्माश्रयमुपासीत तमेव पुत्रं सुधीः । विष्णुसर्वाश्रय इति सदोपास्ते
५ आत्मवान् । क्षीयन्ते नास्य कर्माणि शुभान्येव कदाचन । उपासना-
त्तान्मुक्तो भोगान्कर्मफलान्सदा । युक्ते विष्णोः समीपस्थः सर्वदोष-
संयजित'इति ब्रह्माण्डे । एताभ्यां रूपाभ्यां सहितं हि ब्रह्माभवत् ।
५ च लोकं स्वाश्रयम् ॥ ८ ॥ 'योऽयं सर्वेषु जीवेषु नियामकतया
व्यतः । स विष्णुराप्तकामत्वादात्मैत्येवोच्यते बुधैः । स लोकः
परमृतानां सर्वजीवेषु संस्थितः । वैश्वदेवादिकान्होमान्वज्ज्ञांश्च कुर्वते
विभुः । कारुण्यात्सर्वदेवेषु तेन देवाश्रयो हरिः । कर्षीणामाश्रय-
वापि स्थाध्यायेष्वपि संस्मृतेः । स हि जीवेषु संविष्टः पिण्डं

पक्वामयते तत्तत्सृजते ॥ ९ ॥ अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां
लोकः स यजुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदजुहोति तेनर्षीणा-

पुत्रजनि तथा । यत्करोति पितृणां च संश्रयस्तत एव सः ।
 तृणोदकादिदानेन पशूनामन्नतो नृणाम् । उपकाराच्च सर्वेषां प्राणिनां
 माश्रयो हरिः । यज्ञादीन्देवतादीनामन्नत्वेन पुरैव यत् । ब्रह्माचर्यथिता
 प्रादात्स्वीराश्वेस्तद उत्तरे । अतश्च सर्वलोकानामाश्रयो विष्णुरेव सः ।
 एवं यो वेत्ति विष्णोस्तु सर्वाधारत्वमुत्तमम् । सर्वाण्यपि हि भूतानि
 तस्येच्छन्त्यविनाशिताम् । स्वाश्रयस्य यथा नित्यमनाशं प्रार्थयन्ति
 हि । राजादेरपि तात्वेवमुत्तमाश्रयवेदिनः । तदेतद्वासुदेवस्य सर्वा-
 धारत्वमुत्तमम् । विदितं सर्ववेदैश्च भीमाभ्यामिश्च निश्चितमिति
 भविष्यत्पर्वणि । 'किन्तु ब्रह्मादिभिर्देवैः पुरा दृष्टा निरंहसः ।
 निर्भयात्विष्णुनाश्रैव यथेष्टं पदमागतान् । अलम्बा चात्मनः पूजा-
 सम्पगाराश्रितो हरिः । मयाचास्मादपि वैष्ट्यं वाञ्छताहकृतात्मना ।
 ततः साक्षाजगन्नाथः प्रसन्नो भक्तवत्सलः । अंशशेनात्मनैर्वेता-
 न्मूजयामास केशवः । देवान्पितॄन् द्विजान्द्रव्यकन्याद्यैः करुणामयः ।
 ततः प्रसूति पूज्यन्ते त्रैलोक्ये सचराचर'इति पात्रे ॥ छ ॥ 'एवं
 नारायणः पूर्वमासीज्जायां स ऐच्छत । विद्यमानामपि सदा मोहात्
 पुरुषोत्तमः । नित्यत्वेऽप्युभयोर्देवोऽवियुक्तस्तु तथा यदा । एव
 ह्युच्यते देव्या रममाणः सुतं विभुः । ऐच्छद्ब्रह्मा ततो जज्ञे ॥
 मथ यत्पितृभ्यो निमृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्या-
 न्मासयते यदेभ्यो दानं (ऽदानं) ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशूनां
 सृणोदकं चिन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाः स्वापिपासा
 काभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकापारिणि-
 मिच्छेदेव' हेव चिदे सर्वाणि भूतान्परिष्टिमिच्छन्ति तत्रा यत्प्रजि-
 भीमा'सितम् ॥ १० ॥ आत्मैवेदमत्र आसीदेक एव सोऽकामयत ज-
 मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीत्येतावान्ने ज-
 नेच्छ'अथ नातो भूयो चिन्देत्समादयेत्तर्होकाकी कामयते जाया मे स्यात्
 प्रजायेयाथवित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकै-

इवांश्च सर्वशः । जाते पुत्रे वित्तमैच्छद्भूतान्यण्डं ततोऽभवत् ।
 एवञ्चान्तस्त्वमे लोकाः कुर्यां कर्मेति चैच्छत । ततस्तु कृतवान्यज्ञं
 तस्मै स पुरुषोत्तमः । आहुरात्मेति तं देवं पूर्णत्वाद्विष्णुमव्ययम् ।
 तस्मादद्यापि यः कामी स ह्येतावन्तमिच्छति । देवं वित्तं सुखाद्यं हि
 शिवाद्यं मानुषं तु यत् । इदानीमपि तस्माद्धि कामयेदेवमेव तु ।
 यः कश्चित्पुरुषो वाऽपि तद्वैकल्यादकृत्स्नवान् । एकाकिनोऽप्यवैकल्यं
 पथैव स्यात्तथा मृणु । स्वात्मनस्त्वपृथग्यत्तज्ज्ञानरूपं मनः परम् ।
 एकावपि न हेयं यत्तत्स्वात्म्येत्येव चिन्तयेत् । जायां तु तादृशीं
 जावं बलं तादृख्यमात्मजम् । श्रोत्रं चक्षुश्च तादृग्यद्विचं देवं च
 मानुषम् । एवं भूतं चिन्तनं यत्तत्कर्मेत्येव चिन्तयेत् । एतत्पङ्कं च
 तस्य सर्वज्ञाय समर्पयेत् । एवमात्मा प्रिया पुत्रो वित्तं द्विविध-
 मित्यपि । पञ्चभिः क्रियते यज्ञः पुरुषः पशुरेव च । मातापितृभ्या-
 रक्षन्तं तयोः पूर्वेण कर्मणा । ज्ञ्यस्य कर्मणा चैव साध्यः पञ्चभिरेव
 त । एवं हि प्राणिनोऽप्येऽपि जायन्ते नात्र संशयः । एतामुपासनां
 सर्वाद्यो ब्राह्मं पदमाप्य च । सर्वस्यास्य पतिर्भूयाद्विष्णोरेव प्रसादतः ।
 तस्मै पदे त्वयोग्या ये ते देवपदमाप्नुयुः । तस्याप्ययोग्या लोकस्य
 त्वेवुरधिकप्रियाः । क्रमान्मुक्तिं ब्रजेयुश्च केशवस्य प्रसादत'इति
 ब्राह्मस्ये । अविशेषेण ततोऽन्यत्स्यादितीच्छन्नपि न विन्देत् ।
 ततोऽन्यस्याभावात् । 'आत्मा मनश्चिन्तनं च शेमुषी बुद्धिरित्यपि ।
 एकार्थेवाचका धीश्च मनीषा तप इत्यपी'ति श्रुदतत्त्वे । 'सर्वाश्रय-
 यः पितरं सर्वेषामधिकं गुणैः । अविदित्वा महत्पुण्यं कृत्वा न फल-
 लभमवेत् । तथा ज्ञात्वा हरिं यस्तु कुर्यात्कर्म सदादितम् ।
 सन्ततकलवान् स्यात्प्राप्नोति च मनोमतमि'ति बृहच्छ्रुतौ । परमात्मैव
 तत्त्वान्तर्पामित्वेन सर्वेषां लोक आश्रयः । 'गृहस्थान्तर्गतो विष्णु-
 विदेव'अथो भवेत् । स्वाध्याये ऋपिसंस्तुत्या ऋषीणां च सदाश्रयः ।

स्वाध्यायाच्छादतश्चैव पितृणामन्नदानतः । मनुष्यादेरतो वेत्ति य एवं सततं गृही । स्वस्यान्तर्यामिणं विष्णुं सुरादीन्पूजयेत्तथा । तस्या विनाशमिच्छन्ति स्वाश्रयस्य यथा सुराः । तदेतत्सर्वशस्त्रेषु कथि सङ्गैर्विचारितमिति नारायणश्रुतौ । नराणामाश्रया देवा न देवाना नराः क्वचित् । नराणां च सुराणां च गतिरेको जनार्दन' इति च । आत्मा ब्रह्मा । 'आत्मा तु जगतां ब्रह्मा तस्यात्मा भगवान्हरिः । स एव जातः प्रथमं वासुदेवाच्चतुर्मुखः । सोऽकामयत भार्या मे स्यात्पुत्रस्तदनन्तरम् । ततो विच्छं मम स्याच्च कर्म कुर्यां ततो हरेः । इति सोऽपि न तान्प्राप ततोऽपूर्णत्वमात्मनः । मत्वा पूर्णत्वमिच्छ्यम् भार्या वाचमकल्पयत् । प्राणं पुत्रं तथा वित्तं चक्षुर्वाङ्मथान्तरम् । ज्ञानाख्यं श्रोत्रमेवासौ कर्म स्वात्मानमेव तु । एवं स मानसे यत् त्वपजत्केनैवं विभुम् । ततोऽस्य वाचः सम्भूता भार्या तस्य सरस्वती । पुत्रः प्राणादभूर्नापुदिशौ लोका हिरण्ययाः । तस्यापरोक्षतां याति भगवान्पुरुषोत्तमः । सर्वविद्या ददौ ताञ्च श्रोत्रेण जगृहे विभुः । आत्मना सर्वकर्माणि चकार भगवत्परः । पुराऽऽसीन्मन एवात्मा तेनेदं पञ्चकं विभुः । अत्रापि कर्मपर्यन्तं देहान्तात्पञ्चकान्स्वयम् । तस्मादद्यापि यो विद्वानुपान्ते पञ्चकं तथा । विष्णूपकरणत्वेन । इदं सर्वमाप्स्यति । मुक्तिश्चान्ते भवत्यस्य पञ्चानां देवतां हरिम् । नारायणं वासुदेवं तथा सङ्कर्षणं विभुम् । प्रद्युम्नं वानिरुद्धं च सत्यं नित्यमेव तु । सवनत्रयं तथा पूर्वमुत्तरं चेति पञ्चकम् । यज्ञे मरु शिरः पक्षौ पुच्छं पशुषु पूरुपे । चतुर्दिशं तथा मध्यमिति सर्ग पञ्चकमिति च ॥ इत्यव्याकृतब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ५ ॥

प्राप्तोत्पल्लवः पृथ तावन्मन्यते तस्योक्तुःश्रुता मन एवास्यात्मा वाग्नाम प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं देवं श्रोत्रेण ॥ तच्छृणोत्यात्मैवाव्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एव पाङ्को यज्ञः पाशुः पाङ्कः पुरुषः पाङ्कमिदं सर्वं वदितुं किञ्च तद्विदः सर्वमाप्नोति एवं वेद ॥ ११ ॥ इत्यव्याकृतब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ५ ॥

पिता विष्णुः । यत् यदा । तपसा प्राणिनां कर्मभिः । मेधया स्वेच्छया । 'स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिरिति' इति चनात् । 'सप्तान्नानि यदा विष्णुः परमाः पुरुषो विभुः । सर्वे तेषां स्वार्थानि चकार त्रीणि केशवः । मनो वाचं तथा प्राणं तस्मात्तैस्तुष्टिमेति सः । तस्मात्तद्भक्तिकामः स्यात्सङ्कल्पं तत्कृतिं प्रति । कुर्यात्तद्देहनेच्छां च श्रद्धां तस्य गुणोन्नतौ । अथद्वागन्यसाम्ये माप्यन्येषामुन्नतौ ततः । अन्येषां सत्स्वरूपत्वे प्राकृतत्वादिकेऽस्य च । पुतिं तच्चिन्दिवागादौ प्राप्ते तत्रैव चाधृतिम् । तन्मतस्य विसर्गार्थं क्षिप्रं तद्भक्तिवर्जने । तद्विवेकं धियं चैव तदज्ञाने भिर्यं तथा । वाचं नित्यं तद्गुणोक्तौ प्राणं तत्कर्मणि स्फुटम् । तदन्यकर्मसन्त्यागे

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितृकर्मद्वय साधारणं देवान्भोजयन् श्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत्तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेवा यो वैतामसिति वेद सोऽन्नमिति प्रतीकैर्न स वैश्वानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितृकर्मद्वय साधारणमितीदमेवाव्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो न्यायतेति मिश्रः श्लोको देवान्भोजयदिति कुते च प्रवृत्तं च तस्माद्देवेभ्यो जुहोति प्र च जुहस्ययो आहुर्वैशोपूर्णमासाविति उक्तमिष्टियाजुः स्यात्पशुभ्य एकं प्रायच्छति तत्पशुः प्रयो होवासे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाग्रे मल्लोहयन्ति श्वेनं वाजुचापयन्त्यथ व्रतसं जातमाहुर्त्तुणाद इति तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पथसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदपुनर्भुष्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्भुष्युमपजयत्येवं विद्वान्सर्वं हि देवेभ्योऽन्नायं प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेवि पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते यो वैतामसिति वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्येकैतज्जुह्वीक्षीयत इ सोऽन्नमिति प्रतीकैर्नेति मुखं प्रतीकं मुखोन्त्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशंसा ॥ २ ॥ श्रीण्यात्मनेऽ-

चापानं व्यानमस्य च । विरोधिनां निरासे त्वयोदानं योगधारणे । मनोवागादीन्द्रियाणां समानं नियमेऽत्र हि । अवमुक्तेषु मुख्यैरनरः कुर्यात्सदैव हि । अनेकगोचरेच्छा स्यात्काम एकाग्रये स्थितः । प्राणः प्रवृत्तिहेतुः स्यादपानस्तु निवर्तने । बलकर्मा तथा व्यान उदानो योगकर्मकृत् । देहेन्द्रियमनोनेता समानो नः स्थितिप्रदः । मनोवाक्प्राणसाक्षिच्यप्राधान्याजीव उच्यते । मनोवाक्प्राणरूपोऽसौ भगवान्पुण्योत्तमः । मनोवाक्प्राणतलस्य ज्ञाता अन्येऽभिमानिनः । ब्रह्मा सरस्वती वायुर्मनआद्यभिमानिनः । सर्वस्यान्तः स्थितं विष्णु-मायत्ता शशिध नः सदा । सर्ववाचश्च श्रोत्राश्च विष्णोर्नामेति कीर्तिताः । तज्ज्ञानां तत्फलं च स्यादज्ञानां तत्फलं न तु । सर्वेन्द्रियगतं ज्ञानं मनआयत्तमीरितम् । पृष्ठे स्पृष्टेऽप्यनेनाहं स्पृष्ट इत्येव वेत्त्यतः । मनस्यन्याकुलेऽन्यत्र नैव वेत्ति कथञ्चन ॥ छ ॥

कुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यजमना अभूवं नादर्श-मन्यजमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाभीर्षित्वेतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च राज्यो वागैव सैषा हन्तमायत्तैषा हि नः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राणपदैतन्मयो वाऽयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥ त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ त्रयो देवा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥ पिता माता प्रजेत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजाः ॥ ७ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥ यत्किञ्च विजिज्ञास्य मनस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥ यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १० ॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरुप-मयमग्निस्तथावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥ अथैतस्य

लोकवेदसुरज्ञातपित्रादेशाभिमानिनः । बुभुथिव्यशिक्षयापां मोमस्याप्यभिमानिनः । स इन्द्रः परमैश्वर्यादशत्रुः समवर्जनात् । वायुरेते समा व्याप्नौ ब्रह्मेरौ गुणतोऽधिकौ । अनन्ताश्च गुणा शेषा-मन्यजीवव्यपेक्षया । तेभ्योऽप्यनन्ता विष्णोस्तु तेषामेवमुपासकः । नित्यलोकोपभोगी स्यादनित्यस्यान्यथा भवेत् । वायुः प्रजापतिः सोऽसौ चन्द्रसंख्यो विशेषतः । रात्रौ रात्रौ क्षयादस्य पूरणाद्वि-नामकाः । कलाः पञ्चदश प्रोक्ता ध्रुवैवास्य तु षोडशी । अकलोऽपि स चन्द्रस्य कलाभिः प्रोच्यते तथा । सोऽन्तावासां यतो रात्रौ प्राणभृत्सु व्यवस्थितः । कल्याणेशादल्पदोषः कृकलासवधोऽपि सन् । तस्यां रात्रौ महान्दोषो देवताऽवेशतो भवेत् । वायुः संवत्सरः प्रोक्तो वत्सो विष्णोरसौ यतः । सम्यगेव रतिं याति स एवं विदुषि स्थितः । अध्रुवास्तु कला यद्वत्सौम्यस्तस्य तथा धनम् । आगमापायवच्चातु भुवावहेह उच्यते । नाभिस्थानं शरीरं तु चक्रस्य प्रविबद्धनम् । सर्वस्वविजयैऽप्यस्मात्प्रधिमात्रं तु गच्छति । एवं महागुणान्देवानेवं नो वेद पूरुषः । न चैभ्योऽतिप्रियः कश्चिद्विष्णोरस्ति कदाचन ॥ छ ॥

मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरुपमसावादित्यस्तथावदेव मनस्तावती द्यौ-स्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनः समेतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपन्नो द्वितीयो वै सपन्नो नास्य सपन्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥ अथैतस्य प्राणस्थापः शरीरं ज्योतीरुपमसौ चन्द्रस्तथावानेव प्राण-स्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्वे एव समास्तस्यैऽनन्तास्तस्य यो हैतानन्तवत उपास्तेन्तवन्तः स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्ते अनन्तः स लोकं जयति ॥ १३ ॥ स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडश-कलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभि-रेषा च पूर्यते अप च क्षीयते सोऽम्बावास्याः रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुग्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताः रात्रि प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्नादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥ यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य चित्तमेव पञ्चदशकला आत्मैवास्य षोडशी

चतुर्थं भोज्यमेवात्र सर्वसाधारणं स्मृतम् । आत्मनोऽति-
समीपत्वं तस्य योज्यस्य मन्यते । अक्षयं पापमस्य स्यादेवब्रह्मस्व-
हारिणः । तदेव मन्त्रयुक्तत्वाद्ब्रह्महोमात्मना द्वयम् । देवानां प्रदत्तौ
विष्णुस्तस्मान्नैवेच्छया यजेत् । यदीच्छया यजेत्तेषामपहतां भविष्यति ।
देवस्य तेन येनैव काम्यार्थं चिनिर्योजितम् । परकीयेन चित्तेन
तस्मिन्विनिमये यथा । चतुष्पाञ्चो द्विपाञ्चश्च पशुभ्यः एव
आत्मकम् । प्रायच्छत्सप्तमात्रं स गोधीरं मुख्यमत्र च । आत्मन
नैव देवानां तद्धोमार्थं प्रकल्पितम् । संवत्सरं गोपयसा येन होमो
हरेः कृतः । भगवत्तत्त्वविदुषा तस्य मुक्तिर्न संशयः । अष्ट-
भगवद्रूपस्यैतद्दर्शनकारणम् । भगवद्रूपितस्तु विना होमेन मुच्यते ।
सप्ताक्षसृष्टितत्त्वज्ञस्त्वेकहोमेन मुच्यते । विशेषज्ञो यतः सोऽयं
भगवत्तत्त्ववेदने । को नाम भगवान्विष्णुः परमानन्दरूपतः ।
प्राणिनां कर्मभिश्चैव स्वेच्छया च पुनः पुनः । सप्ताक्षं सृजते
यस्मादज्ञानामक्षयस्ततः । तस्मादक्षितनामाऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः ।
य एवमक्षितिं वेद भगवन्तं सनातनम् । अप्रयत्नेन भोगाः स्फुर्यंश्छा-
स्तस्य सर्वदा । सप्ताक्षोपासनं यस्माद्देवानां योग्यमुत्तमम् । तस्मा-
द्देवतामप्नोति योग्यो देवपदस्य यः । ऊर्जं देवान्मुष्टिर्दृष्टं ऊर्जितास्त
गुणास्तथा । तदप्याप्नोति न नरा योग्या एतदुपासने । ज्ञानमात्रेण
देवानां सामीप्यं प्राप्नुवन्ति त' इति नारायणीये ॥ छ ॥

कला स चित्तेनैवा च पुर्यतेऽथ च क्षीयते तदेतन्नर्था यद्यप्रमाता
प्रधिविचिंतं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनऽ-
नावित्येवाहुः ॥ १५ ॥ अथ त्रयो याव लोका मनुष्यलोकाः पितृलोको
देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जन्मो नान्येन कर्मणा कर्मणा
पितृलोको विधया देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विधा
प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥ अथातः संमत्तिर्वदा प्रियस्मन्यतेऽथ पुत्रमाह तं
ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रसाहाद्ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति

ब्रह्मेति वेदः । स्वाध्यायादिकर्तृत्वात्पुत्रस्त्वं ब्रह्मेत्याद्युच्यते ।
आत्मा भवति, व्यापको भवति । 'पुनः पुनः कर्मकृतिर्मातृगुण्यजय-
य्यते । जन्मान्तरं विना नैव कर्मणा तत्तु युज्यते । पुत्रेण विधया
मित्रमेकैकेनापि युज्यते । उभाभ्यां किमु वक्तव्यमष्टभागफलं
ज्ञात् । विधया त्वर्थमाप्नोति सर्वं तप्तान्नविद्धमेत । पुत्रमाविश्य
नामध्यान्मुच्यतेऽच्छिद्रकर्मणः । अक्ष्णं च पुदिदिच्छिद्रं पुत्र-
मन्नापतो भवेत् । पृथिव्यादिस्थिता देवाः सरस्वत्यादिकास्त्रयः ।
तदिकावेक्षतो देवेष्वतो देवा इति स्मृताः । यदावेशात्सर्वमुक्तं तत्त्वं
ह्यी तु वाध्वि सा । यदावेशाच्च दुःखी स्वादानन्दी दैवतं मनः ।
यदावेशात्सर्वकार्येष्वम्लानः प्राण एव सः । सर्वसामर्थ्ययुक्तः स्यान्न
प्रियेव कदाचन । एवं सप्ताक्षविन्मुक्तस्त्रिभिर्गाविष्ट एव तु । सर्वेषु
यास्मिन्वेति न दुःखी प्राणिषु स्थितः । सप्ताक्षोपासनायोग्या देवा
प्राप्तन्तो हि यत् । देवांश्च पापं नाप्नोति तस्मात्पापं न तस्य तु ।

यत् किं चानुक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञास्तेषां
पर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता
यज्ञाश्चैव इव सर्वमेतस्मात्सर्वं सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुन-
रनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यद्वैवेदित्स्मालोकाश्चै-
तरेभिरेव वाणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यन्तेन किञ्चिदङ्गया कृतं
अपि तस्मादेन सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रे-
णास्मिन्लोके प्रतिप्रत्ययैर्नमेते देवाः प्राणाः जन्मता आविशन्ति ॥ १७ ॥
पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवी वागाविशति सा वै देवी वाग्यया यद्यदेव वदति
तद्भवति ॥ १८ ॥ दिवश्चैनमादित्याश्च देवै मन आविशति तद्धै देवै
ज्जो येनान्येव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥ अद्भुतश्चैनं चन्द्रमसश्च
प्राण आविशति स वै देवः प्राणो यः सञ्चरन्श्चासञ्चरन्श्च न
मर्यतेऽथो न रिण्यति स य एवंचित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यर्णं
एतद्वत् स यद्येतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येव दैवविदं सर्वाणि
भूतान्यवन्ति यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवासां
गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥ २० ॥ अथातो ब्रतमीमांसा

देवा मनुष्यतामशैरामा ये पुत्रतः फलम् । स्यात्तेषामेव चामुक्ते-
भुक्तानां न तु किञ्चन । मुक्तानां देववागादेरावेशः सम्प्रकीर्तितः ।
प्राणज्ञानं यथाऽवन्ति रहस्यमिति सर्वदा । एवं मुक्तस्वरूपं चाप्यवन्त्येव
रहस्यतः । उत्तमः सर्वदेवेषु प्राण एव हरंरनु । चतुर्मुखस्य प्राणस्य
न विशेषोऽस्ति कश्चन । तस्माद्विष्णोर्व्रतस्यानु नित्यं प्राणव्रतं चरेत् ।
हंसोपास्तिः श्वासरूपे तयोर्व्रतमुदीरितम् । हंसरूपौ हि तौ देवौ
श्वापोच्छ्वासप्रवर्तकौ । तस्मात्प्राण्यादपान्याच्च सदृशं संस्मरेन्मदा ।
नान्यस्योपासनं कुर्यात्तद्वृत्त्यर्थं विना क्वचित् । इन्द्रियाणि ससर्गादी
वासुदेवः प्रजापतिः । अध्यात्ममिन्द्रियाण्याहुरधिदेवं तु देवताः ।
अध्यात्ममभिर्वाङ्मा चक्षुरादित्य उच्यते । श्रोत्रं तु चन्द्रमा नाम
मनः स्थूलं तु वासवः । येन यज्ञादिकं कुर्याच्छेषरुद्रविपास्तथा ।
मनः सूक्ष्मं ज्ञानयोग्यं शेषो व्याख्यानगोचरम् । रुद्रस्तु मननाकार
च गारुडो ध्यानगोचरम् । वायुः प्राण इति प्रोक्तो येन सा
नियम्यते । त एते भगवत्सृष्टा व्यूढिरेऽध्यात्मसंस्थिताः । अधिदेव
ज्वलत्कर्मा वह्निः सूर्यस्तु तापकः । सोमः कान्तौ वृष्टिकर्मा वासवा
शेष एव तु । पञ्चरात्रप्रवृत्तीशो रुद्रस्तत्सक्रियापरः । सर्वप्रवर्तको

प्रजापतिर्ह कर्माणि स्वसृजे तानि सृष्टान्मन्त्रोऽन्येतास्पर्धन्त वरिष्य-
म्येवाहमिति वाग् दध्रे द्रष्टव्यमहमिति चक्षुः श्रोत्रमहमिति श्रोत्रमेव
मन्यानि कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्यप्यो-
क्तान्यात्वा मृत्युरवाक्यत्तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति
श्रोत्रमथैवमेव नागोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि जातुं दक्षिरेऽयं वै वा
श्रेष्ठो यः सञ्चरन्श्वासञ्चरन्श्च न व्यथतेऽथो न लिप्यति हन्तास्यैव तस्यैव
रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमवस्थत्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राण
इति तेन ह वायु तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य
हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुध्यत्यनुशुष्यहैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मं ॥ २१ ॥
अथाधिदेवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तपस्याम्यहमित्यादित्य
मास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यद्यधिदेवः स यथेष्टो
प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्ग्लोचन्ति हन्यदेवता

वायुर्ज्ञानमोक्षप्रदस्तथा । वेदप्रवृत्तिकृद्दीन्द्रस्तेऽधिदेवे च पस्पृष्टुः ।
उदं श्रेयानहं श्रेयानिति तानब्रवीद्धरिः । स्वकर्म यस्वविश्रान्तः
कुर्याच्छ्रेयान्नि वः स्मृतः । इति श्रुत्वा ततश्चक्रुः कर्म स्वं स्वमनारतम् ।
तानेताञ्चमरुपेण प्राप ब्रह्मा प्रजापतिः । श्रान्ताः स्वं भगवत्कर्म न
शक्नुः सर्वदेवताः । वायुं तु समशक्तित्वात्प्राप ब्रह्मा प्रजापतिः ।
तनासो भगवत्कर्म सर्वं च कृतवान्सदा । श्रमात्पापात्मको मृत्यु-
भगवत्कर्मवर्जनात् । अन्यान्देवानवापाशु नैव वायुं कदाचन । ते
वायुं ज्ञानमेच्छन्त श्रेष्ठोऽयमिति निश्चिताः । तं ज्ञात्वा तेन चाविष्टा-
तद्भुत्व्यवमुपागताः । तस्मात्प्राणाश्च मरुत इत्येषां नाम संस्थितम् ।
वायोर्देवा हि जायन्ते लयमेष्यन्ति तत्र च । तस्माच्चित्यं तद्भुताश्च
तद्भुतोऽतो भवेत्सदा । अन्यदेवव्रतात्तस्मिन् यदि कुर्यात्समापयेत् ।
तेनासौ वायुना साकं भगवन्तमुपेय्यतीति नारायणश्रुतौ । आनन्दैव
भवति । न शोचतीत्यतो मुक्त इत्येवावगम्यते ॥ ७ ॥ सप्ताक्ष-
वायणम् ॥ ३ ॥ ६ ॥

सहैव माति जानातीति समम् । आत्मा प्राणः । नामरूपयो-
रपि प्राणाधीनत्वादेकमित्युच्यते । 'प्राणो वायुरिति प्रोक्तस्तत्पत्नी
वायुस्तेषां नास्तमिता वैद्यता यद्वायुः ॥ २२ ॥ अथेष्ट श्लोको भवति ॥
अतश्चोदेति सूर्याऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एव उदेति प्राणेऽ-
स्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धमेऽस एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमुहा-
प्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च
तस्मा पाप्मा मृत्युराशुवदिति यद्युच्चरेत्समापयेत्तेनो एतस्यैव देवतायै
वायुव्यः सलोकतां जयति ॥ २३ ॥ सप्ताक्षब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ६ ॥

वयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नासां वागित्येतदेवामुक्त्यमतो हि
सर्वाणि नामान्युक्तिष्वन्येतदेवाः सामेतद्वि सर्वैर्नामभिः सममेतदेवां
ब्रह्मतद्वि सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणां बहुश्रुत्येतदेवा-
मुक्त्यमतो हि सर्वाणि रूपाण्युक्तिष्वन्येतदेवां सार्पेतद्वि सर्वै रूपाः
सममेतदेवां ब्रह्मतद्वि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥ अथ कर्मणा-

नाम भारती । रूपं तु तत्सुतो रुद्रो वशे प्राणस्य तद्वयम् । अमृतो वायुरुद्दिष्टो नित्यज्ञानात्मकत्वतः । सत्यं यथार्थवस्तुत्वाद्भारती रुद्र एव चेति । 'रुद्रे वेदेषु च प्राणः प्रविष्टश्छादितः सदा । सत्य इत्युच्यते नित्यं स्वरूपेणामृतः स्मृत' इति च ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ७ ॥ ॥ ॐ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ अतीत्य जगद्धर्मवर्जितत्वेन स्थितत्वादतिष्ठाः । उत्तम-
स्वान्मूर्धा । स्वयमेवापराजितबहुरूपत्वादपराजितसेना भगवान् ।

मात्मेत्येतदेवामुक्त्यमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेवाः सामेतजि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेवां ब्रह्मैतज्जि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति तदेतद्वयं सदेकमयमात्माऽऽत्मैकः सचेतज्जयं तदेतदमृतं सत्येन च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपं सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ७ ॥ बृहदारण्यके तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

हस्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं कादयं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दक्षो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासा-
वादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मां
मैतस्मिन्संवदिष्टा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा
भवति ॥ २ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मां मैतस्मिन्संवदिष्टा बृहत्पाण्डुरवसा
सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहः सु-
प्रसूतो भवति नास्याद्यं क्षीयते ॥ ३ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ
विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मां मैतस्मि-
न्संवदिष्टास्तेजसीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास-
तेजसी ह भवति तेजसिनी हाव्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥ स होवाच गार्ग्यो

विष्णुरुक्तमः । अन्येषां जेता अन्यतस्त्वजायी । विपासहिरसह्यः ।
आत्मनि हिरण्यगर्भे । आत्मन्वी चित्तवान् । चित्ताभिमानित्वात्तस्य
य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मां
मैतस्मिन्संवदिष्टाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेव-
मुपास्ते पुर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यासाहोकात्पजोद्धते ॥ ५ ॥ स होवाच
गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजात-
शत्रुर्मां मैतस्मिन्संवदिष्टा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेत-
मुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्होपराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्व-
गार्ग्य ॥ ६ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति स होवाचाजातशत्रुर्मां मैतस्मिन्संवदिष्टा विपासहिरिति वा अहमेत-
मुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विपासहिरिह भवति विपासहिरिहस्य
प्रजा भवति ॥ ७ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमपन्न पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मां मैतस्मिन्संवदिष्टाः प्रतिरूप इति
वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपः हैवेनमुपगच्छति
प्रतिरूपं अथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥ स होवाच गार्ग्यो य
एवायमादशं पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मां
मैतस्मिन्संवदिष्टा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमुपास्ते
रोचिष्णुर्हं भवति रोचिष्णुर्हस्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति
अवाःस्तानतिरोचते ॥ ९ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्ते पश्चा-
च्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मां मैतस्मि-
न्संवदिष्टा असुरीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्व-
वैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्मणो जहाति ॥ १० ॥ स होवाच
गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजात-
शत्रुर्मां मैतस्मिन्संवदिष्टा द्वितीयोऽनपा इति वा अहमेतमुपास इति
स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् भवति नास्माद्वृणश्छिद्यते ॥ ११ ॥
स होवाच गार्ग्यो य एवायं ज्ञायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति
स होवाचाजातशत्रुर्मां मैतस्मिन्संवदिष्टा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते सर्व-वैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा काला-
मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मां मैतस्मिन्संवदिष्टा आत्मन्वीति
वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी

स्वहृदि स्थितं स्वनियामकं भगवद्रूपमासौव मोक्षो भवति । देवतासु भगवन्तद्रूपास्य तत्तदेवतासमीपं प्राप्य पुनः स्वहृदिस्थमप्यासौव मोक्षो भवतीत्यतो नैतावता विदितं भवतीत्युक्तम् । स्वहृदिस्थभगवद्रूपस्य स्वस्मिन्निशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं बृहत्पाण्डुरवास इत्याद्यामन्त्रणम् । तेषाम् नामभ्योऽप्यस्य शरीरे विशेषसम्बन्ध इत्यतः पाणिपेषणेन जीव-मुत्थापयामास भगवान् । येषां बहिरुपासनेन मोक्षस्तेषामपि ह्युपासने किञ्चित्कर्तव्यमेव । स्वहृदिस्थेन भगवद्रूपेण विशेषसम्बन्धदर्शनार्थ-मेव यत्रैष एतत्सुतोऽभृदित्यादि प्रश्नप्रतिवचने समस्तम् । यत्र यस्मिन्परमेष्ठरे विज्ञानमये एष जीवः सुतोऽभूत् । यत्रैतल्लिङ्गकरणभूत एष य एष विज्ञानमय इति परामृश्यते । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेति श्रुतेः । तानि यदा परमात्मा गृह्णाति तदैतत्पुरुषो जीवः स्वपितिनाम । स यत्र परमात्मा स्वमया नाका चरति तदा जीव उच्चावचं निर्गच्छतीव । सर्वदा महाराजवत्प्राणान् गृहीत्वा परमात्मा परिवर्तते । जीवस्तु कदाचिदेव स्वप्ने राजवदात्मनो हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचाजातशत्रुरेतावन् ३ इत्येतावदीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमे तच्चब्राह्मणः क्षत्रियमुपेन्द्रब्रह्म मे वक्ष्यतीति ज्येष्ठ त्वा ज्ञापयिष्यामीति तं प्राणावादायोक्तस्थो तौ ह पुरुषः सुप्तमाजन्मतुस्तमेतैर्नाममिरामन्त्रया चक्रे बृहत्पाण्डुरवासः सोम राजत्रिति स तोत्तस्थी तं पाणिना पेष बोधयाञ्जकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुतोऽभूच्च एष विज्ञानमयः पुरुषः कैष तदाऽभूत्कुत एतदमादिति तदु ह मे मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुतोऽभूच्च एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्रहीत एष प्राणो भवति गृहीता वागृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥ स यत्रैवैष प्रया चरति ते हास्य लोकास्तनुते महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा

पश्यति कदाचिद्ब्राह्मणवच्चमार्जारादिवद्वा । आनन्दस्य परमात्मनोऽतिश्रीं समीपम् । कुमारो रुद्रः । महाराजो वायुः । महाब्राह्मणो ज्ञान । न हि जीवो विज्ञानपूर्वकं प्राणानां विज्ञानमादत्ते । न च सर्वप्राणलोकदेवभूतानां सृष्टा । 'आदित्यचन्द्रविद्युत्सु भूतेष्वादर्थं पश्य च । गच्छत्पाश्चात्यशब्देन चक्षुश्चायामतं तथा । हिरण्यगर्भ-मर्थं च सद्रौपास्य हरिं परम् । तदेवसाणितामेत्य ह्युपास्य हरिं पुनः । भुक्तिमेत्यथ यो बाह्यान्भुक्तिमेव्यति सोऽपि तु । हृदि किञ्चिदुपास्यैव विष्णुं भुक्तिमनुव्रजेत् । यानि सूर्यादिनामानि पिप्प्लोस्तानि न संशयः । तदुक्तान्येव सूर्यादेराकृत्यैवोपचारतः । विशेषेण तु सम्बन्धो यतः स्वहृदि संस्थिते । जीवस्यातो न सोमादि-नाम्नाऽऽहृतो हरिः परः । जीवं च वारयेत्तत्र यदा विष्णुः सनातनः । नाम्नं पश्यति जीवोऽयं यदा विज्ञानरूपिणम् । सुषुम्नासंस्थितं विष्णु-मेति तत्सुप्तिमेव्यति । सम्पग्नानमयाद्विष्णोस्तथानं वाप्ययं व्रजेत् । प्राणानां चैव लोकानां देवानां प्राणिनामपि । सत्यसत्यो हरिः सृष्टा माता विलयकृत्तथा । नियन्ता मोक्षदश्चैव विष्णुरेव सनातन' इति नारायणश्रुतौ ॥ अजातशत्रुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ १ ॥

महाराजो जनपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्ततेवमेवैष एतन्माणात् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ १८ ॥ अथ यदा सुषुप्तो भवति तदा न कस्यचन वेद हिता नाम गार्ग्यो ह्यसमति-महस्त्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृज्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिश्रीमातन्दस्य गत्वा तथोत्तममेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥ स यथोर्णनाभिसन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः तुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युष्मन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युष्मन्ति । तस्योर्गनिपत्तलस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥ अजातशत्रुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ १ ॥

ब्रह्मणो वायोश्चाभूतत्वात् । 'भूर्ताभूर्तमिदं रूपं ब्रह्मणः प्रतिमात्मकम् । नेतत्स्वरूपमेतत्स्वात्तद्वि सर्वपरं सदा । श्रियो वायोर्विशिष्टाच्च येऽन्ये भूर्ता हि ते स्मृताः । भूरं पापं हि तेनाप्तं भूर्तमित्यभिधीयते । विशीर्णं चावसनं च तदेवातः सदुच्यते । पराधीनगतित्वाच्च स्थितमित्यभिधीयते । तस्य सारो विरिञ्चस्तु तद्विरुद्धस्वभावकः । भूर्ता विरुद्धरूपत्वाच्छ्रीर्वायुश्चाप्यभूर्तकौ । सर्वत्रौ च ततौ चैव नियतां हनिषेव तौ । तयोः सारस्तु भगवान्हरिर्नारायणः परः । आदित्यमण्डले चैव चक्षुष्यणि च सुस्थितः । तत्रैव संस्थितो ब्रह्मा भूर्तसारोऽपि तस्य च । विष्णुरेव परः सारस्तस्य रूपाण्यनेकधा । महारजनवासोवत्पाण्ड्याविकवदेव च । विद्युत्पञ्चन्द्रगोपादिवह्निवत्सुखमास्वरः । नैवासौ भूर्तवद्विष्णुर्न च भूर्तरसोपमः । न चाभूर्तोपमो देवः स एव परमः सदा । तस्यान्यदपरं सर्वं सत्यसत्यः स एकगट् । भूर्ताभूर्तात्मकाः प्राणास्तेषां सत्यः स एव हीति नारायणश्रुतौ । प्रथमनिषेधेनैव भूर्तरससादृश्यमपि निषिद्धम् ॥ भूर्ताभूर्तब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ३ ॥

आकाश एतद्वस्तुमेतद्यदेतत् तस्यैतस्याभूर्तस्यैतस्याभूर्तस्यैतस्य यत् एतस्य तस्यैव रसो योऽयं वसिष्ठेक्षणपुरुषस्तस्य होष रसः ॥ ५ ॥ तस्य हेतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासो यथा पाण्ड्याविकवथेन्द्रगोपो यथाग्रयविर्पथा पुण्डरीकं यथा सृष्टिघुक्तं सृष्टिपुत्रेण ह वा अस्य श्रोत्रयति य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यन्यप्रस्यथ तामवेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा चै सत्यं तेषामेव सत्यम् ॥ ६ ॥ भूर्ताभूर्तब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ३ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यत्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादभि हन्त नेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यत्तु स इयं भगोः सर्वा पृथिवी चित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनाभूतं (न) स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो ययैवोपकरणवत्ता जीवितं तथैव न जीवितं स्यादभूतत्वस्य नाऽशास्ति चित्तेनेति ॥ २ ॥ सा होवाच

आत्मा नारायणः । तस्यैव हि कामेन पत्यादिः प्रियो भवति । न हि पत्यादीनां जायादीनामहं प्रियः स्यामिति कामनाप्राप्तेण प्रियत्वं भवति । भगवदिच्छत्यैव हि तद्भवति । अन्यथा जायार्थं पत्यर्थे इत्येव स्यात् । प्राधान्यादिदं सर्वं विदितम् । सर्वकारणत्वाच्च सर्वप्राधान्यं भगवतः । प्राधान्याप्राधान्ययोरपि स एव हि हेतुः । अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद भगवदधीनत्वेन न वेद । एतनाश्रितत्वेन स्थानान्तरे च वेद । परादात्परतौ लोका लोकस्यान्धे स्मसि । इदं ब्रह्मादिकम् । यद्यमात्मा । यत्रायमात्मा । अन्यत्र परिज्ञाने दोषोक्तस्तत्र परिज्ञानं बुक्तं भवति । अन्यथा अन्यदात्मनो येष्वेति येनाहं नामृतास्थां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे प्राप्ति ॥ ३ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वतां नः वती प्रियं कामस पद्मास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यास्यति ॥ ४ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायार्थं कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्रार्थं कामाय पुत्राः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे वरत्रस्य कामाय वरत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वरत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे मृताणां कामाय भूतानि प्रियाणि भवत्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो घन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन यथेन मत्वा विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद अत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः अत्रं वेद लोकान्तं प्रादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद

ब्रह्म वेदेति स्यात् । यदित्यव्ययवाद्यत्रेत्यपि भवति । यथा यस्मा-
दित्यर्थे । 'सप्तम प्रथमे'ति च सप्तम् । दुन्दुभ्याघातदिदृष्टान्तोऽपि
तदधीनत्वं तत्कारणत्वं च ज्ञापयति । न हि दुन्दुभ्यादिरेव तच्छब्दः ।
न च तदुपादानं स्थानान्तरे तदुपलम्भात् । ननुपादानादुपादेयं
स्थानान्तरे भवति । शब्दो हि स्थानान्तरे गत्वा प्रतिश्रुतित्वमुपैति ।
भगवदिच्छाया दृष्टान्तो दुन्दुभ्यादिः । न हि दुन्दुभि पश्यन्पुरुषो
दुन्दुभ्याघाते मुरजशब्दोऽयमिति गृह्णाति । एवं भगवन्तं जानन्ना-
न्याधीनं जगदिति गृह्णाति । किं तु भगवदिच्छाधीनमित्येव । तदेव
दर्शयति । स यथाद्वैतवाग्रः स यथा सर्वात्मामपामित्यादिना । न
ह्यग्निरिव धूमः । न चाप एव समुद्रः । न क्षापामाप एवाश्रयः ।
किन्तु वरुणोऽर्षां खातो वा । स एव च समुद्र इत्युच्यते । एवमेव

भूतानि तं परादुर्योऽन्यथात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादायोऽन्यथात्मनः
सर्वं वेदेदं ब्रह्मैवं शत्रुमिमे लोका इमे वैवा इमानि भूतानीवे ॥ ६ ॥ स यथा दुन्दुभेऽन्यमानस्य न वाह्याच्छब्दयादृष्टपाप
दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथा
शङ्खस्य भ्रम्यमानस्य न वाह्याच्छब्दयादृष्टपाप शङ्खस्य तु
ग्रहणेन शङ्खमस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वीणार्थं वाद्यमानां
न वाह्याच्छब्दयादृष्टपाप वीणार्थं तु ग्रहणेन वीणावाद्यस्य वा
शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथाऽऽर्ध्रन्धाशेरभ्याहितपृथग्भूमा विनिश्चरन्त्येव
वा अर्धस्थ महतो भूतस्य निःश्वसितमेव दृष्टवदो यजुर्वेदः सामवेदोऽ-
थर्वाङ्गिरस इतिहासः पुर्णं विद्या उपनिषदः लोकाः सूत्राण्यनु-
व्याख्यानाति व्याख्यातान्यस्यैवैतानि निःश्वसितानि ॥ १० ॥ स यथा
सर्वात्मामपः समुद्र पशुकानमेव ॥ सर्वेषां स्फूर्तिर्वा त्वेककायनमेव
सर्वेषां रसानां जिवैककायनमेव ॥ सर्वेषां तन्धानां नासिकैककायनमेव
सर्वेषां रूपानां चक्षुरेककायनमेव ॥ सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेककायनमेव
सर्वेषां सङ्कल्पानां मन एककायनमेव ॥ सर्वासां विद्यानां इन्द्रियमेककायन-
मेव ॥ सर्वेषां कर्मणां हस्तमेककायनमेव ॥ सर्वेषां मानन्दानामुपस्थ एव
यनमेव ॥ सर्वेषां विरतानां पादुरेककायनमेव ॥ सर्वेषां मध्वनां पादावेक-

न्धवखिल्यस्य विलीनस्य समस्ताम्भस्य वरुणोऽर्षां खातो वा
समुद्राख्य आश्रयः । वरुणवदपः खातवद्वाऽनन्तोऽपारो भगवान् जीव
एव विज्ञानधनाख्यो भूतसम्बन्धाजातः संसृज्यमनु भगवन्तमाप्नोति ।
समुद्रे प्रास्तमेन्धवखिल्यवत् । समुद्रजलस्थानीया मुक्ताः बहव एक-
नमावाः । बहवो हि जलपरमाणवाः । सामुद्रजलमेकाश्रयम् ।
इत्थानां संज्ञाऽप्यन्यैर्न ज्ञायते शब्दं विना । संज्ञा नास्तीत्युक्त्वा अलं
वा अरे इदं विज्ञानयेत्युक्तेन विज्ञानातीत्युक्ते प्रतिज्ञाविरोधः । न च
मार्गज्ञाने पुरुषार्थः । 'मप्रस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदि'ति
च । 'नानात्वेनाभिसम्बन्धास्तदा तत्कालभाविना । संयोगः प्रकृतेर्नैषां
इत्थानां तत्त्वदर्शनात् । प्रवर्तते पुनः सर्वे तेषां सा न प्रवर्तते ।
आनन्देन विना चैव भोगेन विषयेण च । सर्वे ते प्रकणस्तुल्या
आधिपत्यं न चैव हीति वामुपरोक्तं । इवशब्दस्त्वसालान्यायै । न
हि तदधीनं पृथगित्येवोच्यते । तस्मादमुक्तेन ज्ञापत इति संज्ञा
नास्तीत्युक्तम् । 'पतिर्जाया प्रिया नैव स्वेच्छता तु भविष्यति ।
विष्णोरिच्छावशेनैव स्वयं च स्वप्रियो भवेत् । विष्णोरिच्छावशेनैव
इति ह्यात्मानमात्मना । स्वात्मानमप्रियं कृत्वा निरसे पातयत्यपि ।

अमेव ॥ सर्वेषां वेदानां ज्ञानेकायनमेवम् ॥ ११ ॥ स यथा सन्धवखिल्य
एव प्रास्त उक्कमेवानुवर्तित्येत न हायोदृष्टाणायैव स्याद्यतो यतस्त्वा-
तीत लवणमेव वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानधन एवेतैभ्यो
लोभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति
होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सा होवाच मेत्रेणैव मा भगवान्ममूहृक्ष
स्य संज्ञास्तीति स होवाच (याज्ञवल्क्यो) न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमी-
त्यलं वा अ इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥ यत्र हि इतमिदं भवति तदितर
तत्र जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं शृणोति तदितर
तदयमिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा
अथ सर्वानामेतामुत्तर्कैर्न कं जितेत्तर्कैर्न कं प्रदयेत्तर्कैर्न कं शृणुया-
ताकेन कममिवदत्तर्कैर्न कं मन्वीत तत्कैर्न कं विजानीयाद्येनेव ॥ सर्वे

प्राधान्येन हरेर्ज्ञानात्सर्वं विदितवद्भवेत् । ब्रह्मजात्यात्मकं वेत्ति नैव
विष्णुवर्णं हि यः । ब्रह्माणं तं ततो ब्रह्मा पातयेन्नमसि ध्रुवम् । एवं
क्षत्रोत्तमको वायुर्वित्तरूपश्च वित्तपः । पञ्चभूतानि विधे च देश
लोकाभिमानिनः । सर्वाभिमानिनी देवी मूलशक्तितरेव च । सा
विष्णौ स्थितं विष्णोर्जातं विष्णोर्वेशे सदा । अद्भुतश्चन्द्रो यथा प्राज्ञ-
देवतावशगः स्थितः । तस्माद्देवाः समुत्पन्ना विद्याख्या मूलिका
श्रुतिः । सर्वोपनिषदर्थैव पञ्चरात्राख्यसंहिताः । ब्रह्मसूत्राणि वेदानां
व्याख्यात्तासां च विस्तरः । सर्वश्रेष्ठज्ञानार्थं निःसृतं तुरगाननात् ।
वरुणस्य वशे यद्वदाप एवं वशे हरेः । सर्वे वद्वाश्च मुक्ताश्च
तारतम्यात्मना स्थिताः । यदि मुक्तस्य विज्ञानं गन्धादिविषये न
चेत् । तथैव भगवद्रूपे स्वरूपे च परस्परम् । एवमज्ञानरूपां तां
मुक्तिं को नाम वाञ्छति । तस्माद्विष्णोर्वेशे सर्वे यथेष्टमुपभोगिनः ।
मुक्ताः सदा तारतम्यातिप्रवृत्त्याब्रह्मणोऽखिला इति हयग्रीवसंहितायाम् ।
'सर्गे सर्गे तु यो नैव अन्दतोऽप्यन्यथा भवेत् । श्रुत्याख्यः स त
विज्ञेय इतिहासादिरर्थतः । भगवद्वृष्टमेवान्यैर्ब्रह्मार्घ्यैर्दृश्यते यदि ।
कषिमेदस्तु तत्र स्याद्देवो नाविष्णुनिर्गतः । वेद इत्येव विष्णूक्त-
स्त्वपसा दृश्यते परैरिति च ॥ सर्वेश्वरीब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ४ ॥

भगवतो रूपं रूपं प्रति जीवाख्यः प्रतिविम्बो बभूव ।
बभूवेति सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति वदनादित्वाये । 'सुखदा
विज्ञानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातात्मरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥
चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ४ ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म-
शास्त्रस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥ इमा आणः सर्वेषां भूतानां मध्यासामयाः सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमास्त्वप्यु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म-

मौभूतानां पृथ्वी मधुवदुन्यते । पृथिव्याश्चैव भूतानि तथा सर्वाश्च
भूताः । पृथिव्यादिषु देवेषु शरीरादिषु च स्थितः । एक एव
सो विष्णुर्हयग्रीवस्वरूपपुरुषः । अनन्तन्तेजा नित्यश्च स एव ब्रह्म
मासस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥ अयमाग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यातोः सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्ने तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-
मध्यात्मं चाध्वयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदम-
मृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥ अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य
तयोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायो तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽय-
मात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥ अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां
अध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाध्रुयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽय-
मेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥ इमा दिशः
सर्वेषां भूतानां मध्यासां दिशाः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु विद्यु-
रतेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं यौवः प्रातिष्ठत्स्तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषोऽमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥
अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन् चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानस-
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्वम् ॥ ७ ॥ इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-
मध्यात्मं तेजस्स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत-
मिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥ अयं स्तनयिस्तुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य
स्तनयिभ्योः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयिभ्यौ तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवर्स्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥ अयमाकाशः
सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मि-
न्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः इवाकाशस्तेजोमयो-
ऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥
अयं धर्मः सर्वेषां भूतानामध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु

सर्वगम् । तदेव गुणपूर्णत्वाद्ब्रह्म सर्वमनूततः । आत्मनामा परो
विष्णुः सर्वगो यः प्रकीर्तितः । स एव ह्यग्नीर्षात्यस्त्वधिदैवादिव
स्थितः । अराणामाश्रयो यद्ब्रह्महिरन्तः प्रतिष्ठितो । नाभिनेमी तथा
विष्णुर्जीवानामाश्रयः स्थितः । स एव दशधा प्रोक्तो विष्णुर्मत्स्यादि-
रूपकः । शतं नारायणाद्यात्मा विशाद्यात्मा सहस्रकः । परादिरूपो
बहुधा सोऽनन्तात्माऽजितादिकः । भूताख्यः सर्वजीवानां विरिञ्चानां
च सर्वज्ञः । आत्मनाम्नां स एवैको राजाविपतिर्व च । स्वाभित्वा
ब्रह्मण्डोऽयमाधिक्यात्पालनात्तथा । अधिपश्चेति संशोक्तः पुरुषः
पुरुषस्थितः । पुराणेष्वेव देहेषु हृत्पुरुषे वसत्यसौ । नानेन
किञ्चिदध्याप्तं जनेनाच्छादितं न च । तेनास्मात्पुर्वकं किञ्चिर्ज्ञासा-
दपरं तथा । सर्वस्माद्ब्रह्मन्नामौ सर्वस्मादन्तरस्तथा । व्यापारान्मेति
संशोक्तो ब्रह्मेति गुणपूर्तिः । स सर्वस्यापरोक्षज्ञ इति वेदानुशासनम् ।
विरिञ्चस्त्वात्मशब्दोक्तो मानुषं मनुच्यते । सत्यं च स्तनयिष्य
वायोरुपान्तरे स्मृते । एत एव सत्यं सत्ये जीवे चाध्यात्मसंस्थिताः ।

यश्चायमस्मिन्धर्मं तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धामस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मैवममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥
११ ॥ इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्त्वाणि भूतानि
मधु यश्चायमस्मिन्तस्य तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
स्वायस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मैवममृतमिदं
ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥ इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य
सत्त्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्तस्य तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽय-
मात्मैवममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥ अयमात्मा सर्वेषां भूतानां
मध्वस्यात्मनः सत्त्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्तस्मिन् तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्ममात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
स योऽयमात्मैवममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥ स वा अयमात्मा
सर्वेषां भूतानामधिपतिस्सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा रथनाभौ च

ेषां नियामको विष्णुस्तत्र तत्रैव संस्थितः । जीवे स्थितश्चात्मनामा
शिवः स्वरगः स्मृतः । सत्यगः सत्यनामाऽसौ धर्मगो धर्म एव च ।
मनोः स्वायम्भुवस्याख्या मानुषेत्येव देहिषु । बहिध तद्रतो विष्णु-
मानुषेत्येव कथ्यते । प्रातिश्रुत्व इति श्रोत्रे नैजसा विद्युति स्थितः ।
एति नानाविधैर्नामममूहैर्विष्णुरिज्यते । दध्यङ्कथर्वणोऽश्विम्यामेतां
विद्यामदात्पुरा । ह्यग्नीवब्रह्मविद्येत्येषा ब्रह्मादिभिर्भूतेति । प्रत्यैरयतं
प्रतिसमधत्तम् । कृतायन् सत्यं कुर्वन् । कथ्यं नारायणकवचम् ।
आष्टं त्वष्टः पुत्रेण विश्वरूपेणेन्द्रायोक्तम् । सनये लामाय । दंसः
कर्म । स्तनयिष्यदृष्टिमिव । तस्यां विद्यायां परस्त्रोक्तायां तव
शिरश्छेत्स्वापीतीन्द्रेण दधीचं प्रत्युक्तं सोऽश्विम्यामावां ब्रवीहीत्युक्तं
छिन्नेनोक्तमाह । तदाश्विम्यां पाव इत्युक्त्वा तन्निष्ठः छित्त्वान्यत्र
निधाय अथशिरः सन्धितं तेन विद्यायामुक्तायां तस्मिन्निन्द्रेण छिन्ने

पुनैवो चाराः सर्वे समर्पिता एवसेवासिन्ध्यात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्व
त आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥ इदं वैतन्मधु दध्यङ्कथर्वणोऽश्वि-
म्यामुवाच तदेतदपिः पश्यन्नवोचत् तद्ब्रह्मरा सनये दंसः उग्रमावि-
श्रुणोमि तन्पुत्रं दृष्टि दध्यङ्क ह यन्मध्याधर्वणो यामध्वस्य शीर्ष्णां प्र-
दात्तमुवाचेति ॥ १६ ॥ इदं वैतन्मधु दध्यङ्कथर्वणोऽश्विम्यामुवाच
तदेतदपिः पश्यन्नवोचत् आथर्वणायाश्चिन्ना दधीचेऽदध्यङ्क शिरः
कौतयन्तः स वा मधु प्रवोचदतायं त्याष्टं यद्ब्रह्मविपि कथ्यं वामिति ॥
१७ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्कथर्वणोऽश्विम्यामुवाच तदेतदपिः
पश्यन्नवोचत्पुरश्चके द्विपदः पुरश्चके चतुष्पदः पुरस्स पक्षी भूत्वा पुरः
पश्य आविशदिति स वा अयं पुरुषः सर्वासु पुषु पुरि शयो नैनेन
पञ्चानावृतं नैनेन किञ्चनासंछृतम् ॥ १८ ॥ इदं वैतन्मधु दध्यङ्कथ-
र्वणोऽश्विम्यामुवाच तदेतदपिः पश्यन्नवोचत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो
भूव तदस्य रूपं प्रतिवक्ष्णाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता
गण्य हरयः शता द्योत्ययं वै हन्योऽयं वै दश च सहस्राणि वह्नि
जस्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमतपरमतन्तर्मवाह्यमपमात्मा ब्रह्म सर्वातु-
रिष्यनुशासनम् ॥ १९ ॥ पञ्चसं मधुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

चोच्यते । होत्रादिष्वेव चतुर्षु वासुदेवादिरूपवृक् । व्यवस्थितो हि तज्ज्ञानादचिरान्मुक्तिमेष्यति । मुक्तिनामा स भगवान्मोक्षदत्तात्प्रकीर्तितः । मनुष्येभ्योऽधिकमुखं देवेभ्यो यत्प्रयच्छति । मुक्ताव्यतिमोक्षः स तेन देवः प्रकीर्तितः । एता ह्युपासना नित्यं नैव योग्या नृणां श्रुताः । अतिमुक्तिप्रदा यस्माद्देवास्तासु योगिनः । याज्ञाग्रस्यापुरोवाक्यासंस्थितं यो हरिं स्मरेत् । सर्वप्राणभृतामीशः । भवेच्चात्रसंज्ञयः । उज्ज्वलच्छब्दवद्वात्रिष्वेकमेव हरिं स्मरेत् । सर्वलोकाधिपत्यं स लभते पुरुषोत्तमात् । मनसो देवता ब्रह्मा सर्वदेवसंस्थितः । देवब्रह्मनस्त्वेकं यो विष्णुं सर्वदा स्मरेत् । अनन्तनामकं तेन तल्लोकं नित्यमश्नुते । निश्चयेन विमोक्षत्वाद्विश्वं देना अनन्तकाः । अनन्तनामकं विष्णुमुपास्यापि क्षनन्तकाः । पुरोवाक्यादिषु प्राणादिपूपासां करोति यः । एकमेव हरिं लोकप्राप्तमेव

ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिर्यमद्यर्गिर्होताऽस्मिन्यग्रे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिष्ठ इति पुरोनुवाक्या च याज्ञा च शस्त्रीय तृतीया कतमिर्जयतीति यास्किञ्च प्राणभृदिति ॥ ७ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कलयमद्यार्ग्युर्गस्मिन्यग्रे अदुती होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिष्ठ इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अतिशेरते किं तामिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव तामिर्जयति क्षीयत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव तामिर्जयत्यथ हि पितृलोको या हुता अतिशेरते मनुष्यलोकमेव तामिर्जयत्यथ इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिर्यमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकमेति कतमा संकेतं मनः पश्यन्तं वै मनोऽनन्ता विमो देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कलयमद्योद्गाताऽस्मिन्यग्रे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिष्ठ इति पुरोनुवाक्या च याज्ञा च शस्त्रीय तृतीया कतमास्ता या अथ्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्या अपानो याज्ञा व्यासः शस्या हि

रुमेदसौ । अत्रापि वासुदेवाद्याश्चत्वारो देवताः स्मृताः । देवानां पदेहेतुत्वात्सम्पन्नान्मन्य उपासनाः । मुक्तौ भोगविशेषस्य हेतुत्वाच्च प्रकीर्तितः । एताश्च देवतायोग्या न मनुष्येषु कुत्रचित् । मनुष्याणां ज्ञानसात्राहुणाधिक्यं भविष्यतीति परमश्रुतौ ॥ इत्याश्वलब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ १ ॥

आकाशं परमात्मानमेव । 'केचित्तु मानुषा मुक्तिमनुक्रम्यैव ब्रह्म' । देहपाते तु देहस्य दोषान्मुक्त्यैव सर्वज्ञः । मरणोच्छ्रान्तादीन् स्वकीयारब्धकर्मजान् । देहे क्षीणे तु गच्छन्ति दृष्टा विष्णु-तमिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं वायव्या धूलोकं शस्यया ततो ह होता आश्वल उपरराम ॥ १० ॥ इत्याश्वलब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ १ ॥

अथ तैत्तिरीयारकारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति ब्रह्माः कल्पतिब्रह्मा इत्यष्टौ ब्रह्मा अष्टावतिब्रह्मा इति ये तेऽष्टौ ब्रह्मा अष्टावतिब्रह्माः कतमे त इति ॥ १ ॥ प्राणो वै ब्रह्मः सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धान् जिघ्रति ॥ २ ॥ वाग्वै ब्रह्मः स नाम्नातिग्रहेण गृहीतो वाचा हि तामान्यमिव दृष्टि ॥ ३ ॥ जिह्वा वै ब्रह्मः स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वा हि रसान्विज्ञाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ब्रह्मः स रूपातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै ब्रह्मः स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति ॥ ६ ॥ मनो वै ब्रह्मः स कामेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तो वै ब्रह्मः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतो हस्तान्याः हि कर्म करोति ॥ ८ ॥ अर्यं वै ब्रह्मः स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्विदयत इत्येतेऽष्टौ ब्रह्मा अष्टावतिब्रह्माः ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरग्रे वा स्थित्वा देवता यस्या मृत्युरक्रमित्यत्रिवै मृत्युः सोपासन्नमप पुनः मृत्युं जयति ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यथायं पुरुषो म्रियत इत्यात्मप्राणाः कामत्याहोरे नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽयं स समव-नायन्ते स उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यथायं पुरुषो म्रियते किमेतं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विमो देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥ याज्ञवल्क्येति

मनुजया । पुनरत्रैव तिष्ठन्ति नित्यानन्दैकभोगिनः । देहादुत्क्रम्य देवास्तु यान्ति विष्णुं सनातनम् । देहादुत्क्रम्य यातानां देवा भागत एव तु । स्वाधिदैवं व्रजन्त्यद्वा भागतोऽनुव्रजन्ति तान् । आकाशाख्यं स्वरूपं तु विष्णुस्तद्विदं संस्थितः । भागतो भागतव्रताननुयाति जनार्दनः । ज्ञानस्थितेन रूपेण देवानां मुक्तिदो हरिः । पुण्यस्थितेन रूपेण स्वर्गं निरयमन्यगः । रहस्यमेतदेवानां विदुः कर्मेति मानुषाः । तस्मान्नैतजनेष्वेतद्विष्णोः कर्म प्रकाशयेदिति च । अत एव याज्ञवल्क्यो न जनेषुवाच । 'कर्मनामा तु भगवान्फलकर्तृत्वतो हरिः । पातनात्पापनामाऽसौ पुनातेः पुण्यनामवानिति भारते । इत्यार्त-
भागवद्भाषणम् ॥ ५ ॥ २ ॥

परीक्षिताः प्रभुक्षाः । अथमेषयाजिन इन्द्राः । 'प्रभुः कामनामाऽसौ परीक्षित इतीरितः । सर्वेक्षणात्परो विष्णुः परीक्षि-
दिति कीर्तितः । तत्पुत्रत्वात्कामदेवः परीक्षित इति स्मृतः । शताश्वमेषयाजित्वादिन्द्रा एवाश्वमेधिनः । अतीतानागतानां च होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागन्येति वाते प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौपधीर्लोमानि वनस्प-
तीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते कायं तद्वा पुरुषो भवतीत्याह-
सोम्य हस्तमार्त्तमाणाऽऽधामेधैतस्य वेदिष्यावो न नावेत्तत्सजन इति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयांचक्राते तौ ह यदृचतुः कर्म हैव तदृचतुरश्र यत्प्रशशः सतुः कर्म हैव तत्प्रशशसतुः पुण्या वै पुण्येन कर्मणा भवति पाप-
पापेनेति ततो ह जारत्कारश्च आर्तभाग उपरत्तम ॥ १३ ॥ इत्यार्तभाग-
वद्भाषणम् ॥ ५ ॥ २ ॥

अथ हैनं भुज्युर्लोह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मन्त्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतेजलस्य कायस्य गृहानेम तस्मासीदुहिता-
गंधर्वैरुहिता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुखन्वाऽऽगिरस इति । यदा लोकानामेतानपृच्छामागैरमत्राम क पारिक्षिता अभवन्निति ॥
पारिक्षिता अभवन् स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥ स होवाचोवाच वै सोऽपृच्छन्वै ते तद्यज्ञाश्वमेध-

कामानां वज्रिणामपि । एकमेव हि मुक्तानां स्थानं वेदोदितं सदा । इन्द्रनामा तु गरुडः सामर्थ्यादेव कथ्यते । तस्य रूपद्वयं नित्यं सौपर्ण पौरुषं तथा । तत्र पौरुषरूपी सन्भूत्वा सौपर्णरूपवान् । कामदेवानुपादाय मुक्तौ वायां प्रयच्छति । वायुस्तान्शरीरस्था-
न्कृत्वेन्द्रा यत्र मुक्तिगाः । प्रभुस्त्रनामकं विष्णावेवं वायुहिं मोक्षदः । तस्मात्सर्वोत्तमो वायुर्विविधं तु यदष्टकम् । देवानुपीनित्यतृणधान्य-
गन्धर्वान्मानुषोरगान् । असुरांश्च वशे नित्यं नयत्यमितपौरुषः । सम्पूर्णंश्च सुपर्णशशेपेन्द्रान्तस्त्रियोऽपि च । अष्टौ नपत्युन्नयति वशी-
कृत्य स्वयं प्रभुः । अतो व्यष्टिः समष्टिश्च वायुरेवामिधीयते । एवं व्यष्टिं समष्टिं च यो वायुं वेद तच्चतः । तत्परं च हरिं नित्यं मुच्यते संसृतेः पुमानिति परमसंहितायाम् । 'चरकतीर्थसञ्चारी-
वित्तार्थी करकः स्पृष्ट' इत्यभिधानम् । 'अहमहूर्तं विज्ञेयमहमासोऽपि भण्यते । अर्हर्दिनं प्रकाशश्च कचिज्ज्ञानं बलं तत्रे'ति च । 'मुहूर्त-
मष्टभागोनयटिकादयमिष्यते । कचिद्विषटिकाऽपि स्वात्कचित्सा-
त्तावदृत्तर' इति कालनिर्णये । 'द्वात्रिंशत्तु मुहूर्तानां दिनमेकं विदु-
र्बुधाः । त्रिंशन्मुहूर्तमथवा मुहूर्तोन्मानमेदत' इति च । 'सप्तकोटिं च लक्षणां चतुर्दश च निलशः । अष्टाविंशत्सहस्रं च सप्ताश-
शतपञ्चकम् । सौरो रथस्त्वहोरात्रात्परियाति दिवि स्थितः । तत्रि-
भागाधिकं चक्रं मानसोचरणं चरेत् । नृणां कार्तयुगानां तु योजना

याजिनो गच्छंतीति क स्वश्वमेधयाजिनो गच्छंतीति द्वात्रिंशते वै
चरपाह्वयान्ययं लोकस्तः समंते पृथिवीं द्विस्तावत्पर्येति ताः समंते
पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावतो क्षुरस्य घारा यावद्वा मक्षि-
कायाः परं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णा भूत्वा वायवे प्रायच्छत्ता-
न्वायुरात्मनि धित्वा तन्नागमयद्यज्ञाश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिह वै स
वायुमेव प्रशशः स तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप्य पुनर्मृत्युं जयति
च एवं वेद ततो ह भुज्युर्लोह्यायनिरुपरत्तम ॥२॥ भुज्युर्भाषणम् ॥५॥३॥

मानतो भवेत् । यावत्सूर्यरथो याति दिवारात्रेण पार्श्वयोः । सूर्यस्य तावदेव स्यात्प्रकाशः सर्वतस्तथा । तमोऽन्वं द्विगुणं तस्मात्काठिण्यात्पृथिव्यनामकम् । ततो मण्डोदकं चापि द्विगुणं परिकीर्तितम् । पञ्चाशत्कोटिविस्तारमेवमण्डान्तमुच्यते । ततस्त्वण्डं च सौवर्णं तद्विषं हरिणा पुरा । सुपिरं सर्वतो दिक्षु क्षुरधारासमं ततः । सुपर्णो नायकं तेन मुक्तान्कामान्प्रयच्छतीति तत्त्वसंहितायाम् ॥ शुज्युन्नाह्वणम् ॥ ॥ ५ ॥ ३ ॥

यत्साक्षादपरोक्षात् । साक्षादेवापरोक्षमस्ति । अनुभवति स्वरूपमन्यच्च सर्वं पश्यतीति साक्षादपरोक्षात् । आपरोक्ष्येण पश्यतामप्यन्येषां भगवत्प्रसादादेव दर्शनं भवति । न भगवतोऽन्यापेक्षयेति साक्षादिति विशेषणम् । अनन्यापेक्षस्याप्यपूर्णत्वं भवतीत्यतो ब्रह्मेति अन्येषां नियन्तृत्वं चास्तीत्यत आत्मा । अन्यनियन्तृत्वेऽप्यन्यापेक्षानास्तीत्यतः सर्वान्तरः । सर्वं सामर्थ्यं खान्तरेवास्तीति । जीवेधराभेदनिवृत्त्यर्थं त आत्मेति । साक्षादपरोक्षत्वाद्विगुणैरेव भेदे सिद्धेऽपि परमार्थतोऽपि जीवेधराभेदनिवृत्त्यर्थं त आत्मेति । तत्र प्रधानतत्पर्यज्ञापनार्थं पुनः पुनरभ्यासः । देवतान्तरस्यापीदं लक्षणं समानमिति पृच्छति यथा विज्ञादित्यादिना । चतुष्पात्त्वादिलक्षणं गौरवस्यापि यथा सममेवमेव साक्षादपरोक्षत्वादिलक्षणं तत्तद्देवतावादिभिस्तस्यास्तथा

अथ ह्येवमुपस्तथाकाशायणः परच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानिति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यः समानेन समानिति स त आत्मा सर्वान्तरो एष त आत्मा सर्वान्तरो ॥ १ ॥ स होवाचोपस्तथाकाशायणो यथा विज्ञादसौ गौरमात्रव्य इत्येवमेव ज्ञापयिषं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरो कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो

अङ्गीक्रियत एव । अतो विशेषनाम वक्ति । अत इति । अतोऽन्यद्विष्णोरन्यदार्तम् । अ इति विष्णोर्हि नाम । 'न ते विष्णो' 'परो मात्रये'त्यादि श्रुतिप्रसिद्धं विष्णोर्लक्षणम् । न दृष्टेर्द्वारमित्यादिना वक्ति । 'विनैवान्यप्रसादेन पूर्णसर्वगुणात्मकम् । पश्यन्ननुभवत्येव स्वरूपं केनैवः प्रभुः । पश्यत्यव्यवधानेन सर्वं चान्यजडाजडम् । साक्षादेवापरोक्षात्स विष्णुरेव ततः स्मृतः । साक्षाच्छब्दः स्वतन्त्रत्वमपरोक्षत्वनाश्रुतिश्च । अदनं भोग उदिष्टस्तस्माद्विष्णुस्तथा स्मृतः । अस्मात्सौ गुणपूर्णत्वादात्मा सर्वनियन्तृतः । अनियम्यत्वतो नित्यं सर्वैः सर्वान्तरः स्मृतः । प्राणादिपञ्चरूपो यो वायुः सर्वनियामकः । नियन्ता परमो विष्णुर्वायोस्तस्यापि सर्वदा । न दृश्यश्चक्षुषा चासौ न मनोबुद्धिर्गोचरः । अनन्तत्वान्महाविष्णुरवाच्योऽश्वाच्य एव च । पश्यन्ते गुणाः सर्वे विष्णोरेव न चान्यथाः । तथाप्येतैर्गुणैर्युक्तानङ्गाः प्राहुः शिवादिकान् । अनाद्यैव ततो विष्णुमाहुर्वेदा अदोपतः । अदोपत्वाद्विष्णोर्देकाद इत्युक्तो हरिः स्वयम् । अगम्यत्वाच्च बुध्यादेतोऽन्ये सर्व एव तु । ब्रह्मरुद्रादयो जीवा दुःखिनस्तत्प्रसादतः । सुखमुक्ता निजानन्दं प्राप्नुवन्तित्यमञ्जसा । मुक्तात्तानामपि सर्वेषां विष्णुरेव नियामकः । पूर्णानन्दस्य तस्मैव मुक्ता विदुस्तुत्यात्मकाः । गतमन्येन तिष्ठन्ति ब्रह्मा तेष्वधिकः सदा । यथा चन्द्रात्सदा भिक्काः भवे तुहिनविन्दवः । एवं विष्णोः सदा भिक्का मुक्ता ब्रह्मादिका गुणाः । एवं नियन्ता भगवान् पूर्णसर्वगुणार्णवः । एक एव परो विष्णुरनियम्यः सदोदित' इत्यादि बृहच्छ्रुतिः । 'आर्तिर्दुःखं समुद्दिष्टानातो विष्णुरुच्यत' (रघुपुत्र) इति च । अतोऽन्यदार्तमित्येतस्माच्च जीवानां भेदः प्रसिद्धः । न हि जीवादन्वस्यातिर्युज्यते । अतो जीवेभ्योऽपि द्वारं पश्येन श्रुतेः श्रोतारं गृणुया न प्रतेर्यन्तारं मन्वीथा न अज्ञातेविज्ञातारं विज्ञानीया एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततोऽपस्तथाकाशायण उपरराम ॥ २ ॥ उपस्तथाह्वणम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

न्यश्च विष्णुरेव । तदन्ये ब्रह्मरूपादयः सर्वे जीवा एवेति सिद्धम् ।
'प्रकृतिस्त्वतिसामीप्यादनार्तापि पृथङ्ग तु । उच्यते न स्त्रियो
यद्वच्यस्त्रिंशत्सु भेदिता' इति च ॥ इत्युपस्तब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

यदेव साक्षादिति पुनः प्रश्नो मुक्तानामपि भगवतो भेदोऽस्तीति
ज्ञापयितुम् । यदेव ब्रह्म तदन्ये ब्रह्मादयो मुक्ता अपि यच्चैव भवन्ति
कदाचन । तमेव मे व्याचक्ष्व मुक्तजीववैलक्षण्येन सहेति द्वितीय-
एव शब्दार्थः । स तु भगवान्स्वत एवातीताश्रनायादिरतीतानागत-
वर्तमानकालेषु ब्रह्मादयस्तु तं विदित्वा तत्प्रसादादेव पश्चादत्येष्यन्ति
एतं वैतमित्येतादृशैर्गुणैः साक्षादपरोक्षत्वजीवभेदादिभिर्न्युक्तमित्यर्थः
भिक्षाचर्यं चरन्ति मुक्ता अपि ब्रह्मादयस्तस्मादेव परमेश्वराद्विमुडानन्द-
मेव भिक्षन्तो वर्तन्ते । ब्रह्माणानन्दमुक्ता एव ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते ।
न हि ज्ञानादनन्तरं संन्यासस्य कर्तव्यता । येषां तद्योग्यता तेषामपि
ज्ञानार्थत्वेनैव संन्यासः । मुक्ता अपि यं भिक्षन्ते सोऽतिपूर्णमहानन्दो
भगवान्स्वत एव । तदन्ये ब्रह्मादयो मुक्ता अपि तत एव विमुडानन्द-
भिक्षका इति विशेषः । तथापि तेषामेपणातीतत्वान्न दुःखम् । पुत्रस्य
वित्तस्य च लोकार्थत्वाद्धोकैपणायामन्तर्भावः । वित्तस्यापि प्रायः
पुत्रार्थत्वात्पुत्रैपणायां लोकैपणाय अपि दुःखरूपत्वात्मापि तेषां
नास्त्येवेति दर्शयितुमुमे ह्यने एपणे एव भवत इत्याह । उमे अपि
दृष्टादृष्टविषये एपणात्वाद्दुःखरूपे एवेत्यर्थः । पुत्रवित्तैपणे उमे अपि
दृष्टविषयत्वादेकैवेत्युमे एवेत्युक्तम् । द्वितीयो ब्राह्मणो ब्रह्माणित

अथ हैनं कहोलः कौपीतकेयः पञ्चल याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव
साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तमेव मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा
सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽज्ञानायापिप्राप्ते शोकं मोहं
जरां मृत्युमत्येत्येते वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रैपणायामपि
वित्तैपणायामपि लोकैपणायामपि व्युत्थायामपि भिक्षाचर्यं चरन्ति या हो
पुत्रपणौ सा वित्तैपणा या वित्तैपणा सा लोकैपणोमे हेते एपणे एव

योग्यः । पाण्डित्यमागमजज्ञानम् । बाल्यं युक्तिसहितम् । बल-
युक्तत्वात् । मौनमुपासनाजम् । अमौनमपरोक्षज्ञानम् । निर्विघ्न
नितरां प्राप्य लब्ध्वा । विदुः लाभ इति धातोः । अथ ब्राह्मणो
भवतो भवतीत्यर्थः । स मुक्तो येन केनापि वर्तयन्तीदृश एव भिक्षुक
एव । न कदाचित्स्वतन्त्रो भवति । 'एतस्त्वनन्दस्थान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्ती'ति च वक्ष्यति । मुक्तविषयं चैतत् । अत्र पिताऽ-
पिता भवतीत्यादि तत्प्रस्तावे 'स्वाप्ययसम्प्रयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं
ही'ति भगवद्वचनम् । तत्रैव मुक्तानामानन्दतारतम्यं चोक्तम् । 'स
तो मनुष्याणां राट्ठः समृद्धो भवती'त्यादिना । श्रोत्रियत्वावृजिन-
त्वाकामहतत्वानां मुक्तेष्वेव सूच्यत्वात् । यथ श्रोत्रिय इति ह्यभ्यासः ।
न ह्यमुक्ता अवृजिना अकामहता वा । न च श्रुतिफलं तस्यैकप्राप्ताः ।
श्रुतिफलप्राप्तिर्हि श्रोत्रियत्वम् । 'सर्वे विमोहितधियस्तत्र माययेमे
ब्रह्मादयस्तनुभूतो बहिरर्थभावा'इति भागवते शरीरसम्बन्धिनां मोहादि-
एतत्त्वम् । मोहादिभूतानां न श्रोत्रियत्वमदुःखत्वमकामहतत्वं वा ।
'वृजिनं व्रजनं दुःखं क्लेशो बाधेति चोच्यत'इत्यभिधानम् । न च
वादिपदाकामानामिन्द्रादिपदाकामानां कश्चिद्विशेषो दृश्यते । अतो
मुक्तविषयमेवैतत् । 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्व-
स्त्वशुवन्ति' । 'व्रजेज्ञानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्य-
त्स्वभावः केवल्यं स भवान्केवलो हरे' । 'मुक्तानां परमागतिः' ।
कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैरि'त्यादिवचनैश्च भगवदनुप्रास्यत्वं तदा-
न्दानवासिश्च मुक्तानां दृश्यते । 'बह्मभ्यासात् आत्मेति मुक्तौ
तीवेशयोर्मिदा । प्रधानतत्परत्वेन दृश्यतेऽस्यादरात्सदा । महा-

अतस्तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाल्येन तिष्ठत्सेद्बाल्यं च पाण्डित्यं
च निर्विघ्नं मुनिरमौनं च मौनं च निर्विघ्नं ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन
व्याचक्ष्वेत्येदं पञ्चतोऽन्यद्वातं ततो ह कहोलः कौपीतकेय उप-
पन्नः ॥ १ ॥ कहोलब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

तात्पर्ययोगाच्च स एवार्थोऽवगम्यते । तात्पर्यं परमं विष्णोरत्युद्वेकं
विशेषतः । सर्वश्रुतिस्मृतीनां च दृश्यतेऽन्यत्तदर्थतः । स च जीवेशयो-
र्मदे सर्वत्रिको हि युज्यते । बह्मस्यासत् आत्मेति श्रुतावादरतस्ततः ।
ममात्मेति वचो यत्र विष्णोरपि च दृश्यते । देहस्यापि स्वरूपत्व-
ज्ञापनं तत्प्रयोजनम् । न ह्यप्रयोजकं वेदपदं वर्णोऽथवा स्वरः । देह-
स्वरूपता विष्णोर्न ममेति पदं विना । सम्यक् ज्ञापयितुं शक्या
तत्तत्पदमिष्यते । ततस्त आत्मेति वचो भेदामावे न युज्यते ।
भिक्षया भक्षणं तस्मादानन्दस्य ततोऽवदत् । मुक्तानामेकदेशत्वं
ब्रह्मानन्दन्यपेक्षया । विष्णुत्वं प्रतिविम्बत्वं श्रुतिपूर्कं हि सर्वेषु ।
तथापि पूर्णानन्दत्वममुक्तानां व्यपेक्षया । ब्रह्मादेस्तारतम्यं च
मुक्तावेव सदातनम् । दृष्टादृष्टेपणानाशान्निर्दुःखत्वं च सर्वदा ।
परब्रह्मत्ववचनं मुक्तानां यत्र दृश्यते । जीवेषु ब्रह्मब्रह्मोक्तः परमं
तु विमुक्तिः । तत्परब्रह्मता तेषां ब्रह्मजीवोचता मता । ततो
ब्रह्माणेन योग्यः पाण्डित्यं प्राप्नुयात्परम् । पाण्डित्यमागमज्ञत्वं वालं
युक्तिसहायता । मौनं तृपासनासिद्धिरमौनं भगवद्भुजिः । एतान्याप्य
भवेन्मुक्तिर्मुक्तो वै भिक्षुको भवेत् । न ह्यन्यभिहितं विष्णुर्दया
त्रियमतः क्वचित् । मुक्तस्य भिक्षितं सर्वं दद्यान्नियमतो हरिः ।
अयोग्यभिक्षणं तेषां न कदाचित् युज्यते । येन केनापि नैतेषां
भिक्षावृत्तिर्विनश्यति । प्रथमो ब्राह्मणो मुक्तो द्वितीयो योग्य उच्यते ।
अपरोक्षविमुक्तयोस्तु तार्तीयोऽनयोर्ग्रहः । अतो मुक्ता अमुक्ता
न स्वतन्त्राः कदाचन । स्वतन्त्रस्तु स एवैको भगवान्पुरुषोत्तमः इत्यादि
ब्रह्मतर्कः । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि
भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥'
इत्यादिना च भेदेन महोत्कर्षे परमतात्पर्यं सर्वशास्त्राणामाह ॥ ३ ॥
कहोऽब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

मुक्तानां तारतम्यं हि गार्गीब्राह्मणेनोच्यते । लोका इति
मुक्तानामानन्दानुभवाः स्वरूपभूताः । अप्सु वायाविति स्वरूपस्यैव
प्रसूतत्वात् । अनतिप्रश्नां वै देवतामतिपृच्छसीति देवतास्वरूप-
प्रशस्यैवावगम्यमानत्वाच्च । न चोपरितनलोकेऽप्यथस्तनलोका आश्रिताः ।
न च वायुर्गन्धर्वलोकाश्रितः । वाय्वाश्रयत्वश्रुतेः सर्वलोकानाम् ।
'वायुना हि सर्वे लोका नेनीयन्त' इत्यादिना । 'सप्तस्कन्धगतो
लोकान्यो विभर्ति महाबल' इति हरिवंशेषु । न चानतिप्रश्रित्यं लोक-
मात्रस्यास्ति । अधस्तनेषु चोपरितना लोकास्तिष्ठन्ति । न च मरुता-
मेकोऽपि गन्धर्वलोकादधरो विद्यते । उक्तं च । 'आ पिवन्त्यखिला-
भ्योगानित्यापश्चक्रवर्तिनः । मुक्तास्तेषां वायुमुतश्चक्रो नाम व्यपाश्रयः ।
मुक्तस्तस्य च मुक्तस्तु मरुद्गन्धर्वनामवान् । सुतो वायोस्तत्सुखानां
मौक्तानामानन्दरिक्षगः । मरुतामेक एवासावन्तरिक्षस्तु वायुजः ।
तत्सुखानां तु मौक्तानामानन्दाः सूर्यरूपकाः । सौराणां चापि
मौक्तानामानन्दाश्चन्द्ररूपकाः । आह्लादनाच्चन्द्रनामा देवोऽसावनि-
रुद्धकः । स एव चन्द्रमाविश्य स्थितस्तन्नामकोऽपि सः । अनिरुद्ध-
सुखानां च मौक्तानामिन्द्र आश्रयः । नक्षत्रनामवानिन्द्रो नैवान्यः
अत्रियोऽस्य हि । विद्यते त्रिषु लोकेषु ब्रह्माद्यास्तुर्ध्वलोकमाः ।

अथ हेनं गार्गी वाचकवी पप्रच्छ यावद्वक्तव्येति होवाच यदिदं
गार्ग्यमश्र्वोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ
गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोताश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति
कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति
कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति
कस्मिन्नु खल्व्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति
कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति
कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति
कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु
खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु

आनन्दानां तथेन्द्राणां मौक्तानां देव आश्रयः । देवेति लिङ्गनाम
स्याल्लिङ्गात्मा रुद्र उच्यते । इन्द्राश्रयः शिवस्यापि सुखानां मुक्ति-
गामिनाम् । शिवो हीधरनामा स्यात्तत्पारम्पारस्वरस्यती । इन्द्रेत्युक्ता
तत्सुखानां ब्रह्माधिर्भुक्तिगामिनाम् । तत्सुखानां परं ब्रह्म मुक्तिगानां
पराश्रयः । एवमेव च संसारे शिम्बत्वादुत्तरोत्तरम् । न परब्रह्मणः
कश्चिदाश्रयः स्वाश्रयं यतः । तस्याश्रयोऽस्ति वेत्वेवं पृच्छतोऽपि
शिरः सदा । मिद्यते पर्यतैरन्धे तमसिस्थस्य दैवतैः । तस्माद्ब्रह्म परं
नित्यं ज्ञेयं पूर्णमनाश्रयमिति ब्रह्माण्डे । 'रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो
ब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कश्चिदुपाश्रित' इति
भारते । 'अथात आनन्दस्य मीमांसा भवती'त्यादेशः । संसाराद्ब्रह्मानां
मुक्तानां कानि सुखानि लोकाः रोचमानानि कानि लोकाः । लोके
सुखं क इत्युक्तं कं नाम क्षीयतेऽत्र यत् ॥ इति गार्गिब्राह्मणम् ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥

पुनस्तस्यैव सर्वनिपन्तृत्वमुच्यते । योऽन्तरो यमयतीति द्वितीयो
यशब्दो विष्णुशब्दपर्यायः । 'अकयप्रविसम्भूयमसह्य विष्णुवाचकाः ।

खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्
खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि माऽतिप्राक्षीर्मा ते
मूर्ध्ना व्यपन्नवनतिप्रक्षयां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि माऽतिप्राक्षीरिति
ततो ह गार्गी वाचकव्युपपरम् ॥ १ ॥ गार्गिब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ हैनमुहालोक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच भद्रेष्वव
साम पतञ्जलस्य काव्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्गार्ग्या गन्धर्व-
गृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्ध आधर्वेण इति सोऽब्रवी-
त्पतञ्जलं काव्यो याज्ञिकाश्च वेत्थ नु त्वं काव्यं तत्सुत्रं येनायं च लोकः
परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृष्यानि भवन्तीति सोऽब्रवी-
त्पतञ्जलः काव्यो नाहं तद्गवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काव्यं याज्ञि-
काश्च वेत्थ नु त्वं काव्यं तमन्तर्यामिणं य इमे च लोकं परं च लोकः
सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काव्यो नाहं

एकाक्षरा अ इत्येव निर्दोषत्वाज्जनार्दनः । आनन्दत्वात्क इत्युक्तः
पूर्णत्वाच्च इतीर्यत' इत्यादि शब्दनिर्णये । इति स्वप्रतिज्ञातप्रकारेण ।
'ब्रह्मवित्पूर्णविज्ञानाल्लोकानां कर्तृवेदनात् । लोकविदेवविद्यासौ देवानां
देववेदनात् । वेदार्थवेदनाच्चैव वेदविद्वत्तत्तथा । तन्नियन्तृपरि-
ज्ञानादात्मविद्यावेदनात् । सर्ववित्सर्वसारज्ञो यो वेद पुरुषोत्तमम् ।
देशाधिष्ठातृविज्ञानादेशज्ञ इति चोच्यते । यथा तद्ब्रह्मरेज्ञानात्सर्वज्ञ
इति वेदिकमिति ब्रह्मतर्कः । 'स्मृतं जगदिदं यस्मिन्सूत्रं बाधुरसौ
स्मृतः । तं चापि यमयेद्यस्मादन्तर्यामी हरिः स्मृतः । पृथिव्याद्या
देवतास्तु देहवद्यद्भवतः । शरीरमिति चोच्यन्ते यस्य विष्णो-
र्महात्मनः । अन्तस्थो देवतानां च न विदुर्यं च देवताः । प्रविष्ट-
त्वादेवतास्यः सोऽन्तरः स्ववशत्वतः । बाह्यापेक्षां विना यस्तु रमते

त भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काव्यं याज्ञिकाश्च यो वै तत्काव्यं
सुत्रं विद्यान्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स
भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेदं तच्चेत्वं
याज्ञिकस्य सुत्रमविद्यास्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुद्रजसे मूर्ध्ना ते
चिपतिष्यतीति वेदं वा अहं गौतम तत्सुत्रं तं चान्तर्यामिणमिति यो वा
इदं कश्चिद्गृह्येदं वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥ स होवाच
गार्ग्यं गौतम तत्सुत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतानि सन्दृष्यानि भवन्ति तस्माद्गौतम पुरुषं प्रेतमाहु-
त्यश्च ५ सिधतास्याह्वानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृष्यानि भवन्ती-
त्येवमेवेतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥ ५ः पृथिव्यां तिष्ठन्नृथिव्या
ऽन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो
यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यस्मृतः ॥ ३ ॥ योऽप्यु तिष्ठन्नृथोऽन्तरो
यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्या-
म्यस्मृतः ॥ ४ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं
योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यस्मृतः ॥ ५ ॥ योऽन्तरिक्षे
तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्त-
रिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यस्मृतः ॥ ६ ॥ यो वायौ तिष्ठ-

सौन्दर्यः स्मृतः । अतिप्रियत्वाच्च हरेरन्तरत्वं ददाहृतम् । जीवानां स्वप्रियत्वं च विष्णुना नियतं यतः । तस्य प्रियत्वं नान्येन देवस्य नियतं क्वचित् । स्वतन्त्रः सन्नियन्तासावन्तर्यामी ततः स्मृतः । देवतानां स्वभावोऽपि स्वरूपमपि सर्वदा । तदधीनं यतो यामी वासुदेवः प्रकीर्तितः । स्वभावसत्तादावृत्त्वं यन्तृत्वमिति कथ्यत इति ब्रह्मतर्कः । 'अधिभूतं सर्वजीवा अध्यात्मं तच्छरीरमाः । देवतास्ताः स्थलोकस्था अधिदैवाभिधा मताः । लोकाभिमानिन्यस्ता एवाभिलोका इतीरिताः । यज्ञाभिमानिनो देवा अधियज्ञा इति स्मृता' इति च । भवनाधिकारे स्थितत्वादधिभूतम् । 'पृथुं नारायणं वाति समादायैव पश्चिराद् । अतः स पृथिवीत्युक्तस्त्वन्तरिर्धं हरः स्मृतः । स्वान्तर्गतं यतः सर्वमिच्छया क्षपयेद्रसौ । दौर्नाम देवी विद्युत्स्यात्साक्षादेव

न्यायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठन् दिवोऽन्तरो यं दौर्मा वेद यस्य दौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्य आदित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ ९ ॥ यो विष्णु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ १० ॥ यश्चन्द्रतारक तिष्ठन्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकः शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ ११ ॥ य आकाशो तिष्ठन्आकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्य आकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ १२ ॥ यस्तमसि तिष्ठन्स्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमसोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ १३ ॥ यस्तेजसि तिष्ठन्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः इत्यधिदैवतमथाधिभूतम् ॥ १४ ॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यः सर्वानि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः

रस्वती । द्योतनात्सर्ववस्तूनां तमो दुर्गा प्रकीर्तिता । यतः तमपयेत्सर्वास्तेजः श्रीः परिकीर्तिता । आकाशो विम्र उद्दिष्टः काशतो हि पृथुदरः । आपो ब्रह्मण उद्दिष्टो तदेतत्पालयत्यसौ । आत्मा यज्ञानमिति तु सर्वजीवाभिमानवान् । ब्रह्मैवोक्तस्त्वमे सर्वेऽप्यनुक्ता यश्च देवताः । ये च जीवाः परे सर्वे नियता विष्णुर्नैव हि । जीवानां नियमेऽजीवं किमु वाच्यमिति श्रुतिः । पृथक्कृतन्नियमं नैवा भक्ति सिद्धत्वतः स्वतः । स एव सर्ववेत्ता हि परमात्परमो हरिः । नान्यो वेत्ता स्वतन्त्रोऽस्ति जीवाः सर्वे हि दुःखिनः । यदि स्वतन्त्रा भवेत् दुःखिनः स्युः कदाचन । अत आर्तिमतामार्तिदाता मुक्तिप्रदश्च

अधिभूतमथाध्यात्मम् ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ्मन वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठन्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुर्मन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ १८ ॥ यः श्रोत्रे तिष्ठन्श्रोत्रादन्तरो यः श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ २० ॥ यस्त्वचि तिष्ठन्त्वचोऽन्तरो यं त्वक् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ २२ ॥ यो रेतसि तिष्ठन्नेतसोऽन्तरो यः रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽधुतः श्रोता अमतो मन्ता अधिज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेषु त आत्मान्तर्गम्यमृतोऽतोऽन्त्यतस्ततो होद्वालक आरुणिरुपराराम ॥ २३ ॥ इत्यन्तर्यामिब्राह्मणम् ॥ २४ ॥ ७ ॥

सः । भगवान्परमो विष्णुः स्वतन्त्रः सर्वदेकराडि'त्यादि महा-
सीमांसायाम् ॥ इत्यन्तर्यामिब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

पूर्वं गार्ग्या जीवानामुत्तरोत्तराश्रयत्वं सर्वेषां भगवदाश्रयत्वं च
श्रुतम् । न तु मूलप्रकृतेराधारत्वमावेष्टत्वं वा । अतः पुनः पृच्छति ।
विजिगीषुकथात्वाद्ब्राह्मणानुज्ञया । स्वभर्तुर्विधावलं जानन्त्वपि युष्माक-
मयं जेतुं न शक्य इति ज्ञापयित्वा तेषामुपकारार्थं च पप्रच्छ । न च
युक्त्या पूर्वमुपरता । भार्यात्वाद्भगवतोऽन्याधारत्वं नाशंक्यमित्युक्ते
भीत्यवोपरता । भगवतोऽन्याधारत्वं च सर्वाधारमूलप्रकृतेरपि भगवा-
नेवाधार इत्युक्तयुक्तिर एव निवारितं भवति । 'नान्यदतोऽस्मि
द्रष्टि'त्यादियुक्तिभिश्च । अस्थूलत्वादित्युक्तिभिश्च । 'वादो जलपो
वितण्डेति त्रिविधा विदुषां कथा । केवलं तत्त्वविज्ञानमुद्दिश्य गुरु-
शिष्ययोः । अन्ययोर्वा बहूनां वा निर्दुष्टमनसां कथा । वाद
इत्युच्यते सद्भिर्जयस्तत्रार्थिको भवेत् । विजये शिष्यतान्येषां पूजा च
जयिनः सदा । पुनश्च संशयो यत्स्यात्तेषां तस्यापि वारणम् । कर्तव्यं
जयिना नित्यमशक्तस्य स्वतोऽधिकत्वात् । अन्योन्यनिर्णयश्चेत्स्यात्तदा
सत्रलक्षचारिणः । पृष्टेन प्रथमं मानं वक्तव्यं वादिना शुभम् । वेदाः
सर्वे शुभं मानं सेतिहासपुराणकाः । सपञ्चरात्रमीमांसाः स्मृतय-
श्चाप्यनन्तरम् । तदन्यदशुभं प्रोक्तं न प्रयोज्यं कथामु च । मिश्र-
मश्वानुमाने तु प्राबो शब्दार्थनिर्णये । अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षुमुपपत्ति-
स्तथाऽनुमा । अनुमेव त्वमात्राख्यो ह्यर्थान्पश्युषमे तथा । उपपत्ति-
भेदा यत्तेऽपि वाक्यमेवागमः शुभम् । तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं संवादो
वा विरोधिते । पराजय इति प्रोक्तः समः सर्वकथामु च । तत्त्व-

अथ ह वाचकन्नुवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं ह्रीं प्रभो
प्रक्षयामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतोति
पृच्छ गार्गीति ॥१॥ सा होवाचार्हं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैवेतो

निर्णयवैलोम्ये दण्ड्यो वादकथास्वपि । गुरुणैव त्ववस्थानां राजा
ण्डं प्रयोजयेत् । गुरुदण्डस्तु वाचा साद्राजदण्डोऽर्थदेहतः । गुरु-
ण्डोऽप्यर्थतः स्यात्संवादे व्रततोऽपि च । राजदण्डो बलाच्च साद्रोपस्य
गुल्लघवात् । संवादे दण्ड्यता नास्ति जलपादौ च कथञ्चन । तच्च-
विप्रवक्तारं संसत्सु च पराजितम् । छित्वा जिह्वां च काकाङ्गं राजा
गम्याद्विवासयेत् । अन्यसाम्यमभेदो वा नीचता वा कुतश्चन ।
विष्णोः श्रीपूर्वकाणां च व्यत्यासो गुणदोषतः । तद्भक्तेरन्यधर्मत्वं
स्वर्भेदे तत्त्वविप्रवाः । तत्त्वविप्रावकं शूद्रं वैश्यं क्षत्रियमेव वा ।
न्यादेवाविचारेण विप्रजिह्वां तथोद्धरेत् । स्वसिद्धान्ते प्रमाणं च
प्रसिद्धान्तदूषणम् । वक्तव्यमुभयं वादे जल्पं चेति सतां मतम् ।
वाक्यदूषणं तर्कादागमादेव साधनम् । वाक्यतात्पर्यविज्ञप्त्यै मान-
ग्रन्थश्च चान्यथा । सतीरेव यदा स्वर्धा गुणतोऽर्थार्थमेव वा । तदा
जल्पः समुद्दिष्टस्तत्र विद्यां परीक्षयेत् । विद्यापरीक्षापूर्वा हि सत्कथा
जल्प उच्यते । सर्वज्ञा वैष्णवाः पञ्च सप्त बोधयसंसंमताः । अधिका
तु यपालब्धाः प्राभिकास्तु परीक्षकाः । उभयोः प्रश्नकर्तृत्वात्प्राभिका
ति कीतिताः । तदभावे गुणोद्रेकं दर्शयेतां पृथग्जने । विद्यासाम्ये
स्या कार्या ह्यन्यथैकपराजयः । विद्योन्नो दण्ड्य एव स्याद्यदि नोचस्य
विषयताम् । व्रजेत्पश्चाद्यथा वाद एवं जल्पः प्रकीर्तितः । अर्थ-
निर्णयहेतुत्वाद्वादे प्रश्नो जयेऽपि तु । न जल्पे तु पुनः प्रश्नः
न्यानुज्ञां विना भवेत् । स्वर्धा सतां वितण्डा स्यात्तत्त्वविप्रावकैर्यदा ।
तत्त्वप्रश्नग्रहापेता वितण्डा कविभिर्मता । सतामेव वितण्डा स्यादसतां
जल्प एव तु । एवं जल्पो वितण्डेति ह्युभयोः सहिता कथा ।
पक्षद्वयः स्वपक्षो हि पापण्डानां यतस्ततः । अग्रहेणैव पक्षस्य
निर्णयमवलेन तु । दूषयेदेव पापण्डास्तत्त्वविप्रावकान्सदा । तत्त्वज्ञानां
निर्णयत्वात्तेषां पक्षग्रहो भवेत् । विष्णुभक्त्यन्यधर्माख्यस्तत्त्वविप्राव-

एव तु । बौद्धादीनां यतः सर्वे तत्त्वविष्ठावकास्तथा । सर्वनास्तिक-
वादी वा स्वमनीषामतोऽपि वा । तस्यापि पक्षं संश्रित्य दृष्येद्वाक्य-
युक्तिः । यस्य नैवागमो मानं तं ब्रूयादागमाश्रयः । धर्मार्थोऽयं
वृथैवायं तव पक्षस्य संग्रहः । धर्मार्थश्चेन्न धर्मो हि शक्यो द्रष्टुं
विनाऽगमात् । यथाऽनुमीयते हिंसा पापहेतुस्तथैव हि । धर्महेतु-
त्वमप्यस्या अनुमातुं सुशक्यते । वृथा पक्षं वृथा हन्याद्यदि कश्चि-
त्किमुत्तरम् । इत्यशक्तौ सतां सर्वे संभूयापि निवारणम् । कुर्य-
रेवासतां सन्तस्तत्त्वविष्ठाविनां जये । येषां विष्णोः समं किञ्चिदधिकं
वा न तु क्वचित् । भ्रातृभ्रातृभ्यां भिन्नं च विष्णुं पश्यन्ति ये सदा ।
तारतम्यविदः सर्वजीवानां प्रकृतेरपि । भगवद्भूमिणो नित्यं ते सना-
परिकीर्तिताः । पराजितेष्वसत्सूक्तं राजा दण्डं प्रपातयेत् । जितेषु
सत्सवसद्भिस्तु राजोदासीनतां व्रजेत् । यावदेषां विजेता स्यादथ दण्ड-
निपातयेदित्यादि ब्रह्मतरुं । 'बाणस्त्वयोमयः प्रोक्तः शरीरं नालोऽयं
कीर्तित' इत्यभिधानम् । 'कर्मारस्तु तदा बाणं तीक्ष्णमञ्जलिकाभिधम् ।
सन्दधानः शूरे यान्तं राजानं न ददर्श ह' इति पाद्ये । 'दीप्तेराकाश-
शब्दोक्ता श्रीर्हि सर्वाश्रया मता । तदाश्रयः परो विष्णुः सोऽयं

बोधपुत्र इज्जं धनुरभिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपरजातिग्याधि/धि/नो
हस्ते कृत्योपोक्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रक्षाम्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति
पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्यं
पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते
कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी विष्णुः
यदवाक्यं पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्य-
च्चेत्याचक्षते आकाशो तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥ सा होवाच नमस्तेऽहं
याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यबोचोऽथा परस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति
॥ ५ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्यं पृथिव्या यदन्तरा द्यावा-
पृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रो-
तेति ॥ ६ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक्यं पृथिव्या यदन्तरा

लादिगुणो मत' इति स्कान्दे । पुनः प्रश्नः सर्वाधारा प्रकृतिरित्य-
नुपचरितत्वेनावधारणार्थम् । आकाश एवेत्यवधारणात् । 'पुनरुक्तिः
शब्ददोषो न्यूनाधिक्यादिकं तथा । न जिगीषुकथायां च कारणं
स्यात्पराजये । क्वचिद्विद्याधिकस्यापि स्वतन्त्रं सम्भवेद्यतः । तत्त्व-
निर्णयवैलोम्यं विलम्बो वा मुहूर्ततः । विद्यादौर्बल्यहेतुः स्यादत-
स्तस्मिन्पराजय' इति ब्रह्माण्डे । अतस्तत्त्वनिर्णयविरोधिपुनरुक्त्यादीनि
निग्रहः । 'प्रसिद्धस्थूलसूक्ष्मादिवैलक्षण्यज्ञानार्दनः । अस्थूलादिरिति
प्रोक्तो नैव स्थौल्याद्यभावतः । अनावृत्तेस्तमो नास्य स्वातन्त्र्याच्चाद्यते
क्वचित् । द्यावापृथिव्यौ श्रीभूमी केशौ सूर्यविभू मतौ । दीप्तेः

द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाश एव
तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन् सन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥ स
होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनप्यहस्त्वमदीर्घ-
मलोहितमज्जहमच्छायमतमोऽवाच्यताकाशमसत्तमरसमगन्धमचक्षुष्क-
मश्रोत्रसञ्चानमतोऽतिजस्कमप्राणममुलममात्रमगोत्रमजरममयमसृतमरजो
ऽमायमविश्रुतमसंब्रुतमपूजैतत्परमनन्तरमेवाहं न तदज्ञाति किञ्चन न
तदज्ञाति कश्चन ॥ ८ ॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ
विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृतौ
तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्ध-
मासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तितृप्त्येतस्य वा अक्षरस्य
प्रशासने गार्गी प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतंभ्यः पर्वतंभ्यः प्रतोच्यो-
ऽन्या यो यो च दिशमन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ददतो
मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं वेदा दूर्वा पितरोऽन्वायन्ताः ॥ ९ ॥ यो वा
एतदक्षरं गार्गीविदित्वाऽस्मिन्नोक्ते जुहोति यजते तपस्तप्यते वह्निं वर्ष-
सहस्राण्यन्तवैवाह्यं तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्गीविदित्वाग्नाऽ-
न्नोकाद्यैति स रुपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गी विदित्वाऽस्मान्नोकाद्यैति स
ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तदा एतदक्षरं गार्गीवष्टं द्रष्टुमुत् श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं
विज्ञात् नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं नान्यदतोऽस्ति मन्तुं
नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन् सत्त्वक्षरे गार्गीकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥
॥ ११ ॥ सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्यन्ते यदस्मा-

पृथुत्वाज्ज्ञानाच्च तथाह्लादविधेरपि । तदाधारो हरिर्नित्यं स्वातन्त्र्येण प्रशासकः । आधारत्वं श्रियो यच्च तच्च विष्णोः प्रज्ञासनात् । तद्वशाच्च स्वतन्त्रत्वं स स्वतन्त्रो हरिः सदे'ति महामीमांसायाम् । 'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मासमेदोऽस्थिसम्भवा । नयोगित्वादीधरत्वात्सत्यरूपाच्युतो विश्वरि'ति वाराहे । 'आदित्यवर्मा तमसस्तु पार' इत्यादेश । 'न सत्तत्त्वामदुच्यते' । 'अदुःखमसुखं ममम्' । 'न प्रज्ञं नाप्रज्ञमि'त्यादि च ॥ इत्यक्षरब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

'ये ये वराः सुरास्ते तु परेषां महिमात्मकाः । महीन्युक्तं हि माहात्म्यं महिमानो हि तन्मिताः । एवं हि महिमाशब्दस्तद्वशत्त्वं वदत्ययम् । यत्र माहात्म्यवाची स्यान्महत्त्वं महिमा तथा । त्रयस्त्रिंशत्सुराणां हि परिवारास्ततः परे । षण्णामेते त्रयाणां ते ते द्वयोः साधिकस्य तौ । एकस्य सोऽपि क्रमतः परार्थीनस्वरूपिणः । परार्थीन-बलाच्चैव परार्थीनप्रवृत्तयः । एक एव स्वतन्त्रोऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः । अग्रं विष्णुं नयेद्यस्मात्सुपर्णोऽग्निरुदाहृतः । प्रथितं हरिमादाय वातीति क्षमस्कारेण मुच्येध्वं न वै जानु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेत्येति ततो ह वाचकमुपपन्नम् ॥ १२ ॥ इत्यक्षरब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

अथ हेतुं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स हेतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्येति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्येति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्येति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्येति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वादशित्येति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येव इत्येति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १॥ स होवाच महिमानं पर्वणामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेन देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्येति वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकात्रिंशदित्येन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंश इति ॥ २॥ कतमे वसव इत्यस्त्रिंश पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च तक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं वसु सय

प्रथिवः स्मृतः । तद्भार्या पृथिवी नाम यत्तदिच्छानुसारिणी । सर्वज्ञत्वाच्चथायुष्टात्सत्त्वात्मा वायुरुच्यते । श्रद्धानामैव तत्पत्नी सर्व-स्वान्तर्निरीक्षणम् । अन्तरिक्षमिति प्रोक्ता देवेभ्योऽधिकवीक्षणात् । आदिकालस्थितो यस्मादादित्यस्तु सदाशिवः । द्यौरुमा च समुद्दिष्टा वायुमा द्योतिका यतः । त एते सर्वदेवेभ्यो विज्ञिष्टास्तद्वशाः परे । नक्षत्रमिन्द्र उद्दिष्टश्चन्द्रः काम उदाहृतः । अत्राणात्सर्व्यचन्द्रार्घ्यराह्लादा-वैव हेतुतः । वासयन्ति जगत्समादेतेऽष्टौ वसवः स्मृताः । ज्ञानादि-क्षुणाः पद्मस्तु तदन्येभ्योऽधिका यतः । वसुष्वपि त एवोवा वीन्द्राद्याः पूर्वकीर्तिताः । प्राणाद्या वायुपुत्रास्तु दश बुद्धिभिमानवान् । बृहस्पति-रिति श्वेते रुद्रा इत्येव कीर्तिताः । मासाभिमानिनो ये तु यमचन्द्र-भृता द्विष्ट । धात्र्यमाथा आदित्या इन्द्राविष्णू विनैव तु । स्तनयित्तोरभीमानी वायुजस्त्विन्द्र उच्यते । स एव वज्र इन्द्रस्य सोऽशनिश्चाशनादरेः । यज्ञो नामेन्द्रपुत्रो यो जयन्त इति चोच्यते । स एव पशुमानित्वात्पशव्येति कथ्यते । एवं प्राधान्यतो देवा-भ्यस्त्रिंशत्कीर्तिताः । दशप्रतिप्रमुखाः सर्वे प्राणा एव हि वायुजाः । द्वा अपि तदावेशात् पृथङ्नोदीरिता इह । काम एवामुविष्टवा-निरुद्धश्च नोदितः । मन्वावेशादिन्द्रजस्तु संख्यापाशनुवेशितः । अधिनीं निर्कृतिश्चैव कुवेरश्च विनायकः । अर्यम्प्यंशादिचतुर्षु विशेषा-

तितमिति तस्मादस्य इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणा नामैकादशस्ते यदाऽस्माच्छरीरात्ममर्त्यादुक्तामन्यथ रोदयन्ति तद्यद्देव-गन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतमे आदित्या इति द्वादश वै आसाः धात्र्यन्तरस्यैते आदित्या एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति ते यद्विदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥ कतमे इन्द्रः कतमः आपतिरिति स्तनयित्तुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्तु-नित्यश्चिरिति कतमो यत्न इति पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडित्यस्त्रिंश पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैव तद्देतेषु हीदं सर्वं षडिति

वेशसंयुताः । अत्रोक्ता अपि पृथिव्याद्या अन्तर्यामिब्राह्मणे भवन्ति । पदसु प्रधानास्तिस्रो हि वायुवीन्द्रमहेश्वराः । स्वभार्याणां स्वाश्रयत्वात्ते लोका ज्ञानरूपतः । पदैक्याद्ब्रह्मवाच्योस्तु पदसाम्याच्छिवस्य च । शेषस्यापि तु तैवोक्तिः पृथक् श्रद्धा च मारुतः । द्वौ देवाविह सम्प्रोक्तावचं श्रद्धा प्रकीर्तिता । अतीतत्वादेवताभ्यो नेतृत्वाच्चान्मुच्यते । श्रद्धेति वायोः पत्नी सा प्राणो वै विष्णुरुत्तमः । पोत्येवानन्द उद्दिष्ट आसमन्तात्प्रकृष्टतः । प्राणो हि भगवान्विष्णुरध्यर्थो वायुरुच्यते । अर्धार्धा हि गुणा नित्यं वायोरध्यर्थ एव तत् । न चैकत्वं भवेद्वायोस्तद्विशिष्टो यतो हरिः । न च द्वितीयता तस्मिन्प्रीतिरत्यधिका हरेः । तैनाध्यर्थगुणौ यस्मात्सर्वस्मादेवतागणान् । न चाशक्यं न चाप्राप्यमतोध्यर्थ इतीरितः । अत्यन्तरङ्गं यत्तस्मान्न हरेः पृथगीरिता । श्रीः स्वरूपविभेदेऽपि सर्वोत्कृष्टाऽपि नित्यशः । तस्या अपि परो विष्णुर्गुणैः सर्वैरदोषवान् । एक इत्युच्यते नित्यं यस्मान्नान्यस्तथाविधः । तत्परो वा गुणोद्रेके ब्रह्माऽसौ गुणपूर्तिः । तथात्वेन यतो नित्यमविकारेण याति हि । त्वदित्युक्तास्ततो विष्णुः

॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु होमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यर्थं नैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्थ इति योऽयं पवत इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्पदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्थ इति यदस्मिन्निदि सर्वमप्याहोत्सेमाध्यर्थ इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्वदित्याचक्षते ॥ ९ ॥ पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायः शरीरः पुरुषः स एव वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यस्मृतमिति होवाच ॥ १० ॥ काम एव यस्यायतनः हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायः काममयः पुरुषः स एव वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

‘दिवेश्वरेश्वर’ इति महामीमांसायाम् । ‘शारीरो मयुरुद्दिष्टः कामः पुत्र उच्यते । आदित्यस्तथा रुद्रः धीवश्चन्द्र उदाहृतः । छाया-पस्तु निर्ऋतिरादर्शे सूर्य एव च । पर्जन्यस्त्वप्सु पुरुषः शक्रः प्राभिमानवान् । अमृतं वायुरुद्दिष्टः स्त्रियः श्रीर्मातृमा तथा । सत्यं जा समुद्दिष्टो भरुतमच्छेपका दिशः । आदेशनादिशः प्रोक्ता त्सुर्यम उदाहृतः । अन्तर्गतेन रूपेण वायुरेव त्वसुः स्मृतः । लङ्केन स्वरूपेण ब्रह्मैव च (वात्र) प्रजापतिः । प्रकाशस्तान्तरी ज्योति-
प्राण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व-
स्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं
सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादित्ये पुरुषः स एव
वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥ आकाश-
त यस्यायतनः ओजं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्या-
त्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं
पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायः श्रीः प्रातिशुक्लः
पुषः स एव वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवाच ॥ १३ ॥
म एव यस्यायतनः हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्या-
त्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं
पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायः छायाभ्यः पुरुषः स
न वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥
प्राण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व-
स्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं
सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शे पुरुषः स एव वदैव
शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनः
तृणं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स
वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं
यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एव वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति
स्त्रिय इति होवाच ॥ १६ ॥ रेत एव यस्यायतनः हृदयं लोको मनो-
ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता
स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य
एवायं पुत्रमयः पुरुषस्त एव वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापति-

लोकौ बाह्य इतीर्यते । मनःस्थिता मनो नास्ती बोधरूपत्वतो रमा ।
 सैवाश्रित्याऽदनाचित्यमश्रितित्वेव गीयते । हृदयं बुद्धिसंस्था सा त्वयः
 हृदि यत्ततः । चक्षुः सा दृष्टिहेतुत्वाद्दृष्टानां लोक एव से'ति च ।
 बुद्धिवृत्त्यपेक्षया बहिः प्रकाशहेतुत्वमपि देव्या न विरुध्यते । इमं
 एव त्रयो लोका इति पूर्वोक्तानां देवानामनुक्तौ कथं लोकमात्रे सव्यं
 देवानामन्तर्भावः ? । उक्ताङ्गीकारेऽनन्तर्भावः कथम् ? । कथं
 चान्यादिषु ? । न चावासमात्रमत्र विवक्षितम् । प्रतिशरीरमपि
 सर्वदेवानामावासान्न लोकादीनां विशेषः । सामर्थ्याधिक्यं चात्र
 विवक्षितम् । एतेषु हीदं सर्वं पल्लितम् । 'यदस्मिन्निदं सर्वमध्याध्वोऽपि
 ब्रह्म त्वदित्याचक्षते । महिमान एवैषामि'त्यादिषु षड्गुणोद्देशका
 दीनामुक्तेः । अन्तर्भावस्य च महिमकारणकत्वोक्तेः । इदं सौ
 गुणपट्टकं पूर्णं गुणपट्टकमित्यर्थः । इदंशब्दो विवक्षितत्वादयं भगवा
 निति वत् । एवमेवेदं सर्वमध्याध्वो'दिति च गुणाधिक्येन तदधीनत्वं
 विवक्षितं निवासत्वादिकमन्तर्भवति । उच्यमानामधिक्यव्याप्यादेः ।
 तु निवासत्वादौ गुणाधिक्यादिकं । कथं च तन्महिमत्वेनान्तर्भावमुक्तम्
 निवासत्वमात्रेणान्तर्भाव उच्यते ? । कथं चान्यथा कामादीनां प्रसिद्धा
 महिमानां स्त्रीमात्रादिकं देवतोच्येत ? । प्रतिदं चैतत् । 'आत्मा देवानां
 भुवनस्य गर्भः' । 'आत्मा ते वातः' । 'इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठः' । 'ब्रह्मा
 देवानां प्रथमः संवभूव' । 'अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः' । 'तयेता
 ससाक्षितय उपतिष्ठन्ते' । 'तथा इमा अर्धल्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेव
 रुद्रोऽन्वायत्तो यच्छुक्लं तेनेन्द्रः' । 'अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो
 दिवाकरः । ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो देवश्रेष्ठश्च मारुतः' । 'वायुर्भीमो
 भीमनादो महौजासर्वेषाञ्च प्राणिनां प्राणभूतः । अनावृत्तिर्देहिनां
 देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः' । 'क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः' ।
 'वायोरात्मानं कवयो निचिक्कयुः' । 'आत्मत एष प्राणो जायते' ।

यो वायौ तिष्ठन्' । 'देवानां देवता वायुर्वायोर्देवो जनार्दनः' ।
 'प्र प्राणमसृजत । प्राणाच्छूद्राम्' । 'एतस्माज्जायते प्राणः' । 'रुद्रं
 माश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं
 त्रिदुषाश्रित इत्यादिषु सर्वत्र । 'श्रियः प्रसादं स कुशेयैश्वर्यः
 यतः स चिन्त्यः प्रशंसं शौरि'मित्यादि च । दिशो वेद सदेवाः
 प्रतिष्ठा इति याज्ञवल्क्यवचनम् । सर्वप्रतिष्ठत्वेन ब्रह्मणोऽपि ज्ञानं-
 सतीति किं ब्रह्मविद्वानित्यस्य चोत्तरम् । यदि दिशो वेत्य तर्हि
 न देवतोऽस्याम् । 'आदित्यस्याश्रयश्चक्षुर्नामा स्वायम्भुवो मनुः ।
 सुस्थो दृष्टिशक्तीशो रूपात्मेन्द्रतदाश्रयः । बुद्धितत्त्वात्मिको मा च
 कस्यापि समाश्रयः । एवं यमस्याश्रयश्च यज्ञमान्यनिरुद्धकः ।
 क्षिणामानिनी देवी रतिरेव तदाश्रयः । श्रद्धारूपः सदा कामस्तस्या
 पि समाश्रयः । हृदयात्मिक्युमा तस्य कामस्यापि समाश्रयः ।

ति होवाच ॥ १७ ॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्तवा ॥ स्विद्विमे
 लक्षणा ब्रह्मरावक्ष्यणमकृता इति ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच
 यकन्यो यदिदं कुरुषञ्जालानां ब्राह्मणान्त्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति
 शो वेद सवेवाः सप्रतिष्ठा इति यद्विशो वेत्य सदेवाः सप्रतिष्ठा ॥ १९ ॥
 देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति आदित्यदेवत इति स आदित्यः
 कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुर्भीति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेण्वति
 सुभा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति
 वाच हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये होव रूपाणि प्रतिष्ठितानि
 कर्तृत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥ किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्य-
 मिति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्
 प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन् दक्षिणा प्रतिष्ठितेति
 मायामिति यदा होव श्रद्धाश्चैव दक्षिणां ददाति श्रद्धायां होव
 दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन् श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच
 यमेन हि श्रद्धां जानाति हृदये होव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतोत्येवमेवैत-
 याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किं देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत
 स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यपि स्विति कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति

अदेवता सदा चन्द्रो वरुणस्य समाश्रयः । रेत आत्मा सुरगुण-
सोमस्यापि समाश्रयः । तस्याप्युर्मैवाश्रयः स्वात्तस्त्वेव तु दिगीशितुः ।
सोमस्य दीक्षारूपा तु शतरूपा समाश्रयः । तस्याः सत्यात्मको देशो
मनुरेव समाश्रयः । तस्याप्युर्मैवाश्रयः स्वात्तस्त्वरूपस्य नित्यदा ।
मध्यदिकृष्णामिनोऽश्वश्च स्वाधारो वाचूहस्पतिः । तस्याप्युर्मैव हृदय-
रूपा नित्यं समाश्रयः । तस्याः समाश्रयो रुद्रस्त्वमहश्चेति रूपवान् ।
अहङ्कारात्मको नित्यमात्मोमा परिकीर्तितः । बुद्ध्यात्मनैवाततत्त्वा-
द्यस्थानाश्रयो हरः । तदा बोधात्मिका अकिर्तिनास्या देहाभिरक्षणे ।
अरक्षितान्मानुषादीन् ध्यातो वायुर्वयंति वा । जिवस्य च तथोमाया-
प्राणात्मा शेष आश्रयः । शेषस्वापातरूपा सा भान्त्येव व्यपाराश्रयः ।
तस्या व्यानामिधो वायुर्विशिष्टानो यतो हि सः । उन्नेतृत्वादुदानारूपा
तस्य श्रीराश्रयः सदा । समानाख्यो हरिस्तस्याः सहैव ह्यानयत्यसौ ।
स्वावरस्थानकास्तन्ये सर्वेषां चेतको हि सः । स एव भगवान् ।
रेतसीति कस्मिन् रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रतिष्ठित-
जातमाहुर्हृदयादिव सृष्टो हृदयादिव निर्मित इति हृदये होव रेतः
प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवेतद्याहवल्क्य ॥ २२ ॥ किं देवतोऽस्यामुर्दीक्षा
दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति दीक्षायामि-
कस्मिन् दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्य-
वदेति सत्ये होव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन् सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय-
इति होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये होव सत्यं प्रतिष्ठितं भवती-
त्येवमेवेतद्याहवल्क्य ॥ २३ ॥ किं देवतोऽस्या मुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत-
इति सोऽग्निः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वार्त्तीति कस्मिन् वायुप्रतिष्ठितेति
हृदय इति कस्मिन् हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥ अहल्लिकेति होवाच
याहवल्क्यो यज्ञैतदन्वयास्मन्मन्यासे यज्ञैतदन्वयास्मन्स्याच्छानो मे
दशुर्वेषां स्य धेनव्हिमश्रीरक्षिति ॥ २५ ॥ कस्मिन् त्वं वात्मा च प्रतिष्ठित-
स्थ इति प्राण इति कस्मिन् प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन् अपान-
प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन् व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति
कस्मिन् उदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एव नेति नेत्यात्माऽसृष्टः ।

श्रीवदन्याश्रयो हरिः । न च ब्रह्मादिवद्विष्णुर्नैवाऽसौ बद्धवत्कचित् ।
न च मुक्तवदीशेशः कुत एव जडोपमः । अत्राद्योशीर्यसङ्गोऽभावसितश्च
न रिप्यति । न हि सर्वात्मना कापि केनचिज्ज्ञायते कचित् ।
स्वलोऽपि शीर्यते नैव कारणात्कार्यतोऽपि वा । न लिप्यते जगन्नाथः
कचिदोषेण केनचित् । भूतपूर्वो न विन्यो वा बन्धो नास्य कुतश्चन ।
न च नाशो भवेत्कापि न नशिष्यति च कचित् । अन्यत्सर्वं गृहीतं
हि तेन ज्ञानादिना सदा । अशीर्यत्वादयोऽन्येषां सर्वेषां तत्प्रसादतः ।
अतस्तस्यापि वैषम्याच्चेति नेत्याह तं श्रुतिरित्यादि च । 'तद्गुणानां
मुपपूर्णानां विहृङ्कं प्रतिविम्बितम् । श्रीर्धृङ्के तद्गुणान्ब्रह्मा तस्य
रुद्रादयोऽपि चेत्यादि च । अहर्ज्ञानमस्य लीनमित्यहलीक एवाहल्लिकः ।
अह्लेत्माक्षिपति । न हि गृह्यत इत्यादिना ग्रहणशीरणादिषु सर्व-
प्रमाणाभावं दर्शयति । 'नेति नेत्यादिरूपेण विज्ञापितगुणोऽपि तु ।
विशेषापेक्षया पृष्टो न शक्यो विवेद तमि'ति ब्रह्माण्डे । 'तदपेक्षां
विनेवासौ निर्गत्य पुर्योत्तमः । बह्व्येषानियं सर्वं निरुद्धं तेन
तज्जगत् । प्रति प्रतिस्थितो रूपैर्यस्माद्वृत्ते हरिः सदा । अतः प्रत्युद्धते
तेन व्यक्ताव्यक्तमिदं जगदि'ति ब्रह्मर्तके । 'न विनोपनिषद्भिः स
ज्ञेयः केनापि कस्यचित् । अत औपनिषत्कं तं प्राहूर्विष्णुं सनातन-
मि'ति च । 'ग्रन्थो वादे च जल्पादौ कर्तव्यः प्रतिवादिना ।
तदुक्तिमात्रं प्रामाण्यं यदि नास्यागमान्तरम् । अपेक्षितं यदा अङ्का
दर्शनीयस्तदाऽऽगमः । निःशङ्कत्वेन यो वक्ता प्रश्नानामुचरं सदा ।

न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते
न लिप्येत्येतान्यप्रावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स
वस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युद्वात्यकामत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे
न विवक्ष्यति मूर्खा ते विपतिप्यतीति त-५६ न मेने शाकल्यस्तस्य ह
मूर्खा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्वीन्यपजहुरन्यन्यमात्राः ॥ २६ ॥
अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वं वा

आनुकूल्येनागमानां नाशकृत्यं तद्वचः कश्चित् । दशतालौ दशमुखो
ललाटत्रिशकस्तथा । सार्धोन्नतश्चैव पुनः पर्यगदशशिरास्तथा । पञ्चोराः
सप्तपादो यो नाशकृत्यं तद्वचः कश्चित् । नवाङ्गलमुखो यस्तु गले च
चतुरङ्गलः । चतुर्विंशङ्गलतनुस्तद्वाक्यं देवपूजितम् । प्राधान्यालक्षणोपेतो
दुर्लक्षणयुतोऽपि सन् । तस्यापि वाक्यं मानं स्यात्किमु सर्वयुतस्य तु ।
प्रायो देवाश्च रूपयो न सर्वशुभलक्षणाः । कृते विष्णुं सुरभ्रेष्ठं ब्रह्माणं
वाप्यनन्तरम् । यस्माच्च विदुषां वाक्यमाशङ्क्यं केनचित्कश्चित् ।
तस्माद्वेदेषु सर्वेषु कथाः प्रज्ञोत्तरात्मिकाः । न प्रमाणान्तरं तत्र
पृच्छन्ति घटनां विना । एतस्मादाधलाद्याश्च पप्रच्छुर्नैव कुत्रचित् ।
आगमं याज्ञवल्क्योक्तंरम्यं तं मिथिलोऽपि चे'ति ब्रह्मतर्कैः । 'यश्चिन्न-
विचिकित्सस्तु च्छिन्यपि च संशयान् । तस्य पर्येषणं कुर्यात्प्रतीच्छ-
कोत दक्षिणामिति' च भारते । 'पण्यवत्सङ्गलो यस्तु न्यग्रोधपरि-
मण्डलः । दशतालवत्तुर्हस्तः स देवैरपि पूज्यत' इति वायुप्रोक्ते ।
अतएव च सर्वागमेषु प्रतिसंहितमाचार्यलक्षणमुच्यते । यथा वनस्पतौ
वृक्षइत्ययंशब्दोऽमृषा तथैव पुरुषे पुरुषशब्दो विद्यमान एव । स च
नित्यत्वे संभवति । पुरुषकालेऽपि सन्पुरुष इति । स्त्रावमध्ये यत्स्थिरं
विद्यतेऽस्य सङ्गो न तदाहस्तं धिष्टयाशब्दः । वृक्षो मूलाद्रोहतोऽप्यङ्गी-
कारमात्रम् । यत्समूलमावृहेयुरिति तस्यापि दूषणात् । अन्यस्य रेतसो
जननमपि जीवतः पुर्यान्तरस्य भावे । प्रलये तु सर्वप्रलयात्कस्मा-
दुत्पत्तिः ? । तत्पृष्ठं सर्वं वक्तुमशक्यत्वात्पुरुषस्य पुनरुत्पत्तौ कारणं
भगवन्तं जानन्तोऽपि तूष्णीमृषयो बभूवुः । पुरुषनामकत्वाच्चित्तस्य
जीवस्य यावन्मुक्तिः पुनरुत्पत्त्या भवितव्यं न शरीरेण सह नाशः ।
तस्य च स्योत्पत्तावस्थातन्व्यादन्त्येनोत्पादकेन भाव्यम् । कोऽसाविति
प्रश्नाशयः । तेषु तूष्णींभूतेषु स्वयमेव परिहरति विज्ञानमानन्दं
ब्रह्मेति । तस्याप्यन्य उत्पादक इत्याशङ्का सा भूदिति जात एव न

जायत इत्याह । पुर्यान्तरापेक्षया पुनः शब्दो न तु क्रियाभ्यासा-
पेक्षया । 'एक एव हरिर्विष्णुः पुनरन्यो न विद्यत' इतिवत् । राति-
रिष्टः । तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणम् । 'विजित्यसर्वान्यप्रच्छ
याज्ञवल्क्यः पुनर्भूनीन् । यथा वनस्पतौ वृक्षशब्द एवं यथार्थतः ।
पुरुषेऽपि हि तच्छब्दो नित्यत्वादेव युज्यते । तस्मात्त्रास्य शरीरेण
नाशस्तस्मात्पुनर्जनिः । आमुक्तेर्भविता नित्यं कुतस्तदिति चोच्यताम् ।
रेतसो जननं यावत्प्रलयस्तावदेव हि । निर्मूलस्य च वृक्षस्य प्रलये
पुरुषस्य च । पुनरुत्पादको यस्तं वदन्तु मम कृतज्ञः । धानाजात
इवायं हि दृश्यते विदुषां तरुः । अस्मात्तन्व्यात्तु विदुषां नैव तत्कारणं
भवेत् । अजस्रा प्रेत्य सम्भूतिकारणं तद्वदन्तु नः । प्रेत्य सम्भूति-
कर्ता हि स्वतन्त्रो घटते यतः । इति वृष्टास्तु मुनयो न वक्तुं शेकुर्जस्रा
तदेतारोऽपि तत्प्रश्ननिर्मूलनबलोऽज्ज्ञिताः । अधाण्याः (ष्ट्या) तत्प्रभावेन
धर्षिता नाशकन्यदा । स्वयमेव तदोवाच याज्ञवल्क्यो महामुनिः ।
पूर्णानन्दो हरिनान्यः कारणं सृज्यसर्जने । नैवास्य जनकः कश्चि-
त्वा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते
ह ब्राह्मणा न दधृधुः ॥ २७ ॥ तान्हेतोः कोकैः पप्रच्छ ॥ यथा वृक्षो
वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पादिका
वहिः ॥ २ ॥ त्वच एवास्य कर्धरं प्रस्थान्ति त्वच उत्पटः । तस्मात्तदा
तृणात्मैरि रसो वृक्षादिवाऽऽहतात् ॥ २ ॥ मांस्तान्यस्य शर्कराणि किन्नाटं
स्त्राव तत्स्थिरम् । अर्थान्यन्तरतो दाक्षुणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३ ॥
यद्वृक्षो वृक्षणो रोहति मूलाजवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्षणः
कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ४ ॥ रेतस इति । मा वोचत जीवतस्तत्प्रजापते ।
धानारुह इव वै वृक्षोऽजस्रा प्रेत्य सम्भवः ॥ ५ ॥ यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न
पुनरामवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्षणः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ६ ॥ जात
एव न जायते को न्वेन जलयेत्पुनः ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्वानुः
परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥ ७ ॥ २८ ॥ इति शाकल्यब्रह्मणम् ॥
॥ ५ ॥ ९ ॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

‘अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमितीत्यादि च । ‘वागादिषु स्थितं विष्णुं य उपास्ते सदैव तु । वागादिनाम्ना नैनं स प्रजहाति कदाचन’ इति सत्तत्त्वे । अत आद्यतनमेव वागिन्द्रियादि । परमं ब्रह्मेतिवचनाच्च वागिन्द्रियादिमात्रमुपास्यम् । ‘प्रतिमाद्यं हरित्वेन प्रथिव्याद्यमथापि वा । इन्द्रियप्राणजीवाद्यमथवा य उपासते । मिथ्योपास्तिमर्ता तेषां निष्कृतिर्न कदाचन । अतिदुःखे पतन्त्यद्वा तमस्यन्धे पतङ्गवदि’त्युपासनानिर्णये । ‘सर्वेन्द्रियेषु या विष्णोरुपासा युगपत्सदा । देवानामेव योग्या सा तथा देवत्वमाप्नुयुः । सर्वे देवपदे योग्याः सायुज्यं श्रोतमेवञ्च । सम्प्राप्य ब्रह्मणा सर्वं प्राप्नुयुः पुरुषोत्तमम् । दहन्ति सर्वभोगाश्च तेभ्योऽन्ये मुक्तिगा नराः । श्रोतमेवञ्च देवेभ्यस्ते मुक्ता हरये सदे’ इति च । प्रविश्य देहं यो भोगः स्वरूपव्यतिरेकतः । सायुज्यमिति तं प्राहुः संयुक्तत्वाद्भिरोपेत’ इति च । ‘इन्द्रियेषु स्थितं विष्णुमुपासीत क्रमेण तु । सदा देवपदायोग्यः स मानुषपुरो भवेत् । मानुषा देवलोकस्थान्ने

दिश एव सम्राडिति होवाच तस्माद्दे सम्राडपि यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशः दिशो वै सम्राट् श्रोत्रं श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यमिश्रन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको ह वैवेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यतां ननुशिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥ यदेव ते कश्चिद्ब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवाङ्मया स्या तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत कानन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् क्षियममिहार्थे तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यमिश्रन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच

मुक्ता मानुषाः सुराः । मानुषा देवसायुज्यं यान्त्युपासनयाऽन्ये’ इति च । ‘कृपयान्गजमिश्रांस्तु श्वत्रियो गुरुदक्षिणाम् । विप्रो दद्याद्वापनेव वैश्यो गाः प्रतिविद्यकमि’ इति च मानसंहितायाम् । ‘अन्यथा विद्या मुक्तिः सुराणामन्यथा नृणाम् । तत्रापि योग्यतामेदात्प्रतिमेदा अवान्तराः । यथा यस्य विमुक्तिः स्यात्तदाता मुख्यतो गुरुः । एकदेशे गुरुत्वं स्यादन्यविद्याप्रदस्य त्वि’ इति च । ‘प्राणसंस्थस्य वै विष्णोः संप्रीत्यै भोजनं भवेत् । तदिच्छयैव चौर्यादि कुर्वुरज्ञा अपि ध्रुवम् । तथापि तं न जानीयुः प्राणात्मानं जनार्दनमि’ इति प्रवृत्ते । ‘पञ्चक्षुषि स्थितं रूपं विष्णोश्चक्षुस्तदुच्यते । शब्दादेरप्यापरोक्ष्ये तद्वेतुर्विधानामकम् । तद्रतस्य ततो विष्णोः कण्ठस्थानामगो यदा । तदा स्वमो भवेज्जाग्रदर्थनं नैव जायते । चक्षुर्निमीलनं च स्वात्सर्वेन्द्रियगुणैः सह । चक्षुरात्मा ततो विष्णुः सत्यमित्यभिधीयत’ इति च । ‘सर्वव्यापी तु भगवाननन्त इति कीर्तितः । दिङ्गमा स तु विज्ञेयो दिदुष्यो नित्यदेशनादि’ इति च । ‘मनःस्थितस्य यद्विष्णोः सम्बन्धादेव कामतः । जातः सुतः सुखे हेतुः परानन्दो हरिः किम्’ इति ब्रह्मतर्कः । सदा प्रतिष्ठितानि भवन्ति । विज्ञेयतोऽपि प्रतिष्ठितानि सुप्तौ । ‘हृदये सर्वेशो व्यापी प्रादेवः पुरुषोत्तमः ।

जनको वैवेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥ यदेव ते कश्चिद्ब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवाङ्मया स्या तच्छाकल्योऽब्रवीत्तद्वयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायमायतनमाकाशः प्रतिष्ठाः स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनं हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये होव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि

जीवानां स्थानमुद्दिष्टः सर्वदेव सनातनः। हृत्कर्णिकामूलगतः सोऽङ्गुष्ठप्र-
प्रमाणकः। मूलेश इति नामास्मिन्सर्वे जीवाः प्रतिष्ठिताः। अङ्गुष्ठमात्रे
पुरुषे कर्णिकाप्रस्थिते हरौ। प्रविशन्ति सुषुप्तौ तु प्रबुध्यन्ते ततस्तथा।
सोऽयं त्रिरूपो भगवान्हृदयाख्यः प्रकीर्तित इति च। 'स्थानमायतनं
श्रोतं प्रतिष्ठा धारकः पुमानिति च॥ इति षडाचार्यब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ १ ॥

स्वयोग्यं ज्ञानं श्रोतुं सिंहासनादवल्लोपसदनं कृत्वोवाच।
यत्स्वात्मना प्राप्यं भुक्तौ तदुपास्यैव भुक्तिर्भवतीत्यतः प्राप्यं पृच्छति।
'वृन्दैः प्राप्यतमत्वाच्च वृन्दारक इति स्मृत' इति च पात्रे। 'राज्ञां
हृदपसंस्थो य इन्द्रो नाम जनार्दनः। स इन्द्रे च यमे चैव
संप्राप्यो भुक्तराजभिः। तस्मात्तेषामुपास्यः स विराण्यामा तदाश्रया।
श्रीस्तपोः स्तुतिरेषा हि प्राणेन क्रियते सदा। कर्णो पिधाय या
ज्ञेया सर्ववेदात्मिका हि सा। काश्चनान्तसर्वजीवानामाकाश इति सा
भवन्ति हृदयं वै सभ्राद परमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहाति सर्वाप्येन
भूतान्यभिज्ञरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते
हस्त्युपमं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच
याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरैरेति ॥ ७ ॥ इति षडाचार्य
ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ २ ॥

जनको ह वैदेहः कूर्चावुपावसर्पशुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्याय
मा शाचीति स होवाच यथा वै सभ्राणमहान्तमध्वानमेप्यग्रथं वा नात्र
वा सम्राट् ददितवमेवैतामिरुपनिषद्भिः सम्राहितात्माऽस्येवं वृन्दारक
आद्यः सजघीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क गमिष्यसीति
नाहं तद्भगवान्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्भूष्यामि यत्र गमिष्य-
सीति स होवाच अर्वातु भगवानिति ॥ १ ॥ इन्धो ह वै तामेष योऽयं
दक्षिणैक्षण्यरुपस्तं वा एतमिन्द्रः सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव
परोक्षप्रिया इव हि वैद्याः प्रत्यक्षद्विपः ॥ २ ॥ अर्थतद्भामेऽक्षि(क्ष)णि
पुरुषरूपमेवास्य पत्नी विराट् तयोरेव सः स्तायो य एपोन्तहृदय आकाशो-
ऽथैनयोरेतदक्षं य एपोऽन्तहृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतन्नावरणं यदेत-
दन्तहृदये जालुकमिवाधेनपरेषां स्रुतिः सञ्चरणीयं वा हृदयादुपा-

स्तुतिः। जाग्रतां सर्वजीवानां स विष्णुर्दक्षिणाक्षिणः। तस्य पूर्व-
दिशीन्द्राग्नी सभार्यो सम्प्रतिष्ठितौ। यमराशसौ दक्षिणसां वरुणो
वायुरेव च। पश्चिमस्यामुत्तरसां सोमेशानौ प्रतिष्ठितौ। ब्रह्मा
प्रधानवायुश्च तथोर्वायां दिशि स्थितौ। अधरायां शेषकामौ सभार्याः
सर्व एव च। एकैकसां हि चत्वारो नेतृत्वात्प्राणनामकाः। इन्द्रियाभि-
मतेष्वेव प्राणा इत्येव शब्दिताः। त्वत्प्रसादाद्यदभयमस्माकं प्राप्तं
तदेव तव हृदयेऽस्तु नान्यद्वयं प्रत्युपकर्तुं शक्नुम इत्यर्थः। 'स
भगवान्स्वकृतेन तुष्येदिति वत्। इन्धो दीप्तः। 'जीवभोगस्य भोक्तेऽशो
जीवस्तद्भोगमुद्धृत्तु। विविक्तभुगिवातोऽसौ भगवान्पुरुषोत्तम' इति
पात्रे ॥ इति कूर्चब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ २ ॥

'याज्ञवल्क्यो वरं दत्त्वा राज्ञा संवादकायुक्तः। वैदेहनगरं
प्रायात्सन्तो यच्छास्त्रोलुपा' इति स्कान्दे। तथापि सम्राडेव पूर्वं
पप्रच्छ। आत्मा भगवानेवास्व ज्योतिः। 'भावेऽभावेऽपि स्रयदि-
जीवानां विष्णुरेव हि। ज्योतिस्तथाप्यभावे तु तज्ज्ञेयं हि विशेषतः।

नाड्यवरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्त-
हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्त्रदास्त्रवति तस्मादेव प्रविचिका-
हारतर इवैव भवत्यसाच्छरीरादात्मनः ॥ ३ ॥ तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः
प्राणा दक्षिणा दिक् दक्षिणः प्राणाः प्रतीर्चा दिक् प्रायश्चः प्राणा उर्वीची
दिग्दक्षः प्राणा ऊर्वा दिग्धूर्वाः प्राणा अवाची दिग्वाञ्चः प्राणाः सर्वा
दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽशीर्षो नहि
शीर्षेते असह्यो नहि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिप्यत्यभयं वै जनक
प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको ह वैदेहोऽभयं
त्वागच्छताचाज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमं
विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४ ॥ द्वितीयं कूर्चब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ २ ॥

जनकः ह वैदेहः याज्ञवल्क्यो जनाम स मेने न वदिष्य इत्यथ ह
पञ्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समुदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो
वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव ववे तं हास्यं ददौ तं ह सम्राडेव पूर्वं

अस्वातन्त्र्यात् जीवस्य द्योतयन्बुद्धिमस्य सः । प्रवर्तयति सर्वेशस्तमस्यपि
जनार्दन' इति च । 'स्वातन्त्र्याद्ध्यायतीवासौ ध्याययज्जीवमज्ञसा ।
गृह्णातीव श्रादयन्स जीवं सर्वेश्वरेश्वरः । सदा विज्ञानपूर्णोऽसौ समानोऽसौ
सदा समः । अविकारात्समानः सज्जीवमादाय सञ्चरेत् । उभौ
लोकौ स्नापकत्वाद्भूत्वाऽसौ सप्रनामकः । इमं लोकं जाग्रदाख्यं
मृत्वरूपात्मकं सदा । बहुपापैकहेतुत्वाच्चायेत्सप्रमानयन् । इमं
लोकं च भूराख्यं तारयित्वान्तरिक्षगम् । जीवं कुर्यान्मृतौ विष्णु-
र्भूलोकः क्षिप्रमृत्पुमान् । बहवो मृत्यवश्चात्र मृत्यो रूपाण्यतस्त्वयम् ।
पापहेतुत्वश्चायं भूलोकौ मृत्वरूपकः । जाग्रच्च पृथिवी चैव द्यौः
सुषुप्तिश्चैव च । स्वप्नार्थवान्तरिक्षं च ज्ञेया अन्योन्यनामकाः ।

पप्रच्छ ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं पुरुष इत्यादित्यज्योतिः सप्ता-
ङ्गिति होवाचादित्येनैवायं ज्योतिरास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येती-
त्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योति-
रेवायं पुरुष इति चन्द्रमा पवांस ज्योतिर्मवतीति चन्द्रमसैवायं
ज्योतिरास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥
अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किं ज्योतिरेवायं पुरुष
इत्यशिशेवायं ज्योतिर्मवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य
चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य
ज्योतिर्मवतीति वासैवायं ज्योतिरास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति
तस्माद्वै सप्ताङ्गि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञाप्यतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव
तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य
चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तार्या वाचि किं ज्योतिरेवायं पुरुष
इत्यात्मैवायं ज्योतिर्मवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिरास्ते पल्ययते कर्म कुरुते
विपल्येतीति ॥ ६ ॥ कतम आत्मेति शोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु दृश्यन्त-
ज्योतिः पुरुषः स समानः सञ्जुमो लोकायनु सञ्चरति ध्यायतीव
लेह्यायतीव स हि स्वप्नोभूत्वेन लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥
स वाऽयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः संवृज्यते

तद्युचमिप्रायिका यस्मादुभौ लोकाविति श्रुतिः । स वा अयं जायमान
इति च द्वाश्रया श्रुतिः । यस्य ज्योतिरयं विष्णुः स परामृत्यते
तथा । यदा तु भगवानुक्तस्तदा स्वातन्त्र्यतो विभुः । त्रियमाणो
जायमान इत्युक्तस्तन्नियामकः । फलदानाय पापानां ग्रहस्संसर्ग
उच्यते । मोक्षदाने फलादानाद्विजहातीति चोच्यते । जीवोऽपि
मुक्तिकाले तु हाता पापस्य कथ्यते । स्वर्गः सुषुप्तिरित्याख्या मुक्तेरपि
यतः समा । परलोके यतो भृत्यो मुक्तिरेव न चापरः । अतो
सुषुप्तिमोक्षाणामभिप्रायादिदं वचः । सुप्तिरित्यादिकं स्वेति विष्णो-
राख्या सुखत्वतः । पुनरागमनं नाम मुक्तानामपि विद्यते । प्रलये
तु प्रविश्येनं अगवन्तं जनार्दनम् । स्थित्वा ज्ञानाविलोपेन निर्गच्छन्ति
पुनस्ततः । न च ज्ञानमुखादीनां तेषां मृत्यो लयेऽपि वा । विशेषः
कश्चिदन्तश्च बहिर्धैव रमन्ति ते । स्नापयत्येनमिति स स्वपितीत्युच्यते
हरिः । आनन्दपापलोकादेर्दर्शनं स्वमसुखयोः । अपि विष्णोः
सदैवास्ति न जीवस्य कथञ्चन । अत्रायं भगवान्विष्णुर्जीवस्य स्वयमेव
तु । ज्योतिर्विशेषतो भूयाच्चेत्यज्योतिरत्र यत् । न हि जीवः
स्वयं द्रष्टुं सुप्तः शक्नोति हि ध्रुवम् । अतः स नैव जीवोऽयं सर्वं
पश्यति सृष्टमदृक् । स्वप्नेऽन्तरिक्षे स्वर्गे वा न रयाधाः पुरा स्थिताः ।
तदैव तत्कर्मयोग्याचिमिमीते हरिः स्वयमि'त्यादि महामीमांसायाम् ।
जीवपक्षे प्रसिद्धत्वात्कतम आत्मेति प्रश्नो न युक्तः । न च जीवः
समानः सञ्जुमो लोकां सञ्चरति । सुखदुःखविशेषवच्चात् । न च
सुखदुःखादौर्मथ्यात्वे किञ्चिन्मानम् । 'याथातथ्यतोऽर्थान्वयदक्षा-
च्छावतीभ्यः समाभ्यः' । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदादुरनीश्वरम्' ।

स उक्तामन् त्रियमाणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥ तस्य वा पतस्य
पुरुषस्य द्वे गव आने अगत इदं स परलोकस्थानं च सम्पद्ये मृत्यो
स्वप्नस्थानं तस्मिन्तज्ये स्थाने तिष्ठन्ते उभे स्थाने पश्यतीदं च

‘वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवादि’त्यादि भगवद्वचनविरुद्धत्वाच्च । न चैत-
न्नासीदस्ति भविष्यतीत्यनुभवः कदाचिद्भविष्यतीत्यत्र किञ्चिन्मानम् ।
किञ्चित्कालं स्थिरत्वमात्रस्य शून्यवादिनामपि सिद्धत्वाद्वैधर्म्याच्च न
स्वप्नादिवादित्यादिवचनम् व्यर्थं स्यात् । अतो न कदाचिदस्य नासीदस्ति
भविष्यतीत्यनुभवो भविष्यतीत्यभिप्रायेणैव तद्वचनम् । न च तथातुभवे
शून्यस्यानिर्वचनीयस्य च कश्चिद्विशेषः । न च शून्यवादिनां
तद्वादिनां च कश्चिद्विशेषो मोक्षे । न च नित्यज्ञानस्वरूपमस्तीति
वचनेन कश्चिद्विशेषः ज्ञेयाभावे ज्ञानस्याप्यभावात् । न हि ज्ञेय-
रहितं ज्ञानं नामास्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । न च स्वविषयं
तदिति तेषां पक्षः । तदा कर्तृकर्मविरोध आपततीति हि तेषां
वचनम् । न च जानातीत्यादिकर्तृत्वं ज्ञानस्य तैरङ्गीक्रियते । निर्विशेष-
त्वाङ्गीकारात् । अतः शून्यवादिन एव तेऽपि । स्वप्नो भूत्वा
स्वापको भूत्वा । न हि जीवोऽपि स्वप्न एव भवति । स्वापं नयतीति
स्वप्न इति च व्युत्पत्तिः । जायमानो अग्रमाणाः स्वपितीत्यादि तु
‘कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीराः’ । ‘तदेतन्मे विजानीहि यथाऽहं मन्दधी-
र्हरे । सुखं बुभूये दुर्बोधं येषां भवदनुग्रहात्’ । ‘जज्ञे बहुजं
परमाम्युदारम्’ । ‘द्रष्टुश्शुषो नास्ति जिह्वे’त्यादिवदन्तर्णीतणिचत्वेन
भवति । ‘स्वातन्त्र्यस्त्रेहयोरन्तर्णीतणिजि’ति हि सूत्रम् । कथमन्यथा
‘स्वयं निहत्य स्वयं निर्माय स्रवन्त्यः सृजते । स हि कर्ता स्वप्नेन शरीर-
मभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीती’त्यादि युज्यते । उक्तार्थं च स्वप्नेन
शरीरमित्यादि जीवैध्वरभेदमन्त्रा उक्ताः प्रमाणत्वेन । ईश्वरो जीवस्य

परलोकस्थानं चाथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्यो-
भयान्पाप्मन आनन्दः च पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो
मात्रासुपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा
प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्मवति ॥ ९ ॥ न तत्र रथा न रथयोगा

भयानि पश्यन् जक्षदिव हसदिव । प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः प्राज्ञे-
नात्मनान्वाकूढ इत्यादिषु चाभ्यासेन सर्वत्र भेद एव निर्दिश्यते
‘सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने’ति च निर्णयात्मकं भगवद्वचनम् । न
चावस्थाभेदेन जीवभेदो व्यावहारिकोऽप्यस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । न
हि जाग्रत्स्वप्नस्थश्च द्वावित्यज्ञप्रयोगोऽपि कश्चिदस्ति लौकिकः । न च
अमन्तादृशः । तस्माद्भगवानेवात्रोच्यते सर्वकर्तृत्वेन । वेशान्ता
वेश्यागृहाः । सुषुप्तिमोक्षोभयविवक्षयैव तद्वचनमपि भगवताप्युक्तं
‘स्वाप्ययसम्पत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही’ति । उभयापेक्षमित्युक्ते
मोक्षस्यसुप्तिरिति मन्दसाक्षका स्यादतो मोक्षे सुप्तिरेव नास्तीति
ज्ञापयितुमन्यतरापेक्षमित्युक्तं न त्वन्यतर एवार्थ इति । ज्ञाने
विकल्पायोगात् । अतोऽवस्थाश्च लोकाश्च सर्वे विवक्षिताः । सर्वावतः
आसमन्तात्सर्ववतः सर्वज्ञानान्युपादाय । ‘बाह्यप्रकाशो भेत्युक्तो ज्योति-
रान्तर उच्यते । सुखं स्वरूपभूतं यदानन्द इति कथ्यते । मुक्ताम-
विषयोत्वं यन्प्रकृष्टविषयात्प्रमुदि’ति च । शुक्लं जीवमादाय । ‘शोकेन
रत्या मुक्तावाञ्छुको जीव उदाहृत’ इति च । ‘रत्यानन्दो पूर्णनित्यो
हितो तेन हिरण्यमयः । स्वर्णवर्णतया वाऽपि वासुदेवो हिरण्यमयः ।
प्रधानहंसरूपत्वादेकहंस इतीरित’ इति च । ‘अंशेन जीवमादाय
कचिदीशो वहिर्नयेत् । स्वप्नेषु फल्गुनं यद्वत्कृष्णः कलासमानयत् ।
वासनारूपकान्प्रायस्त्वनतरेव प्रदर्शयेत् । अतो वहिः कुलायादित्यापि

न पन्थानो भवन्त्यथ रथाग्रययोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः
प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः
स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान्पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि
कर्ता ॥ १० ॥ तदेते श्लोका भवन्ति स्वप्नेन शरीरमभिप्रहत्यासुप्तः
सुप्तानभिचाकशीति ॥ शुक्लमादाय पुनरेति स्थानं हिरण्यमयः पुरुष एक-
हंसः ॥ ११ ॥ प्राणेन रक्षजवरं कुलायं वहिःकुलायादमुदश्चरित्वा ॥ स
ईयतेऽस्मृतो यत्र कामः हिरण्यमयः पुरुष एकहंसः ॥ १२ ॥ स्वप्नान्त

बाहू न विरुध्यत' इति च । 'उच्चावचेषु रूपेषु प्रविशन्पुरुषोत्तमः । बहुरूपत्वमायाति स्वप्ने स जगतः प्रभुरिति च । 'मोदरूपत्वतो विष्णोः स्त्रीभिर्मोदो विडम्बनम् । जीवस्य मृतिकाले च स्वप्नकाले च केशवः । एवंविधानि कर्माणि कुर्वाणोऽपि न दृश्यते । तथा जागरिते सुप्तौ मुक्तैरेव तु दृश्यते । तथापि नापनेभ्यस्तं ज्ञानी ब्रूयज्जनार्दनम् । यस्य गौचरतां विष्णुः कदाचिन्न प्रपद्यते । तस्यायतस्य पापस्य भेषजं न हि विद्यते । सुप्तिकालेऽप्ययं विष्णुः सदा जागरितात्मकः । यानि जागरिते पश्येत्तानि सुप्तेऽपि पश्यति । नित्यज्ञानस्वरूपत्वाद्भगवान्पुरुषोत्तमः । नित्यानन्यप्रकाशत्वेऽप्यन्यज्योतिर्यदा भवेत् । तदा स्यात्संशयोऽज्ञानावित्यत्रेति विशेषणमिति च । जीवस्यापि स्वप्नावस्थायां जागरितत्वेऽप्येति विशेषणं व्यर्थम् । पूर्वोक्तमपि मोक्षायैव भवति । अत ऊर्ध्वं विशिष्टमोक्षाय ब्रूहि । 'स्वयम्य-भगवद्वृष्टः सर्वैर्भुक्तिराप्न्यते । पुनर्ज्ञानान्तराधिक्यात्सुखाधिक्यं विमोक्षणमिति ब्रह्मतर्कः । स्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायेण तानि सुप्त इत्युक्तम् । तत्र सुषुप्तिमात्राभिप्रायेण स वा एष एतस्मिन्प्रसाद

उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुलते बहूनि ॥ तदेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुत्तमापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥ अराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति ॥ तं नायतं बोधयेदित्याहुर्दुर्मिपत्यं हास्यं भवति यमेष न प्रतिपद्यतेऽथो ब्रह्माहुर्जागरितदेवः पश्चात्स्येव इति यानि होष जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥ स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा द्रष्टुं पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्वचति स्वप्नार्थैव स यत्तच्च किञ्चित्पश्यत्यनन्त्यागतस्तेन भवत्यसङ्को ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतथावचक्यं सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥ स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने रत्वा चरित्वा द्रष्टुं पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्वचति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र यत्किञ्चित्पश्यत्यनन्त्यागतस्तेन भवत्यसङ्को ह्ययं पुरुष इत्येव-

इत्याह । 'यत्रोभयविवक्षा स्यात्परामर्शस्तदोभयोः । एकस्यापि भवे-
न्नैकविवक्षायां कच्चिदुयोरिति शब्दनिर्णये । स्वप्नावस्थातं स्थानं
स्वप्नान्तम् । 'अन्तःस्थानं स्थलं वासः प्रदेश इति चोच्यत' इति च ।
स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं चैत्यत्रापि स्वप्नान्तशब्दः स्वप्नसुषुप्त्युभयाभि-
प्रायेण । 'शुभाशुभं तु द्रष्टुं स्वप्ने जागरितेऽपि च । असंस्पृष्टः सदा
दुःस्वधरतीशः पुनः पुनः । स्वप्नसुप्त्यात्मकं कुलमेकं बुद्धात्मकं
परम् । महामत्स्य इवासङ्गी चरत्येको जनार्दनः । यं विष्णुं
ध्येनवच्छ्रान्तो जीवो जागरिते भ्रमन् । स्वप्ने च सुप्नावभ्येति संश्रान्तः
सद्ब्रूहं यथा । स्वित्यानन्दः परो विष्णुस्तमाप्तः सुप्त उच्यते ।
सम्प्राप्य तमयं जीवः कामयेन्नैव किञ्चन । न च स्वप्नसमभ्रान्तिज्ञानं
याति कदाचन । सुषुप्तौ च किमु ज्ञानान्मुक्तौ प्राप्तो जनार्दनम् ।
निहितो भगवानन्यत्र हिता नाढ्यः प्रकीर्तिताः । नानावर्णो हरि-
स्तासु नानारूपी व्यवस्थितः । तासां मध्ये सुषुप्ता च तत्र सुप्तिं
कञ्चत्ययम् । ता एव कण्ठदेशस्था जीवस्तत्र व्यवस्थिताः । स्वप्ना-
न्यस्यति जाग्रद्ब्रह्मं च प्रतिपद्यते । अ इत्यादिपश्यते विष्णुरविद्या
तज्जिरीक्षणम् । तेन स्वप्नानयं पश्येजीवो जागरितं तथेति महा-

मेवैतद्यावचक्यं सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव
ब्रूहीति ॥ १६ ॥ स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा द्रष्टुं पुण्यं
च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्वचति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥ तथा
महामत्स्य उमे कुले अनुसञ्चरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुमा-
वन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥ १८ ॥ तथासिन्नाकरो
ध्येनो वा सुषुप्तौ वा विपरिपत्य श्रान्तः सः हृत्य पक्षौ सल्लयायैव
भ्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति पत्र सुप्तो न कञ्चन कामं
कामयेते न कञ्चन स्वप्ने पश्यति ॥ १९ ॥ ता वा अस्यैता हिता नाम
नाढ्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिष्ठा तिष्ठन्ति शुक्रस्य नीलस्य
पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं प्रन्तीव जिनन्तीव
हस्तीव विच्छाद्ययति गर्तमिव पतति ॥ यदेव जाग्रद्ब्रह्मं पश्यति तदत्रा-

मीमांसायाम् । जिनन्तीव ताहपन्तीव । विच्छाययति भयेन विच्छायं करोति । अहेमेवेदं सर्वोऽस्मि स्वयोग्यतापेक्षया पूर्णोऽस्मि । विषय-भोगानन्तस्वरूपानन्देनेत्येवशब्दः । इदमिति पूर्णत्वविशेषणम् । 'अज्ञानता महिमानं तवेदमि'तिवत्स्वपूर्णतामापरोक्ष्येणानुभूयेदं पूर्णोऽस्मीति मन्यते । 'कचित्तद्वावशेषः स्यात्क्रियाशेषः कचिद्भवेत् । कचित्पदार्थशेषः स्यादिदमादिस्त्रिधा स्मृत' इति शब्दनिर्णये । न हि राजा देवो वा सर्वं जगद्भवति । राज्ञो भोगापेक्षया पूर्तिर्भवतीति देवदृष्टान्तः । प्रलब्धदर्शनार्थं राजदृष्टान्तः । 'स्वयोग्यपूर्तेः स्वात्न्या-द्राज्ञो देवगणस्य च । सर्वभावस्तथा मोक्षे न तु सर्वस्वरूपत' इति ब्रह्मतर्कः । 'छन्दसामप्यवाच्यत्वादतिच्छन्दा हरिः स्मृतः । तेनाश्लिष्टो ह्ययं जीवः सुप्तो मुक्तोऽथवा भवेत् । विष्णोरूपं हि यच्चित्त्यमभयं पापवञ्चितम् । आप्तकामं च पूर्णत्वादात्मकामं सुखत्वतः । शोकं विना सुरमणाच्छोकान्तरमितीरितम् । तेनाश्लिष्टः स्वपुत्राणां दायादानां न वै पिता । तेषां दुःखाददुःखित्वाच्च माता लोकमान्यपि । अलोकमानाश्चो लोको देवोऽपि स्वाधिकारतः । वर्षणादेर्व्युत्थित-त्वाच्च देवो वेदमान्यपि । अवेदमानाश्चो वेदः पापी पापफलाप्यपान् । अपापः श्रमणश्चापि यतिधर्मात्समुत्थितः । अयतित्तापसश्चैवमनि-विद्यया मन्यतेऽथ यत्र देव इव राज्ञेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥ तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयः रूपः तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिच्यको न बाह्यो किञ्चन वै नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिच्यको न बाह्यो किञ्चन वै नान्तरं तद्वा अस्यैतदात्मकाममात्मकाममकामं रूपं शोकात्तरम् ॥ २१ ॥ अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वैवा अवेदा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भूणहाऽभूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौलस्त्योऽपौलस्त्यः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्येना नन्वागतं पापेन तीर्णो हि तद्वा सर्वाण्यल्लोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥ यद्वै तत्र पश्यति पश्यन्वै तत्र पश्यति न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो

पुण्यमप्यमुम् । नान्वेत्येवै विधो मुक्तो विष्णोः सम्प्राप्तिमात्रतः । यत्तत्र विष्णुः पश्येत पश्यन्वै तत्र पश्यति । नित्यज्ञानस्वरूपत्वा-त्तत्समं नान्यदिष्यत' इति च । यत्किञ्चिदस्तु भगवता न दृष्टं तन्नास्त्येव । विद्यमानं सर्वं पश्यत्येव । न हि द्वितीयो द्रष्टा यो भक्तत्वेन जगत्पश्यति । तद्विरोधेन पश्यत्यत्रान्तः । तद्दृष्टादन्यद्वा । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतेः । 'यत्तद्दृष्टं भगवता तदेवास्ति न चापरम् । न ह्यन्यो विद्यते द्रष्टा यः पश्येत्तददृशितम् । ब्रह्मादि-रपि यो द्रष्टा पश्येत्तस्य प्रसादतः । तददृष्टं कुतः पश्येदतः को वा विरोधत' इति च । यदवतारादिकं द्वैतत्वेन न पश्यति न तु तत्ततो द्वितीयम् । नित्यज्ञानत्वाद्ब्रह्माभावात् । यद्विभक्तत्वेन विष्णुः पश्यति तत्ततोऽन्यदस्ति चे'ति च । यस्माद्विष्णुर्विश्वं विभक्तत्वेनैव पश्यति तस्मात्तदन्यदस्त्येव । न च जगदभावोऽत्रोच्यते । अन्य-द्विभक्तमिति विशेषणवैयर्थ्यात् । न च भ्रान्तिकल्पितं जगदित्यत्र किञ्चिन्मानम् । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीधरमि'त्यादि निन्द-विद्यतेऽविनाशित्वाच्च न तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥ यद्वै तत्र जिघ्रति जिघ्रन्वै तत्र जिघ्रति न हि श्रोतुप्रानेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च न तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्चिद्येत् ॥ २४ ॥ यद्वै तत्र रसयते रसयन्वै तत्र रसयते न हि रसयितु रसयतेर्विपरि-लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च न तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तत्र वदति वदन्वै तं न वदति न हि वक्तृवैक-विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च न तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं वदयेत् ॥ २६ ॥ यद्वै तत्र शृणोति शृण्वन्वै तत्र शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च न तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥ यद्वै तत्र मनुते मन्यन्तो वै तत्र मनुते न हि मनुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च न तद्वितीयमस्ति ततोऽन्य-द्विभक्तं यन्मन्येत ॥ २८ ॥ यद्वै तत्र स्पृशति स्पृशन्वै तत्र स्पृशति न हि स्पृष्टः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च न तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तत्र विजानाति विजानन्वै तत्र

नाच्च । द्रष्टृन्तरनिषेधेन तस्यैव सर्वद्रष्टृत्वमेव च यत्र वा अन्यदिव
स्यादित्यादिनोपसंहीयते । अन्यथान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिकमनर्थकम् ।
न होकस्यान्यत्वेऽन्यस्यान्यत्वं भवति । अतो द्वितीयोऽन्यशब्दो
व्यर्थ एव स्यात् । न च तत्पक्षे दृश्यत्वादिकमात्मनो विद्यते ।
तस्माद्यत्र किञ्चिदपि स्वातन्त्र्यमन्यस्य भवति तत्रैव भगवतोऽन्यः
पुरुषो भगवद्ब्रूयादन्यत्पश्यतीत्यादि युज्यते तदेव नास्ति स्वतः । अतो
नान्योऽन्यत्पश्येदित्यर्थः । अन्यदिवेतीवशब्दोऽल्पस्वातन्त्र्यार्थः ।
राज्ञः पृथगिव भृत्य इतिवत् । 'उपमार्थे तथात्वेऽपीवशब्दः
प्रयुज्यत' इति शब्दनिर्णये । 'स्वरूपभेदे स्वातन्त्र्ये विरोधे च
विलक्षणे । अन्यशब्दश्चतुर्वेषु प्रयोक्तव्यो मनीषिभिरिति च ।
'अनन्याः सर्व एवैते योषाः कुन्तीसुतादपीति प्रयोगाच्च । 'दशरात्रै-
र्भुक्तमिव न सम्यक्स्वल्पभोजनादिति च । 'प्रकृतेः पुरुषाणां च
नाणुमात्रमपि क्वचित् । स्वातन्त्र्यं विष्णुना सर्वे नियताः सर्वदेव
हि । तददृष्टं ततः को हि पञ्चेत्किं वापि तद्भवेदिति महा-
मीमांसायाम् । 'अभेदेन स्वातन्त्र्यराज्यीवाजीवं तु भेदतः । यदभ्रमा
हसिर्वेत्ति स तदन्यच्च तद्रयमिति च । अन्यदप्यस्वातन्त्र्येणान्यव-
दवस्थितं यस्मिन्पक्षेऽस्ति तत्रैवान्यदर्शनादिन्यवहारो युज्यते । सप्तम-
रसादिदर्शनाभावादिति च । सर्वेन्द्रियोपभोगोऽपि विष्णोः स्वात्मनि
विद्यते । यदि जगदेव न स्यात्तदा कथं मोक्षेऽप्यन्यानि भूतानि
मातां उपजीवन्तीति युज्यते ? । मोक्षप्रकरणं चैतत् । 'स्वाप्य-
सम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति भगवद्ब्रह्मणम् । 'यदा हि
सलिलत्वेन प्रकृतिर्व्याप्य तिष्ठति । तदा तस्यां परो विष्णुरेको द्रष्टा
व्यवस्थितः । अविरोधाद्वितीय एकोऽसौ समवर्जनात् । बृहज्जाना-
विज्ञानाति न हि विज्ञानुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु
तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विज्ञानीयात् ॥ ३० ॥ यत्र वा

ब्रह्मलोकः सदैव पुरुषोत्तमः । सर्वगत्वादस्य गतिः परा विष्णोः
सदैव हि । पूर्णेश्वर्यादस्य सम्पत्परमा सम्प्रकीर्तिता । सर्वज्ञात्परमो
लोको विष्णोरानन्द एव च । स्वातन्त्र्यात्परमो ज्ञेयः स हि पूर्णः
सदोदितः । प्रतिबिम्बरूपविशुद्धस्तदानन्दस्य चाखिलाः । मुक्ता
ब्रह्मादयोऽभ्रन्ति तारतम्येन नित्यदा । सलीलः सलिल इति वा ।
'अन्येभ्यस्तु विमुक्तेभ्य आनन्दश्चकर्वतिनाम् । मुक्तानां हि श्रुतोद्विक्तः
पितृणां तेभ्य एव च । तेभ्योऽप्यृषीणां मुक्तानां कर्मदेवामिधायिनाम् ।
तेभ्यश्च मुक्तदेवानां तेभ्यश्चोमापतस्तथा । तस्माच्च ब्रह्मणस्त्वेवं मुक्तस्य
गरुडादपि । एष एव ततो विष्णुः पूर्णानन्दः प्रकीर्तितः । यस्य
ब्रह्मापि मुक्तः सन् विबुध्मातं समश्नुत' इति च । राडो मुक्तः ।
मनुष्याणां योग्यतया स्वसमेभ्यः प्रयत्नाधिक्यादाधिक्यं मुक्तौ प्राप्तुं
शक्यत इत्यतः समृद्ध इत्युक्तम् । यावत्साधयितुं शक्यते ताव-
त्साधनैः सम्पूर्णत्वेन मुक्त इत्यर्थः । स्वराष्ट्रे ज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपि
तेषामधिपतिः । ज्ञानपूर्वकत्वेन मनुष्यत्वे दानादिकं कृत्वा तत्फलैरपि
भोगैर्भुक्तौ सम्पन्नतमः । 'न हास्य कर्म क्षीयत' इति श्रुतेः । अन्यथा
राद्ध इति विशेषणं व्यर्थं भवति । स मनुष्याणां परम आनन्द इति
स्वरूपानन्दब्रह्मोच्यते । न शमुक्तानां स्वरूपानन्दाविर्भावोऽस्ति ।

अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यजिज्ञेवेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽ-
न्यद्वेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्मृतेवन्योऽन्यद्विज्ञा-
नीयात् ॥ ३१ ॥ सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सप्त्राडिति
हेनमनुशशास याज्ञवल्क्यं पृथस्य परमा गतिरेषस्य परमा संप-
त्तेर्योऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतत्स्वयानन्दस्यान्यानि
भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥ स यो ह वै मनुष्याणां राद्धः
समुद्धो भवत्यन्येषामधिपतिस्सर्वैर्मानुष्यैर्कर्मभिः सम्पन्नतमः स
मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां
त्रितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितृणां त्रितलोकानामानन्दाः स एको

‘श्रुज्यते स्वमुखं मुक्तैरामासोऽन्यैस्ततोऽपर’ इति च । जितलोका इत्यपि मुक्ता एवोच्यन्ते । गन्धर्वलोके गन्धर्वाणां ब्रह्मज्ञाने मुक्ता-
वित्यर्थः । तदा हि ब्रह्मज्ञानं सदोदितमवतिष्ठते । एष ब्रह्मलोकः
समाकृत्यादिषु ज्ञानस्यैव लोकशब्दोदितत्वात् । यश्च श्रोत्रिय इति
वचनं तेषामजादीनामपि मुक्तानामेवार्थं नियमेनानन्दशतगुणोद्रेकः ।
अन्यदा तु कदाचिद्भवति । कदाचिन्नाकुलतया न भवतीति
दर्शयितुम् । चशब्दस्तु श्रोत्रियत्वावृजितत्वाकामहतत्वादीनां
गुणानां मुक्तौ समुच्चयार्थः । मुक्तस्यैवैते गुणा भवन्तीति मुक्त-
स्वीकारार्थं य इति विशेषणम् । ‘सर्वं श्रुतिफलं मुक्तैः प्राप्यं नान्येत
केनचित् । अतस्तु श्रोत्रियो मुक्तो ह्यन्यः श्रोत्रियको भवेत् ।
अदुःस्वर्त्वं च तस्यैव कामैरहतता तथा । यः कामितं न प्राप्नोति स
कामहत उच्यते । काम्याप्राप्तेश्च पापाच्च कामात्कामहतः स्मृतः ।
उभयस्याप्यभावेन मुक्तोऽकामहतो मत’ इति च । ‘आज्ञानदेवा
इन्द्राद्या जातेभ्यस्ते वरा यत’ इति च । प्रजापतिलोक इत्युक्तं नैव
मुक्तप्रजापतिसिद्धावपि मुक्तस्यैव प्रजापतेर्ब्रह्मणश्चार्थं विशेष इति
स्वरूपकथनार्थं यश्च श्रोत्रिय इत्यादि । अनुपचरितश्रोत्रियादित्वमिति
ज्ञापयितुमभ्यासः । सर्वेषामपि मुक्तानां नियमेन तदस्तीति
ज्ञापयितुं च । ‘प्रजास्तु पशुशब्दोक्ताः पशुपस्तु प्रजापतिरिति च ।
अथशब्दादेव ब्रह्मलोक इति विशेषणाच्च द्वितीयब्रह्मलोकशब्देन परब्रह्म-
वोच्यते । अन्यथैव एव परम आनन्द इत्युक्त्वा पुनरेव इतिशब्दोऽनर्थकः
स्यात् । तस्यैव ब्रह्मलोकशब्देन पूर्वमभ्यासाच्च । न च तैत्तिरीयादि-

गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्म-
देवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्तेऽथ ये शतं कर्मदेवानां
मानन्दाः स एक आज्ञानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकाम-
हतोऽथ ये शतमाज्ञानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो
यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः ॥

श्रुतिविरोधः । अतश्चन्दस्यायुते दशलक्षादावपि समन्त्रात् । अत-
श्चक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाः श्रुताधिकाः । देवगन्धर्वा अपुताधिकाः ।
पितरो दशलक्षाधिका इत्यविरोधः । उत्तमगन्धर्वापेक्षया पितृभ्यो
गन्धर्वाणामाधिक्यं च युज्यते । आजानदेवेभ्यो जाता आजानजा
इत्यतस्तत्राप्यविरोधः । यत्राज्ञानजा इत्युपरिपाठस्तत्राज्ञानेभ्यो ब्रह्मा-
दिभ्यो जाता इति भवति । इन्द्रवृहस्पत्यादीनां विशेषस्तु विशेष-
वचनत्वादत्राप्यङ्गीकर्तव्य एव । ‘सामान्यधर्मो बलवान् धर्माद्विशेषिका-
द्यथा । बलवद्विशेषवचनं सामान्यवचनात्तथे’ति च । ‘नृपा मनुष्य-
गन्धर्वा देवाश्च पितरस्तथा । देवैः सहितगन्धर्वा ऋषयो देवतास्तथा ।
इन्द्रो बृहस्पतिश्चैव प्रधानेन्द्रः पुनन्दरः । रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशो मुक्ताः
शतगुणोचरा’ इति च । ‘अतिप्रयत्नतो यावन्प्राप्तं शब्दं विवृणक्तिगम् ।
सुखाय तस्मै सम्प्राप्त्यै ज्ञानश्रेष्ठ्यः क्रमात्स्मृताः । एकां श्रेष्ठीं
प्रविज्ञाय तदुत्कृष्टं च तद्वरम् । कमेणैव निजिज्ञातुर्जनकः पृच्छति
मम ह । पुनः पुनर्विनीक्षाय ब्रूहीत्यद्वा वरात्पुनरे’ति च । ‘ब्रह्म-
मस्यायोग्यं च यदि मामेष पृच्छति । दत्तो मया करोऽन्येति
वक्तव्यं मे भविष्यति । इति भीतोऽभवद्ब्रह्मा ब्राह्मणकस्य सुमेधये’ति
ब्रह्माण्डे । तेभ्य आश्रयादिभ्यः ।

‘सर्वदा जीवमादाय नियमाद्विष्णुरेव हि । जाग्रदादिषु संयाति
नान्यथा तु कथञ्चन । एवं नियमविज्ञप्त्यै जीवास्वातन्त्र्यवित्तये ।
परिवृत्तिमवस्थासु साम्यासा वक्ति हि श्रुतिरिति निर्णये । अत-
स्वात्पर्यायै पुनर्वचनम् । ग्रामादिकमुत्सवेद्यायात् । यथा ग्रामं

एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथैव एव परम
आनन्द एव ब्रह्मलोकः यन्नाडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते
तद्वचनं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षयैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो विमोक्षा-
यकाः मेवाशो राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उद्गोत्सीदिति ॥ ३३ ॥ स वा
एष एतस्मिन्प्रमान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रति-

परित्यज्य यात्यनः पुमधिष्ठितम् । एवं देहं परित्यज्य विष्णुनाधिष्ठितः
पुमानिति च । अणिमानं भगवन्तम् । 'स य एषोऽणिमा' तेजः
परक्षां देवतायामिति हि श्रुतिः । उपतपता रोगादिना । 'आप्तं
बाल्येऽपि पतति परिणामे ह्युदुम्बरम् । सम्यक्पाके यथाश्वत्थं फलं
जीवमृतिस्तथा । कलावाग्नौपमा जीवास्तेताम्रौदुम्बरोपमाः । कृतेऽ-
श्वत्थसमाश्वेव याति ब्रह्मवशाः सदे'ति पाञ्च । प्राणायैव 'वायुमेवा-
द्रवत्येष जीवो मोक्षाय तत्त्ववित् । तदनुज्ञयैव ज्ञानित्वमतस्तं
पुनराव्रजेत् । सर्वेऽपि वायुमासाद्य जायस्व ज्ञानमाप्नुहि । इति
तस्य वरादेव जायन्ते ज्ञानिनोऽखिलाः । पुनस्तं प्राप्य मुक्तिश्च
प्राप्नुयुस्तदनुज्ञये'ति प्रवृत्ते । इदं मुक्तजीवस्वरूपमायाति । अतोऽनेन
सहदे परं ब्रह्मायातीति परब्रह्मणः पूजार्थं प्रतिकल्पन्ते । यथा राज्ञो
ध्वजादिकं दृष्ट्वाऽयं ध्वज आगच्छति तस्माद्राजाऽऽयातीति पूजां प्रति-
कल्पन्ते तद्वत् । अन्यथेदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति द्विरुक्तिर्व्याप्या
स्यात् । वीप्सात्वे त्वयमायातीत्येकप्रकारेण शब्दाभ्यासः स्यात् ।
'एकप्रकारशब्दानामभ्यासस्त्वादित्यर्थः । स्वरवर्णादिमात्रं वाप्यभ्य-
थावेत्तदा परः । अर्थः स्यादेव नियमो वाक्ये वीप्सापदे तथा ।
प्रातिस्विकार्थेऽपि भवेदभ्यासे वा तथा स्थित' इति शब्दनिर्णये । न च
कुवचिदादित्यर्थे द्विरूपप्रयोगो दृष्टोऽन्तरितः । 'यदा हृत्ते
ब्रजत्पूर्यते तदा तत्सहितो हरिः । नियमादुच्यते देवैरमुक्ते निषणा

न्यायं प्रतियोन्याद्रवति पुद्गलान्तायैव ॥ ३४ ॥ तद्यथाऽनः सुलमात्रं
मुत्सर्जयाद्यदेवमेवार्थं शरीरं भात्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारुढ उत्तरेणा-
यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३५ ॥ स यत्रायमणिमानं न्येति जरयाप-
तपता वाणिमानं निगच्छति तद्यथाऽन्नमौदुम्बरं वा पिप्पलं वा पण्डिता-
त्प्रमुच्यत एवमेवार्थं पुरुषं एभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिपद्यते
प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥ ३६ ॥ तद्यथा राजानमायान्तमुद्राः प्रत्येकमा-
सुतग्रामण्योऽङ्गैः पानेनावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमाया

न तु । यथा ध्वजादिकं दृष्ट्वा पूजां राज्ञः प्रकुर्वते । एवं विमुक्तिं
दृष्ट्वा विष्णोः पूजां प्रकुर्वते' इति तत्त्वनिर्णये । तस्मादणिमानं
न्येतीत्यादिना जीवगतं ब्रह्मैवोच्यते । जीवोपतापादि तु नैव ।
'जीवमादाय गच्छन्तमनुयान्ति दिवौकसः । प्राणाभिमानिनो
विष्णुं नृपं परिजना यथे'ति च । 'उग्रान्तु श्रेणयः प्रोक्ता योधाः
प्रत्येतसः स्मृताः । ग्रामण्यस्तु चमूपास्तास्ते सर्वे द्विविधा मताः ।
राज्ञा सह स्थिताश्चैव तथा जनपदे स्थिताः । ते सर्वेऽपि नियन्तव्या
श्रेणीभिर्द्विविधैः सदे'ति राजनीतौ । 'अनुयान्ति शरीरस्थ-
अभियान्ति खलोक्ताः । मुक्तमादाय गच्छन्तं विष्णुं सर्वे
दिवौकस' इत्यध्यात्मे । इति ज्योतिर्ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ ३ ॥

'सर्वेषां बलकारित्वाद्बल्यो विष्णुः प्रकीर्तितः । तं यदा
प्राप्य जीवात्मा मृतेः पूर्वं विमुग्धताम् । याति विष्णुं तदा देवा यान्ति
तेजःस्वरूपिणः । तानादाय हरिश्चक्षुष्यानाद्बुद्धयमाव्रजेत् । तदा न
किञ्चिज्जानाति जीवो ब्रह्मसमाश्रित' इति च । एनं बल्यमभिसमा-
यान्ति । पराकृत्यतश्चाक्षुषो भगवान्प्रत्यक्षपर्यावर्तते । 'इंधो ह वै
शमैष योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुष' इत्यादि श्रुतेः । 'हृदये संस्थितो
जीवो विशेषेण हरिस्तथा । चक्षुरादिषु रूपाणि जाग्रत्काले तयोः
पदा । बहूनि संति तान्येव यदैकीभावमाप्नुयुः । हृदयस्थेन रूपेण

यैव हृदयेऽहं सर्वानि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीत-
मागच्छतीति ॥ ३७ ॥ तद्यथा राजानं प्रयियालन्तमुद्राः प्रत्येतसः
प्राणायमण्योऽभिसमायन्येवमेवममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभि-
समायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३८ ॥ इति ज्योतिर्ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

स यत्रायमात्मा बल्यं न्येत्य सम्मोहमिव न्येत्ययंनमैते प्राणा
अभिसमायन्ति स एतास्तेजोप्राज्ञा समभ्यादुदानी हृदयमेवाववक्रामति
न यत्रैव चाक्षुषः पुरुषः पराकृत्योऽववर्ततेऽयारूपज्ञो भवति ॥ ३९ ॥
यत्रैव न पश्यतीत्यादुरेकीभवति न जिब्रतीत्यादुरेकीभवति न

तदा जीवो न किञ्चन । जानातीति विदुः प्राज्ञास्तदा विष्णोः
 स्यतेजसा । द्योतते हृदयाग्रं च तेन द्वारेण केशवः । निष्कामजीव-
 मादाय प्राण एनमनुव्रजेत् । प्राणमन्ये तथा देवा विद्या कर्म च
 योग्यते'ति महामीमांसार्षा । 'कर्माभिमानां गरुडो ब्रह्मा ज्ञानाभि-
 मानवान् । पूर्वप्रज्ञा योग्यता स्याद्रमा तदभिमानिनी । एतेऽपि
 विष्णुं गच्छन्तमनुयान्ति सदैव तु । वायुर्ज्ञानात्मकश्चैव प्राणात्मक
 इति द्विधा । अनुयाति हृषीकेशं सर्वदेवैः समन्वित' इति च ।
 'देवलोके चिरं रत्वा यस्तु मुक्तिं व्रजिष्यति । स तु तदेवताद्वारेणा-
 त्कामति न संशयः । विष्णोर्लोकं परं गच्छच्छुक्तामेन्मूर्ध एव तु ।
 तथैव ब्रह्मणो लोकं सुपुत्राया विभेदत' इत्यध्यात्मे । सविज्ञानो
 भवति जीवेन सहितो भवति । सविज्ञानं जीवमेवान्ववकामति ।
 जीवमारुह्य गच्छति भगवान्प्राज्ञेनात्मनाज्वाहृद इति ह्युक्तम् । 'यो
 विज्ञाने तिष्ठन् आत्मनि तिष्ठति'त्युभयोर्जीवाभिप्रायेण हि पाठः ।
 'शरीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयत' इति भगवद्रचनं । 'विज्ञा-
 नात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठंति यत्र' इति च । एष
 आत्मा निष्कामतीति जीवाङ्गीकारे शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा-
 न्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरु इत्यादिक्रमयुक्तं स्यात् । न हि जीवा
 शरीरं निहत्य अविद्यामयति रूपान्तरं वा करोति । न च सर्वमप्या
 जीवस्य । ब्रह्मेति विशेषणाच्च ।

रसयत इत्याहुरेकामवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न अष्टौलोक-
 रेकीभवति न मनुज इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न
 विज्ञानातीत्याहुस्तस्य हेतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव तात्मा
 निष्कामति चक्षुषो वा मूर्धो वा न्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्
 प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो
 भवति स विज्ञानमेवान्ववकामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वाह्न-
 च ॥ २ ॥ तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वा अन्यमाक्रममाकाम-
 त्मानमुपसङ्हरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा

'यथा तृणजलकैव भगवान्पुरुषोत्तमः । जीवस्य सूक्ष्मरूपं तु
 प्राप्य स्थूलं परित्यजेत् । इदं शरीरं भूतेषु विलापयति केशवः ।
 अविद्यां चैव जीवस्य गमयेज्ज्ञानसर्जनात् । स्वर्णकारो यथा स्वर्णमल-
 मश्रौ निहत्य च । शुद्धेन तेन चात्मेष्टं कुरुते रूपमञ्जसा । एवं स
 भगवान्विष्णुर्जीवस्वर्णस्य यन्मलम् । अविद्याकामकर्माश्रमात्माशौ
 नाशय सर्वकृत् । स्वेच्छया कुरुते रूपं यद्योग्यं तस्य मुक्तिगम् ।
 पितृजीवस्य पित्र्यं स गान्धर्वं तस्य चैव हि । देवं तु
 देवजीवस्य प्राजापत्यं प्रजापतेः । ब्रह्मणो ब्राह्ममेवेति नित्या-
 नन्दस्वरूपकम् । न योग्यतां विना कापि पूर्वप्रज्ञाश्रुतेः कश्चित् ।
 यदा मुक्तो भवेद्ब्रह्मा तदा ब्रह्मा स मुख्यतः । एवं प्रजापतिश्चैव
 तथैवान्येऽपि सर्वशः । यथा हि स्वर्णरूपायं मलहानौ हि तद्भवेत् ।
 पूर्वं तु योग्यतामात्रं द्विजत्वं बालके पथे'त्यादि च । न ह्यमुक्तानां
 कल्याणतरत्वं । न च मृगादीनां कल्याणत्वमपि । मरणमात्रं
 चेदतोऽन्यते तदा कल्याणतरमिति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । पूर्वोक्तयो-
 र्विषयावृजिनाकामहतदेवादीनां चात्रोक्तिः । पूर्वाननुभूतत्वाच्चवतरं च
 भवति । 'अल्पतेजस्तथैवालपं जीवरूपं हि संस्मृतौ । तथैव मुमहतेजः
 भवति भगवान्महत् । अतो नवतरं चैतद्ब्रह्मादीनां करोत्यजः ।
 अन्येषां वा भूतानां मनुष्यादीनां नासुरादीनां भविष्यति च । मयं तु
 भानुषं स्वर्णं पीतं गान्धर्वमेव च । इन्द्रगोपनिभं नाम्ना जावूनदमिति
 स्मृतम् । देवं चामीकरं नाम प्रोद्यदादित्यसन्निभं । नैजो विशेषः
 शार्णानामेतेषां सर्वदेव च । नाग्रयादिनापि समतां यान्ति तानि
 किञ्चन । एवं मानुषगन्धर्वपितृदेवाः प्रजापतिः । ब्रह्मेति क्रमशो
 तात्कममाक्रम्यात्मानमुपसङ्हरति ॥ ३ ॥ तद्यथा पेशस्कृषी पेशस्तो
 वात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदं
 शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा न्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं
 वा गान्धर्वं वा देवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥

जीवा विशिष्टा उत्तरोत्तरं । स्वभावेनैव मुक्तानां स्वभावो व्यक्तिमा-
ब्रजेदित्यादि च । 'स यत्पाणिमानं न्येति तस्य ह वै तस्य हृदयस्याग्रं
प्रद्योतते तेन धीरा अपिपन्ति ब्रह्मविदः । स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वा
विमुक्तास्तेनैति ब्रह्मवित्युप्यकृतैजसधे'त्येवमादेश मुक्तविषयमेवेत् ।
मुक्तविषयत्वेन चेतत्प्रकरणं सूचयामास भगवान् । 'तदोकोग्रन्थलने
तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यादि'त्यादिना ।

न चान्या मुक्तिरस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । 'सोऽञ्जुते सर्वा-
न्कान्तसह ब्रह्मणा विपश्चिता । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येमां
ह्योक्तान्कामाप्तीकामरूप्यनुसंचरन्' । 'कचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वाच
गायत्वं त्वो गायति शकरीषु' । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यत एष आत्मेति होत्राच' । 'स तत्र पर्वति जक्षन् कीडन्
रममाणः' । 'स य एवंविदेवं पश्यन्नेवं मन्वानस्तस्य सर्वेषु लोकेषु
कामचारो भवति' । 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधा
पुनश्चैकादशस्मृतः' । 'न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्वचेवात्मनो
यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते' । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं तादृशो
भवति । एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम' । 'तदा विद्वान्पुण्य-
पापं विधूय निरञ्जनः परमं साम्पमुपैति' । 'परं भूयः प्रवक्ष्यामि
ज्ञानानां ज्ञानशुचमे । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः' ।
'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । संसृजि नोपजायन्ते प्रलय-
न व्यथन्ति च' । 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च
कालविक्रमः । न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र मुरामुरा-
र्चिताः । इयामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिण्डबन्धाः मुरुचः सुपेज्ज्वा-
हत्यादि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तेषां निर्गुणमुक्तिविषयत्वम्
प्रसिद्धेष्वेव स्थलेषु मुक्तयन्तरे भोगोक्तेश्च । 'अशरीरकियामौल-
देहादेस्ते ह्यमावतः । चिदानन्दशरीरादेः सदेहाद्या विमोक्षिणा ।
अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः' इत्यादेश ।

मयद् प्राचुर्ये स्वरूपे च । 'आत्मायमाततत्वादि ब्रह्म पूर्ण-
गुणत्वः । दूरस्वत्वात्स इत्युक्तः समीपस्यो ह्ययं स्मृतः । पूर्णज्ञानस्वरूप-
त्वाद्विज्ञानमय ईर्यते । सर्वमन्तुस्वरूपत्वात्स एवोक्तो मनोमयः । बल-
पूर्णस्वरूपत्वात्स प्राणमय ईरितः । सर्वद्रष्टृस्वरूपत्वाच्चक्षुर्मय
इतीर्यते । सर्वश्रोतृस्वरूपत्वात्स श्रोत्रमय ईरितः । सर्वाधारा-
त्सुगन्धत्वात्पृथिवीमय उच्यते । सर्वतृप्तिकरत्वाच्च विष्णुरापोमयः
स्मृतः । सर्वकर्तृस्वरूपत्वाच्चृतो वायुमयो हरिः । अवकाशप्रदातृत्वा-
दाकाशमय ईर्यते । पूर्णतेजःस्वरूपत्वाच्चेतोमय उदाहृतः । सृष्ट्या-
दीच्छास्वरूपत्वात्स्मृतः काममयो हरिः । सर्वद्रष्टृप्रतीपत्वात्स हि
कोधमयो मतः । सुखादिधर्मरूपत्वाच्चेतो धर्ममयः प्रभुः । अप्राकृत-
स्वरूपत्वाद्नेतन्मय एव च । अपार्थिवो हरेर्गन्धो न तृप्तिश्चाप्य-
वात्मिका । नाग्रेयं तस्य तेजोऽपि न च वायुर्बलं हरेः । श्रोत्राद्या-
नास्य चाकाशो मनस्तत्त्वं न तन्मनः । बुद्धितत्त्वं न तद्बुद्धिर्नाह-
मस्याहमुच्यते । महदात्मकं न तच्चित्तं प्रकृतिर्नास्य चेतना । प्रकृत्या-
दिगुणा यस्माच्चतुष्टयप्रतिबिम्बकाः । अतः सर्वमयो विष्णुः सर्वाद्यत्वा-
दतन्मयः । चिदानन्दात्मकास्तस्य गुणाः सर्वगुणात्मकाः । सर्वदातः
सर्वविलक्षण्यमेपां प्रकीर्तितं । क्रोधः क्षमात्मको यस्य चिदानन्दात्म-
कस्तथा । अन्यकोधसमः क्रोधस्तस्य विष्णोः कथं भवेत् । एवं
सर्वगुणास्तस्य सर्वेभ्योऽपि विलक्षणाः । पूर्वप्रज्ञानसारेण विमुक्तस्त-
मुपेक्ष्यति । अनादिकालसम्बन्धा या प्रज्ञा विष्णुसंश्रया । पूर्व-
प्रेतेति सा प्रोक्ता ब्रह्मादेस्तारतम्यत' इति च ब्रह्मामीमांसायाम् ।
'वर्तमानं यतो विष्णोर्विशे तस्मादिदम्भयः । अतीतानागतं यस्मात्त-

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः
पृथिवीमय अपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽततेजोमयः काम-
मयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयस्सर्वमय-

द्वशेऽतो ह्यदोमयः । प्राधान्ये च मयद् प्रोक्तः स्वरूपे च यतो भवेत् । इदंरूपोऽप्यदोरूपस्ततो नित्यत्वतो हरिः । अस्य तस्य प्रधानश्च नित्यः पूर्णबलत्वतः इति च । 'यथा पूर्वं तथेदानीमिति विष्णुस्तदुच्यते । यथा बाह्ये तथैवान्ते ततो यदिति चोच्यते । यथेदानीं तथा नित्यं यस्मादेव भविष्यति । अत एतदिति प्रोक्तो वासुदेवो जगत्पतिः । यथा करोति पुण्यं तथैवायं भविष्यति । साधुर्भवति साधुं चेत्करोति पुण्योत्तमः । पापो भवति पापं चेत्स करोति जनार्दनः । तत्प्रेरितेन पुण्येन पुण्यो भवति मानवः । तत्प्रेरितेन पापेन तथा पापा पुमान्भवेत् । आहुश्च तत्कामाधीनं जीवमेतं सर्वं हि । तत्कामादस्य कामः स्याद्यथाकामस्तथा भवेत् । कामानुसारिणीं निष्ठा कर्मनिष्ठाऽनुसारतः । फलं कर्मानुसारेण विष्णोः काममयस्ततः । जीवोऽयं सर्वदेव स्यान्नान्यथा तु कथंचनेत्यादि च ।

जीवेधराभेदाङ्गीकारे 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' इति स्वविरोधः । 'प्राज्ञेनात्मनान्वारुहः प्राज्ञेनात्मना सम्परिवृक्तः' इत्यादि श्रुतिविरोधश्च । न च व्यावहारिकभेदो नाम कश्चिदस्तीत्यत्र किञ्चित्मानम् । आनिभेदत्वे श्रुतिसिद्धत्वमेव न स्यात् । न हि निर्दोषश्रुतिवाक्यसिद्धं आनिमिति युक्तम् । उन्मत्तवाक्यवत्सर्ववेदस्याप्राप्त्यप्रसक्तः । न च स्वविषयभ्रमत्वादन्पदप्राप्त्यर्थं नाम किञ्चित् । तस्मिन्ने तुन्मत्तवाक्यविषयस्याप्यनिर्वाच्यत्वमेव । 'सत्यः सो अस्य महिमा गृण्यते' । 'एत एते सत्याः कामाः' इत्यादिश्रुतिभिर्मगवद्गुणानां सत्यत्वमेव ज्ञायते । 'सत्यमेनमनुविधे मदन्ति शान्तिं देवस्य गृणतो मवांन' इति सर्वजीवानां मगवदनुजीवनं च सत्यमित्वेवोच्यते । तदा कथं जीवेशभेदस्यासत्यता ? । न च सर्वविषयं क्रियासिद्धस्य कुञ्चिद्बाधो दृष्टः । 'न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्धेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सुव्रत' इति मुक्त्यनन्तरमपि तदधीनत्वप्रतीतिश्च । न भेदस्यासत्यता । न ।

संसारावस्थायामक्षीणकर्मता भवति । न च मुख्यार्थं परित्यज्यामुख्यो युक्तः । अतः सत्य एव भेदः । स भगवान्यथाकारी यथा कारयति यथा चारी यथाचारयति तथा भवति । स भगवान् यथा कामो भवति तथा कामो जीवो भवति । इत्थं कामोऽस्य भूयादिति भगवदिच्छावशादस्य कामो भवतीत्यर्थः । क्रतुरीतिर्यं करिष्याम्येवेति निश्चयरूपः कामः । स भगवदिच्छया हि भवति । 'कामेन मे काम आगाद' इति च श्रुतिः । 'अयोग्यकामराहित्यान्मुक्तो निष्काम उच्यते । अ इत्युक्तः परो विष्णुस्तत्कामोऽकाम ईरितः । यथा कामयमानः स योग्यकामस्य चापि तु । कादाचित्समुद्भूतमंगत्कामनां विना । कामितस्याखिलस्यामेरासकामश्च मुक्तिगः । निदानन्दात्मकं रूपं कामत्वेन भविष्यति । यतस्तेनैवात्मकान् इति मुक्तोऽभिधीयते । मुक्तस्य न पुनः प्राणा उत्क्रायन्ति कदाचन । जीवोऽपि ब्रह्मजन्तो जडादुपबृहत्त्वतः । प्राप्नोति परमं ब्रह्म प्रलये प्रलये सदा । अन्यदा स्वेच्छया विष्णोः स्वरूपाद्बहिरेष्यति । विष्ण्व्यान्तर्बहिर्धैवं रमते मुक्त आत्मयानि' इत्यादि च । न चामुक्तस्य कथञ्चिदाप्तकामता मुख्यतः । ब्रह्माप्येतीतिवचनात्पूर्वब्रह्मार्थो जीवान्येव । यद्यज्ञाननाशपरिज्ञानमात्रं तदा स्वस्य ब्रह्मतां विजानाती-

न तदेतदिदमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुः सारुर्साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनाप्यो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्कतुर्भवति यत्कतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते ॥ ५ ॥ तदेव श्लोको भवति ॥ तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो न निश्चितमस्य ॥ प्राप्यान्ते कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ॥ तस्मात्तत्कतुर्भवत्यस्य लोकाय कर्मण इति तु कामयमानोऽथाकामयमानो यथाकामो निष्काम आसक्तकाम आत्मकामो न तस्य पापा उत्क्रायन्ति प्रलय सन्नब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥ तदेव श्लोको भवति ॥ यद्वा सर्वे प्रमुच्यन्ते आगा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मृत्योऽमृतो भवत्ययं ब्रह्म समश्नुत

त्येव स्यात् । न तु ब्रह्माप्तेतीति । न हि राजपुत्रः पूर्वमात्मान-
मजानन्पश्चाद्वाजपुत्र इति विज्ञाय राजपुत्रमप्येतीत्युच्यते । किन्तु
राजपुत्रत्वेनात्मानं व्यजानादित्येवोच्यते । विस्मृतकण्ठमणिरपि
विज्ञात इत्येवोच्यते, न तु प्राप्त इति । अतः पूर्वब्रह्मशब्दो जीव-
वाच्येव । 'अथ मर्त्योऽमृतो भवति' । अथ मुक्त्यनन्तरं न कदा-
चिन्मृतिरस्य भवतीत्यर्थः । मुक्त एव परे ब्रह्मणीच्छया प्रविशति
निसरति च । दर्शनादीन्ब्रह्मणो भोगांश्च करोति । स्वरूपभूताः
कामा मुक्तानां भवन्तीत्यतो हृदि श्रिता इति विशेषणम् । हृदयस्यैव
मोचनात्तस्याः कामा मुक्तानामपगच्छन्तीति युक्तमेव । न ह्यमुक्तस्य
कदाचित्सर्वे कामा मुच्यन्ते । सुखादावप्यभिभव एव वासनाया
विद्यमानत्वात् । वासनाया हि पुनरुद्भवः । 'यावद्विमुच्येतपुरुषस्ताव-
त्कामा हृदि स्थिताः । चित्ताभावाद्बिमुक्तस्य स्युः कामास्तद्रताः कुतः ।
स्वरूपभूतचित्तेन कामाद्याः स्युः सुखात्मकाः । दुःखात्मकाः प्राकृता
वा मुक्तानां न कथञ्चने'ति ब्रह्मतर्के । अयं जीवोऽथ मुक्त्यनन्तर-
मेवाशरीरो भवति । अमृतः कदापि न मृतः । प्राणाख्यं परब्रह्मैव ।
'कतम एको देव इति प्राण इति । स ब्रह्मेत्याचक्षत' इत्यादि श्रुतेः ।
तेज एव च तेज इति श्रीः । 'अन्येषाममृतत्वं च भवेद्विष्णुप्रसादतः ।
नित्यामृतः स भगवान् श्रीश्च नान्यः कथञ्चने'ति नारदीये । 'प्राणस्य
भगवान्विष्णुः सर्वतत्त्वतो विभुः । तेजस्तु सर्वतेजस्त्वाच्छ्रीश्च
समुदाहृते'ति च । 'तत्प्राप्तेः सुखहेतुत्वात्पन्था इति हरिः श्रुतः ।
अणुश्च विततश्चामो यतोऽन्तर्बहिरेव च । श्रिया स्पृष्टः श्रीपतित्वादानु-

इति ॥ तद्यथाऽदिनिर्वर्त्तितः यदी यस्मीके स्मृता प्रत्यस्ता अर्थातिवर्गः
शरीरस्य शरीरेऽथायमशरीरोऽस्तुतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवः
सहस्रं द्वायामीति होवाच जनको वेदेहः ॥७॥ तदेते श्लोका भवन्ति ॥ अथ
पन्था विततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुविक्तो मयैव ॥ तेन श्रीरा अपिना

वितस्तथैव च । तस्य प्रसादात्संयान्ति तल्लोकं सर्वमोक्षिणः । ऊर्ध्वः
स भगवान्सर्वविशिष्टो यत्सदैव हि । रूपमाहुः पञ्चविधं तस्य
विष्णोर्महात्मनः । शुक्लं तु वासुदेवाख्यमनिरुद्धं तु नीलकम् ।
सङ्कर्षणं पिङ्गलं च प्रद्युम्नं हरितं स्मृतम् । नारायणं लोहितं
स्यात्पञ्चरूपाण्यजे हरौ । पञ्चभेदविभिन्नो यस्त्वभिन्नोऽपि स्वरूपतः ।
स पन्था ब्रह्मणा ज्ञातः पञ्चजेनेव सन्ततम् । परब्रह्मस्वरूपज्ञो महातेजः
श्रियस्तथा । सम्यक्स्वरूपविज्ञानात्तैजसत्वेन कीर्तितः । भगवत्कर्म-
कर्तृत्वात्पुण्यकृत्वाभिधीयते । एवं विधोऽपि तस्यैव प्रसादाद्याति तां
पतिम् । अतः पन्थास्समुद्दिष्टो भगवान्केजवः स्वयम् । स्वगताखिल-
भेदेन विहीनोऽपि स सर्वदा । सर्वेषां व्यवहाराणां भेदोत्थानां स
ईश्वरः । अभिन्नोऽपि ह्यतो भिन्नः पञ्चभेदादिनामृषा । अन्यथोपासका
येऽस्य ते यान्ति ह्यधरं तमः । ततः किञ्चिद्विशेषेण दुर्ज्ञानस्था-
विनिन्दकाः । सम्यगाचार्यवचनमवज्ञाय विरोधिनि । सत्त्वबुद्धिं यतः
कर्तुस्तत्स्तेऽधिकपापिनः । अप्राप्तत्वाग्निः प्राप्तनिष्ठाहीनो हि दोष-
वान् । नित्यदुःखस्वरूपत्वादनन्दं तत्तमो मतम् । बोधके विद्यमानेऽपि
यं विदुर्न परं हरिम् । तेऽपि यान्ति तमो धोरं नित्योद्दिक्ता
'एवात्मकमि'ति च । बुधस्सकाशेऽप्यविद्वांस इत्यर्थः । 'बोधना-

याविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥८॥ तस्मिन्ब्रह्मसुखे
मालमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च ॥ एष पन्था ब्रह्मणा हानुविस्तस्तेनैति
कथंविष्णुपुण्यकृत्तैजसश्च ॥ ९ ॥ अन्धतमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ॥
तां भूय इव ते तमो य उ विद्यायां स्ताः ॥ १० ॥ अनन्दा नाम ते
देवः अन्वेन तमसाऽऽवृताः ॥ तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽवुपो
न्माः ॥ ११ ॥ आत्मानं चेदिजानीयादयमस्मीति पुरुषः ॥ किमिच्छ-
कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥ यस्यानुविक्तः प्रतिबुद्ध
तामाऽस्मिन्मन्त्रोपे गहने प्रविष्टः ॥ स विश्वकृत्स हि तस्यैव कर्ता
सर्व लोकः स उ लोक एव ॥ १३ ॥ इदं सन्तोऽथ विप्रस्तदयं न
कथयैर्महती विनष्टिः ॥ य एतद्विदुर्मृतास्ते भयम्यथेतरे दुःख-

ज्ञानवान्भुत्स्यात्तत्सकाशाच्च ये हरिम् । न विदुस्ते तमो यान्ति
सर्वदुःखात्मकं परम् । यदि जीवः परात्मानमयमस्मीति वेदितुम् ।
योग्यः शरीरभेदादेः कथं दुःखी तदा भवेत् । दुःखी शरीरसम्बन्धा-
जीवो विष्णोः प्रसादतः । अदुःखी विष्णुहानन्दं मुक्त एव च
भोक्ष्यति । नित्यमुक्तः पूर्णसुखः स्वतन्त्रः पुरुषोत्तमः । परतन्त्रः
कथं जीवो योग्यः सोऽस्मीति वेदितुम् । यस्मात्सोऽस्मीति नैवायं
विज्ञानीयात्कदाचन । तदीयोऽस्मीति जानीयात्तत्तदेव बुधस्तत्' इति
च । 'यस्य ज्ञातो नित्यबुद्धो भगवान्पुरुषोत्तमः । तस्य लोकः स
एवैको यो लोकः परमात्मनः । स हि विष्णुः परो वायोरपि कर्ता
प्रकीर्तितः । विश्वो वायुः समुद्रिष्टः पूर्णत्वाजीवसङ्गतः । तदन्यस्यापि
सर्वस्य कर्तृको विष्णुरेव हि । प्रविष्टो महने देहमध्ये सन्दोष
नामनि । तज्ज्ञानी पाति तं लोकं तत्प्रसादाच्च वर्तते । न वत्सराध
नाहानि यस्य नित्याविकारतः । ज्योतिषां ज्योतिरचलं तदेवाः
समुपासते । प्राणश्चक्षुस्तथैवान्नं मनः श्रोत्रं च पञ्चमम् । मूलप्रकृति
संयुक्तं यद्गतं प्रतिपूरणम् । तस्य रूपगुणयोषु न कश्चिद्भेद इष्यते ।
तद्भेददर्शो संयाति मृत्योर्मृत्युमिधं तमः । तस्मादेकप्रकारेण द्रष्टव्यो
भगवान्हरिः । परिमाणविहीनत्वादप्रमेय इतीरितः । इत्यादि-
वचनादाप्रमेयत्वमवाच्यत्वममनोविषयत्वं च सर्वात्मना न मनसैवानु-
द्रष्टव्यमित्युक्तत्वात् । न च केनाप्यवाच्यस्य लक्षणा दृष्टा । क्षी-
माधुर्यविशेषादेरपि तत्तच्छब्देनैव वाच्यत्वात् । 'विशदं क्षीरमाप्य
सेवामिष्यति ॥ १४ ॥ यदैतमनुपश्यन्त्यात्मानं देवमब्रुवा ॥ ईशानं भू-
मव्यस्य न ततो विदुगुण्यते ॥ १५ ॥ यस्माद्वाक्कसंस्तरोऽहोमि
परिचर्तते । तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥ १६ ॥ यस्मिन्
पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मायुतो
मृतम् ॥ १७ ॥ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुस्त धोवस्य श्रोत्रं मनसो
ये मनो विदुस्ते निचिक्चुर्ब्रह्म पुराणमग्रथम् ॥ १८ ॥ मतसैवानुद्रष्टव्यं

गुडे तीक्ष्णं घृते स्थिर'मित्यादि च । न च निर्गुणस्य सत्यमेवास्ति ।
गुणभेदादीनामपि सन्त्येव गुणाः । न चानवस्था स्वनिर्वाहकत्वात् ।
'अवाच्यममनोगम्यमगुणं चैतुक्तोऽस्ति तत् । तस्मादेवं वदन्वस्तु-
ग्न्यतामर्यतो वदेत् । गुणाश्च गुणिनः सर्वे स्वेनैव गुणिनो गुणा'
इत्यादि च । 'सर्वमस्य वशे यस्माद्भरिः सर्ववशी ततः । सर्वस्य
ब्रह्मरुद्रादेरन ईशान एव च । गुणाधिकः पालकश्चैत्यतोऽधिपतिरिति'
इति च । भूत एवाधिपतिर्नासाधिपत्यमादिमत् । 'नित्यबोधोऽत्मक-
त्वाद्यो मुनिः प्रोक्तो जनार्दनः । तं विद्वांश्च मुनिर्नाम बोधस्तस्याप्य-
मूल्यतः । यं विदित्वा विमुक्ताद्यायुक्तकामविवर्जिताः । उत्पत्ति-
लयहीनाश्च नित्यानन्दैकभोगिनः । आनन्दमिक्षां विष्णुत्वां चरन्त्या-
ज्ञानवर्जिताः । स एष मोक्षदो विष्णुर्धृत्कल्याणं कृतं मया ।
पार्थ कुरु मयेत्येतन्न कदान्तिस्करिष्यति । कुरु मया पुण्यपापे
इति यच्चतनात्मनाम् । तत्सर्वमतएवोक्तं विष्णोः सर्वेश्वरेश्वरात् ।

नेह नानास्ति किञ्चन ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नातेव पश्यति ॥
॥ १९ ॥ एकैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ॥ विरजः पर आकाशादज
आत्मा महान्ध्रुवः ॥ २० ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥
जानुध्यापेद्रुद्रश्चन्द्रश्चान्वाचो विस्लापनः हि तदिति ॥ २१ ॥ स वा एष
महानज आत्मा योऽयं विज्ञातमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्द्वय आकाश-
तस्मिन्चलेते सर्वस्य वदति सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना
कर्षणा भूयाओ एवासाधुना कर्मायानेप सर्वेश्वर एष भूतधिपतिरेव
मृगपाल एष सेतुविधरण एषां लोकातामसम्पेदाय तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा
मुनिर्भवत्येतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्त्येतन्न स वैतन्पूर्वं
विद्वांसः प्रज्ञां न कामयन्ते किं प्रज्ञा करिष्यामो त्रेधां तोऽयमात्मार्थं
लोक इति ते ह स पुत्रेपणायाश्च विसैपणायाश्च लोकपणायाश्च वृन्त्या-
नाय मिश्राचर्यं चरन्ति याहोय पुत्रेपणा सा विसैपणा या विसैपणा सा
लोकैरणोमे ह्येते एषमे एष भवतः स एष नेति तेत्यात्माऽयुष्टो न हि
एषतेऽशीर्षो न हि शीर्षतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न ध्ययते न

शीर्णो हि वर्तते नित्यं पुण्यपापे जनार्दनः । नैनं कदाचित्पतः
पुण्यपापे जनार्दनमिति च । 'शान्तिस्तु भगवन्निष्ठा दमो मद-
विनिग्रहः । हृदिस्थविष्णोः सन्तोषः सर्वोपरमः स्मृतः । तितिक्षा
द्वन्द्वसहता क्षमा क्रोधासमुत्थितिरिति शब्दनिर्णये । 'सर्वः पूर्णः
समुद्दिष्टस्तथा ज्ञेयो जनार्दनः । रागसन्देहपापानि तथा जानंस्त-
रिष्यति । नित्यं हि रागपापादेर्मुक्तो यत्पुरुषोचमः । वेदाख्य-
ब्रह्मणान्यत्वाद्विष्णुब्रह्मण उच्यते । पूर्णत्वाज्जानरूपत्वाद्वल्लोकश्च स
प्रभुः । न मरिष्यतीति ह्यमरो न मृतो यत्ततोऽमृतः । ब्रह्मायमाप्त-
कामत्वादेवं यो वेद तं परम् । आत्मकामोऽयमर्थैव भवेद्विष्णोरनुग्रहा-
दि'ति च । परमार्थे विचिकित्सा ब्रह्मणो भवतीति नित्यमेव तथा-
भवतीत्यर्थः । 'अभूद्भवति भवत्येवमाद्यपदानि तु । नित्य-
भावामिवासीनि यत्र बाल्या हरेर्गुणाः' इति शब्दनिर्णये ॥ इति
शारीरब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ४ ॥

रिष्यत्येतत्तु हेतुतेन तत्र इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकर-
मित्युमे उ हेतुव एते तत्रति नैनं कृताकृते तपतः ॥ २२ ॥ तदेतदच्चाभ्युक्तं
एव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कर्मायान्तस्यैव स्यात्पुं-
वित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति ॥ तस्मादेवविच्छिन्नलो-
दान्त उपरतस्त्वितिष्ठुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्व-
मात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तत्रति सर्वं पाप्मानं तत्रति नैनं पाप्मा तपति
सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष
ब्रह्मलोकः सप्तादिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहाजं ददामि
मां चापि सह दास्यायेति ॥ २३ ॥ स वा एव महानज आत्माऽचापो
वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद ॥ २४ ॥ स वा एव महानज आत्माऽ-
जरोऽमरोऽमृतोऽभ्यो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं
वेद ॥ २५ ॥ इति शारीरब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ४ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः मैत्रेयी च कल्यायनी च
तयोर्है मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीमश्वेव तर्हि कल्यायन्यथ ह
याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः

प्रियां चाचमवर्धयद्भवती । बाल्याभ्यन्तरविशेषाभावेन सर्व-
खण्डरसघन एव । न वा अहमिदं विजानातीति । अहेयमिदं

भवजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्ता तेऽतया कल्यायन्यान्ते
करवाणीति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यत्तु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी
विज्जेन पूर्णा स्यात्स्यान्वहं तेऽनासृताऽहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो
यथ्योपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति
विज्जेनेति ॥ ३ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन
कुर्यां यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः
प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृद्धं तर्हि भवत्येतद्वाक्यास्यामि
व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ५ ॥ स होवाच न वा अरे
पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः
प्रियो भवति न वा अरे जाययै कामाय जाया प्रिया भवत्या-
त्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वा मरे पुत्राणां कामाय
पुत्राः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा अरे
वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति
न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय पशवः
प्रिया भवन्ति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं
भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां कामाय
लोकः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय लोकः प्रिया भवन्ति न वा अरे
देवानां कामाय देवाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति
न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय वेदाः
प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवत्यात्म-
नस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं
प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य-
धीतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे भुते मते
विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥ ब्रह्म तं परादाचोऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म
वेद क्षत्रं तं परादाचोऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकान्ते परादुर्योऽ-
न्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवान्ते परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदान्ते
परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद भूतानि तंपरादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकसाम्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ ॐ ॥ अवतारा महाविष्णोः सर्वे पूर्णाः प्रकीर्तिताः । पूर्णं च तत्परं रूपं पूर्णात्पूर्णाः समुद्भूताः । परावर्त्तत्वं तेषां तु व्यक्तमात्रविशेषतः । न देशकालसामर्थ्यः पारावर्त्य कश्चन । पूर्वरूपस्य पूर्णस्य पूर्णं यदवतारगम् । रूपं तदात्मन्यादाय पूर्णमेवावतिष्ठते । लौकिकव्यवहारो यो भूमाश्चर्यादिकः । तदर्थं विना नान्यो लयः कृष्णादिनां कश्चित् । ओताः सर्वगुणा यस्मादस्मिन्नो विष्णु रूच्यते । खं प्रकाशस्वरूपत्वाद्ब्रह्म तज्यासरूपतः । पुनः खं सुखरूपत्वात्पुराणं तदनादितः । वायोश्च रतिदं यस्मादायुरं ब्रह्म तत्परम् । ख्यातत्वाच्चापि तत्त्वं स्याद्रौहिणेयस्तथाऽनदत् । वेदोऽयं ज्ञानरूपत्वादिति यं ब्राह्मणा विदुः । निर्दोषत्वाद इत्युक्तस्तेन वेदं सदाऽखिलमिति च । बाह्यीकमुता हि रोहिणी अतो बलभद्रः कौरव्यायणी पुत्रः । ज्ञानदानं तु देवानां फलदानं च कर्मणाम् । विष्णुना मन्थिनौ दधीच आथर्वणादध्यङ्काधवेणोऽथर्वेणो देवादयर्वा देवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्राध्वंसनात्प्राध्वंसन एककपरेककपिर्वा चित्तेर्विप्रचित्तिर्विष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारः सनातनात्सनानात्मः सनकात्सनकः परमेष्ठिनः परमेष्टी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भुव्रह्मणे नमः ॥ ६ ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । ॐ खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं समिति ह आह कोरव्यायणीपुनो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वैदेनैव यद्वेदितव्यम् ॥ अत्र ब्रह्मणम् ॥ ७ ॥ १ ॥

त्रयाः प्रजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमनुर्देवा मनुष्या आराधयित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हेतदक्षरमुवाच इति व्याजसिष्टा इति व्याजसिष्मेति होचुर्दाम्येति न आत्मेत्येति होवाच व्याजसिष्टेति ॥ १ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति

विहितं पूर्वं पुनर्देवनरासुराः । ब्रह्माणमपि पप्रच्छुर्देवानां सद्गुणोन्निवृत्तेः । अनहङ्कारमात्रं तु ब्रह्मणा विहितं सदा । सर्वोच्चमोक्षमभ्याप्त्यै नराणां ज्ञानसाधनम् । देवादीनां दानमेव हविरादेः प्रकीर्तितम् । तमः प्राप्तिविलम्बाय दैत्यानां विहिता दयेति प्रवृत्ते । इरणाद्यज्जमागादेजानादेदानतस्तथा । पानादव्यवधानेन परस्व ब्रह्मणस्तथा । ब्रह्मा हृदय इत्युक्तसर्वविदपि ध्रुवम् । हृदिदानस्वर्गयानपात्रं स्यात्तत्प्रसादतः । हृत्वेवास्मै ददत्स्वद्धा स्वकीयाश्चान्य एव चेति निर्णये । परमात्मा च प्रजापतिः । तत्तत्तदेकरूपत्वात्तत्परं ब्रह्म कीर्तितम् । तदेव तादृशं प्रोक्तं नैवान्यत्तादृतं कश्चित् । तदेतत्सत्यमेवासीद्वासुदेवाख्यमव्ययमिति ब्रह्मवर्त्ते । तदेव हि तत् । तस्मात्प्राणारूपं परं ब्रह्मतदेव सत्यं वासुदेवाख्यमासीदित्यर्थः । 'स्वम्माख्यं सद्गुणो वासुदेवात्मना यष्टुः । सत्यं ब्रह्मेति यो वेद महायाज्यं तु तं परम् । प्राप्नोत्येव हि तल्लोकास्त्रैवक्ष्युत्तमो भवेदि'ति प्रत्याते । 'स्वमागहरणादानात्फलानां यापनावृणाम् । हृदयं भगवान्निष्णुः सत्यं तद्गुणरूपत'इति सत्तत्त्वे । 'प्रजापतिरिति ब्रह्मा वेदेषूक्तो प्रमुच्यतः । यस्मिन्पुनर्ब्रह्मचर्यं देवासुरनरोऽज्जजे । एष वै भगवान्भ्यो हेतदेवाक्षरमुवाच इति व्याजसिष्टा इति व्याजसिष्मेति होचुर्दाम्येति न आत्मेत्येति होवाच व्याजसिष्टेति ॥ २ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हेतदेवाक्षरमुवाच इति व्याजसिष्टा इति व्याजसिष्मेति होचुर्दाम्येति न आत्मेत्येति होवाच व्याजसिष्टेति तदेतदेवैषा देवी वामनुवदति स्तनयिर्नुर्ददत् इति दाम्यत इति दाम्यमिति तदेतद्वयं शिखेदमे दानं दयामिति ॥ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ २ ॥

एव प्रजापतिर्यजुषमेतद्ब्रह्मेतत्सत्यं तदेतद्ब्रह्मक्षरं हृदयमिति इत्येकमक्षरमभिहरन्त्येकं स्वाध्याग्ये च य एव वेद इत्येकमक्षरं इत्यपि स्वाध्याग्ये च य एव वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एव वेद ॥ तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ३ ॥

विष्णुर्मुख्यतस्तु प्रजापतिः । यज्ज्ञानान्मुक्तिमायान्ति स्वर्गाख्यां
हृदयं च सः । हृदि सदानयानेभ्यः सत्यं सद्गुणरूपतः । यत्तद्ब्रह्म-
मित्युक्तं ब्रह्म तत्सत्यतामगात् । सत्यत्वं सद्नीयत्वमासायं
यन्मुमुक्षुभिः । एवं तद्ब्रह्म यो वेद स हि लोकानिमाजयेत् ।
एतल्लोकजयो नाम धर्मज्ञानादिपूर्णता । जित एव ह्यसौ लोको यदा
वेद जनार्दनमिति गुणपरमे । परलोको जित एवाभवदित्यर्थः ।
'सदा सर्वगुणापानादापो नारायणः स्मृतः । द्वितीयं रूपमसृजद्वासुदेवं
स आत्मनः । ब्रह्म सत्यमिति प्राहुर्वासुदेवामिधं प्रभुम् । तस्मा-
द्ब्रह्माऽजनि ततो देवाः सर्वेऽपि जज्ञिरे । तस्माद्ब्रह्मादपो देवा
वासुदेवमुपासते । तत्तत्त्वादन्वधाज्ञानं तीत्येव समुदीर्यते । तस्याघ-
स्तात्सदात्मा तु सादयन्ननृतं हरिः । उपरिष्टाच्च यन्नामा नाशयन्ननृतं
स्थितः । एवं यो वेद तं विष्णुं नास्य मिथ्यादृशिर्भवेत् । योग्यता-
पेक्षयोपासाऽथापरोक्ष्याच्च तत्फलम् । सम्यग्ददात्यन्यथा च भवे-
देवोपकारिणी । अत्ययोग्याय चेत्सा स्याद्विपरीतफलप्रदा । वैपरीत्यं
तु विनाः स्याच्च तु पापं कथञ्चने'त्याधारे ॥ छ ॥

'स वासुदेवो भगवानादित्यस्यो जनार्दनः । आदित्यनामा
संप्रोक्तो आदानाद्भविषां सदा । स एव दक्षिणाक्षिस्तच्च रूपद्वयं
हरेः । अन्योऽन्यस्मिन्स्थितं तिल्यं प्राणैश्च सह रश्मिभिः । दक्षिणाक्षि-

तद्वैतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यज्ञं प्रथमजं येन
सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांल्लोकान् जित इत्यसावसद्य पञ्चमेतं महद्यज्ञं
प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ४ ॥

आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म
प्रजापतिं प्रजापतिर्देवांस्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतन्नयक्षरं सत्यमिति
स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं
प्रथमोऽनुत्तरे तदेतदनुत्तमुभयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति
नैवं विज्ञांसमनुत्तं हिनस्ति ॥ १ ॥ तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य

स्थितो विष्णुर्यदाऽस्मादुत्क्रमिष्यति । तदैव त्रियमाणस्तु जीवः पश्ये-
द्विरश्मिकम् । सूर्यस्य मण्डलं नास्य प्रतीयन्ते हि रश्मयः । तत्क्षणे
नियमेनैव केषाञ्चित्सप्तभिर्दिनैः । तस्य विष्णोः शिरो नाम भावना-
भूरिति स्मृतम् । भावनं रक्षणं प्रोक्तं दृष्ट्या वाचा च रक्षति ।
उत्पादनाद्भुनामा स्यादक्षिणो बाहुरस्य तु । विनाशनाद् इत्युक्तः
मर्त्यो बाहुः परात्मनः । स्त्रित्यानन्दस्समुद्दिष्टो वरिति ज्ञानमुच्यते ।
शक्तिदानेन तदानात्सुवरस्य पदद्वयम् । दक्षिणैव सच्यश्च क्रमाद्वर्ण-
योदितौ । पादावस्य हि तत्प्राप्तिर्मुक्तिरित्यभिधीयते । अहमेपो
गृह्येत्वाजीवेन सहभावतः । असावहरिति प्रोक्तः सर्वलोक-
प्रकाशनात् । तद्देदनात्सर्वपापं हन्ति चैव जहाति च । कानिचिद्वन्ति
पापानि कल्पादीन्संजहाति चे'ति प्रवृत्ते । 'मनोमयो ज्ञानमयः
प्रधानं मय उच्यते । महाज्ञानात्मकश्चैव भारुपः सद्गुणात्मकः ।
सर्वप्रज्ञासको विष्णुर्विद्युत्सर्वस्य वेदनात् । य एनं वेद वेचारं सर्वस्य

एव एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेश्वरपुरुषस्तवेतावन्न्योन्यस्मि-
न्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिः पोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्स यदो-
त्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतस्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्याय-
यन्ति ॥ २ ॥ य एव एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकः शिर
एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे सुवरिति प्रतिष्ठा
इ प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषद्हरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च
एवं वेद ॥ ३ ॥ योऽयं दक्षिणेश्वरपुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकः शिर
एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे सुवरिति प्रतिष्ठा
इ प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषद्हरमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च
एवं वेद ॥ ४ ॥ पञ्चमब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ५ ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्ननुत्तरेदये यथा क्रीहिर्वा यवो
वा स एव सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशस्ति यद्विदं
किञ्च ॥ पष्ठब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ६ ॥

विद्युन्नलेत्याहुर्विद्वानाद्विद्युत् विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्यु-
द्वेति विद्युत्क्षेपे ब्रह्म ॥ सप्तमब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ७ ॥

परमेश्वरम् । पादेभ्यो मोचयित्वैनं स्वात्मानं वेदयेद्वरि'ति माहात्म्ये । 'सरस्वती तु गोरूपा तस्या देवादयोऽखिलाः । स्तना-
नेवोपजीवन्ति तस्या वायुः पतिः प्रभुः । वत्सो मनोऽभिमान्यस्याः
सरस्वत्याः सदाशिव' इति प्रभञ्जने । 'अग्निनामा तु भगवानौदर्याग्रौ
प्रतिष्ठितः । विधेर्गुणैः समेतत्त्वादनन्तत्वाच्च स प्रभुः । वैश्वानर इति
प्रोक्तः सोऽग्निरङ्गप्रनेतृतः । तस्य विष्णोस्तुतिरियं क्रियते वायुना
सदा । कर्णौ पिपाय या नित्यं श्रोतुं शक्याऽखिलैः सदै'ति तन्त्र
मालायाम् । 'प्रवहं वायुपुत्रं च सूर्यसोमौ च विद्युतम् । प्राप्य
प्रधानवायुं च याति तत्परमं पदमि'ति ब्रह्माण्डे ॥ ७ ॥

व्याधीञ्छब्दार्थं चैव श्रवदाहादिकं तथा । विष्णवे तप इत्येष
चिन्तयन्त्याति तत्परमि'ति च । 'अक्षेशितोऽपि क्लेशादीनतीतैष्यानपीह
यः । विष्णवे तप इत्येव प्रार्थयेत्स परं व्रजेत् । विष्णोः स्वरूपवेत्ता
चेदन्यथा न कथञ्चन । यथा स्वरूपवेत्तुः सादेकैकापि ह्युपासना ।

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो
हन्तकारः स्वधाकारस्तस्य द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं
च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्या प्राण अपरमो
मनो वत्सः ॥ अष्टमब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमक्षं पच्यते यदिदमक्षं
तस्यैव घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिपाय शृणोति स यदोत्कमिष्यन्न
भवति नैनं घोष शृणोति ॥ नवमब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ९ ॥

यथा वै पुरुषोऽस्माद्वोक्तमिति स वायुमागच्छति तस्मै स त ॥
विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्य-
मागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व
आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभो
खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति
शाश्वतीः समाः ॥ दशमब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १० ॥

एतद्वै परमं तपो यत्प्रापितस्तप्यते परमं ह्यैव स लोकं जयति
य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं ह्यैव स लोकं जयति

मोक्षाय सहिताः सर्वा अप्यञ्जस्य न तु क्वचित् । यथावत्केशव ज्ञात्वा
स्वयोग्यैकामुपासनाम् । अपि कृत्वा हरिं दृष्ट्वा मुच्यते नात्र संशय'
इति ब्रह्मर्ते । 'अज्ञाभिमानो ब्रह्मैव प्राणो वायुरुदाहृतः । अन्योऽ-
न्यानुप्रविष्टौ तौ सर्वदेव सुसंस्थितौ । वायुं विना ब्रह्मणोऽपि शरीरं
पूतिमेव्यति । वायुश्च शोषमायाति विना ब्रह्माणमञ्जसा । तयोरेवं
परिज्ञानी वासिष्ठः पाणिनामकः । ब्रह्मवायुविदे कार्यं किं मया
साधसाधु वा । नासाधुना साधयितुं शक्योऽसौ साधुनाऽपि वा ।
नार्थोऽस्य कृतकृत्यत्वाद्यदि वेद परं हरिम् । इति प्रशस्य तज्ज्ञानं
वसिष्ठं प्रावर्षीचतः । अन्योऽन्यानुप्रवेशेन ब्रह्मवायोर्विशेषतः ।
प्रयोजनं कस्य भवेदिति तं प्रतदोऽब्रवीत् । ब्रह्मा निवेशनीयः
स्यावायुश्चास्य रतिप्रदः । अतः प्रयोजनं तुल्यमन्योऽन्यात्मप्रवेशना-
दि'ति सन्धाने । 'उत्थापनादुक्त्यनामा मोक्षे प्राप्ते यतोऽखिलैः ।
पञ्चधाथ क्षतत्राणात्क्षत्रं सम्यक्त्वकारणात् । सर्वेषां साम च प्रोक्तो
वायुरेव जगत्पतिरिति च ॥ ७ ॥

य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरावभ्यादधति परमं ह्यैव स लोकं
जयति य एवं वेद ॥ एकादशब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ११ ॥

अक्षं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा धृत्य वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो
मोक्षेत्येक आहुस्तन्न तथा धृत्य वा प्राण श्रुते अन्नादेते शेषे वैद्यते
एकधा भूय भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्वै साह प्रातुदः पितरं किंस्त्रिवैद्यं
विदुषे साधु कुर्या किमेवासा असाधु कुर्यामिति स ह साह पाणि
नामा प्रातुदः कस्त्रेनयोरैकधा भूयभूत्वा परमतां गच्छतीति तस्मा उ
हैतदुवाच बीत्यक्षं वै वि अक्षे हीमानि सर्वाणि भूतानि विशन्ति रमिति
प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मि-
न्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥ द्वादशब्राह्मणम् ॥
७ ॥ १२ ॥

उक्त्यं प्राणो वा उक्त्यं प्राणो हीदं सर्वैरुत्पापयत्युद्धर स्या उक्त्य-
विहीरस्तिष्ठत्युक्त्यस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

क्रम्यजुःसामसंस्थौ यो भगवान्पुरुषोत्तमः । स द्वितीयपदे-
नोक्तो गायत्र्याः प्रथमेन तु । भूम्यन्तरिक्षस्वर्गस्वतृतीयेन समीरगः ।
चतुर्थपादो गायत्र्याः प्रणवः समुदीरितः । तद्वाच्यो भगवान्धूर्य-
मण्डलस्था तु या रमा । सत्वात्मिकयेव तत्संस्थो रज आख्यप्रधानतः ।
परः परोरजस्तस्माद्य एवं वेद तं प्रथम् । लोकानां चैव वेदानां
सर्वेषां प्राणिनामपि । सदैवाधिपतिर्भूत्वा यज्ञःश्रीमांश्च जायते ।
गायत्र्युपामने योग्यो ब्रह्मैव हि चतुर्मुखः । तस्मादुक्तफलं सर्वं
सर्वोपाया च तस्य हि । अंशेनोपासनाऽन्येषां फलमल्पं च योग्यतः ।
गायत्र्या न ह्ययोग्योऽपि द्विजो योग्योऽपि न कश्चित् । क्रते विरिञ्चं
तस्मात्तु तस्यैव ह्यखिलं फलम् ॥ यः परोरजास्तपति स तुरीयपदेन
प्रणवेन पश्यते । तुरीयं पदं दृष्टश्च इव दृष्ट इव । तदधीनतेजःपुञ्जस्य
धूर्यमण्डलस्य दृष्टत्वात् । 'धूर्यमण्डलगो विष्णुः सर्वेषां दृष्टवस्थितः ।
यस्मात्तदुत्थितं तेजोमण्डलं दृश्यतेऽखिलैरिति त्रैविद्ये । सर्वे रजः
सर्वा प्रकृतिम् । 'रज्जनात्प्रकृतिः प्रोक्ता रज इत्येव वैदिकैः । तस्मा
अध्युत्तमो विष्णुर्यतोऽजः स परोरजाः । अभिमानिनी तु गायत्र्या मुख्य्या

यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते हास्ते
सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठयाय यजुषः सायुज्यं सलोक्तां जयति य एवं
वेद ॥ २ ॥ साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि
सम्यञ्चि हास्ते सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठयाय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यं
सलोक्तां जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणे हि
क्षत्रं त्रायते हेनं प्राणः क्षणितोः प्रसन्नमत्र प्राप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं
सलोक्तां जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ त्रयोदशब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतत्
हेवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावज्जयति योऽस्या एतदेव
पदं वेद ॥ १ ॥ ऋचो यजुषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्री
पदमेतत्तु हेवास्या एतत्स यावतीत्यं त्रयी विद्या तावज्जयति योऽस्या
एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥ प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा

श्रीः परिकीर्तिता । ब्रह्माण्यमुख्याऽतो ज्ञेया सा तु ब्रह्माणमाश्रिता ।
ब्रह्मा तु मुख्यगायत्री सा परोरज आश्रयेदिति च । तद्वा एतज्जग-
त्सत्ये प्रतिष्ठितम् । भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यादिना प्रस्तुतत्वात् । 'तद्वा
एतज्जगत्सर्वं चक्षुः सूर्याभिमानिनी । विराण्णामविशेषाख्ये सर्वदा
सम्प्रतिष्ठितम् । शेषः प्रतिष्ठितो वायौ स ह्यस्माद्वलवत्तरः । स सत्य
इति सम्प्रोक्तः सचस्मिन्याति यद्विरः । वायुः समाश्रितो देवीं
मुख्यां गायत्रिनामिकाम् । सा चात्मनामविपतिमेवं परममाश्रिता ।
प्राणानां रक्षणादेव गायत्री सा प्रकीर्तिता । सावित्रीति च यामाह
स विष्णुः परतोरजाः । एवैव सा हि गायत्री सविता हि जनार्दनः ।
तस्माद्वि ध्रुयते सर्वं सावित्री च तदाश्रिता । आदित्यस्तत्प्रतीकत्वा-
त्सवितेति प्रकीर्तितः । प्रतिमायां च तच्छब्दः प्रयोज्यो ह्युपचारतः ।
यस्मा आह स विष्णुस्तां गायत्रीं जगदीश्वरः । ब्रह्मणे तस्य सा
प्राणान्सर्वदा पाति पुत्रवत् । ब्रह्मा हि पुत्रस्तस्यास्तु तत्पुत्रा इतरे-
खिलाः । तामाहुः परमां देवीं वृणीमह क्रमात्मिकाम् । नैव सा
प्रतिमा मुख्या गायत्री परमा स्मृता । गायत्रीमुख्यवेत्तारो योग्या
तदापदस्य ये । तेषां प्रतिग्रहादोषो न कश्चन भविष्यति । न

एकं गायत्र्यै पदमेतत्तु हेवास्या एतत्स यावदिदं प्राणितवज्जयति
योऽस्या एतदेवं पदं वेदायास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परो रजा य
एव तपति यज्ञे चतुर्थं तुरीयं दर्शितं पदमिति दृष्टश्च इव ह्येव परोरजा
इति सर्वम् होषेय रज उपर्युपरि तपति एव हेव श्रिया यज्ञश्च तपति
योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥ सैषा गायत्र्येतस्मिस्तुरीये दर्शिते पदे
परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वैतसत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्ह वै सत्यं
तस्माद्यदिदानीं हो विष्वदमातावेयातामहमदर्शमहमभौपमिति य एव
पुण्यदहमदर्शमिति तस्मा एव भ्रह्मध्याम तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं
प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं सत्यादो जीय इत्येवमेव
गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हेवा गयाऽस्त्येव प्राणा वै गयास्तत्प्राणा-
नामे तद्यद्गयाऽस्त्येव तस्माद्गायत्रीनाम स यामेवाम् स सावित्रीमन्वाहैषव

चैकपदविज्ञानफलायालं मुखानि च । विष्णोर्यदा भगवतो लोका-
न्वेदाश्च चेतनान् । विरिञ्चिजन्मन्यखिलान्प्रतिगृह्णन्ति कृत्स्नशः ।
गायत्रीपदविज्ञानफलमात्रं तदा भवेत् । प्रणवप्रतिपादं यतुरीयं
भगवत्पदम् । सर्वगं वासुदेवाख्यं न तत्केनचिदाप्यते । गायत्रीवि-
पदज्ञेयमनिरुद्धादिकं त्रयम् । ब्रह्मा प्राप्नोति मुक्तः सन्वासुदेवं न
कश्चन । लोकस्थमनिरुद्धं च प्रभुसं वेदगं तथा । सङ्कर्षणं वायुसंख्यं
व्याप्या ब्रह्मा विमुक्तिगः । गायत्रीज्ञानसामर्थ्यात्प्रणवज्ञानशक्तिः ।
वासुदेवं च सम्पश्येन्न व्याप्नोति कथञ्चन । अनन्तत्वाद्वासुदेवः कथं
व्याप्यो भवेत्प्रभुः । वर्णत्रयात्मप्रकृतिमतीतः सूर्यमण्डले । गुण-
त्रयात्मिकां बाह्ये यतोऽतः स परोरजाः । यतो न व्याप्यते सोऽसौ
ब्रह्मणापि कथञ्चन । अतः प्रतिग्रहो नास्व वासुदेवस्य विद्यत इति
प्रकाशिकायाम् । तावदेतावत्प्रतिगृहीयादिति तस्यैव सामस्येन
ग्रहणार्थम् । एतावदेव मम हस्ते विद्यत इतिवत् । न ह्यन्यदेव-
तावत्प्रतिग्राह्यमस्ति । 'अष्टाश्वरत्वाद्गायत्र्याः प्रोक्ता सैकपदीति च ।
प्रणवेन सहैतास्तु गायत्र्याश्चतुरस्तदा । अकाराद्यतिज्ञानान्तः प्रणवोऽ-
ष्टाश्वरो यतः । पादः प्रणवसंयुक्तो गायत्री सा पृथग्यदा । द्विपदीति
तदा प्रोक्ता त्रिपदी स्वपदैस्त्रिभिः । चतुष्पदी सप्रणवा ब्रह्मणोऽन्येन

सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणाः स्वायते ॥ ४ ॥ तां हैतामेकै सावित्री-
मनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबैतद्वाचमनुष्टुम् इति तन्न तथा कुर्याद्वाचमन्वाह
सावित्रीमनुष्टुवाद्यदि ह वा अन्येवेविद्वद्विव प्रतिगृह्णाति न ह ।
तद्गायत्र्या एकैचन पदं प्रति ॥ ५ ॥ स य इमांस्त्रीहोक्तान्पूर्णायांति
गृहीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाधुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्ताव-
त्प्रतिगृहीयात्सोऽस्या एतद्वितीयं पदमाधुयादथ यावदिदं प्राणि यस्ताव-
त्प्रतिगृहीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाधुयादथास्या एतदेव तुरीयं
दर्शते पदं परोरजा य एव तपति नैव केनचनान्यं कुत उ एतावतामि-
गृहीयात् ॥ ६ ॥ तस्या उपस्थानं गायत्रयस्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी

गम्यते । अपदी च ततः प्रोक्ता गायत्र्येवमुपस्थिता । कामाप्राप्ति-
मपूर्ति वा शत्रवे सा करिष्यति । असावदो मैव प्रापन्नास्मै कामः
समुद्ध्यताम् । उपस्थिता चेदित्यं सा यद्यदोऽहं समाप्नुयाम् । इति
सा कामपूर्ति च स्वस्य सम्यकरिष्यति । सम्यग्ब्रह्मपदावाप्ति तद्योग्यां
मुक्तिमेव च । ब्रह्मणोपासितो तदाद्गायत्र्याः पुरुषोत्तमः । अलेपं
सर्वपापेभ्यो विक्षेपेण प्रतिग्रहात् । तद्योग्यां मुक्तिमन्येषां यथायोग्य-
मुपासितः । वक्तव्यो भगवान् विष्णुर्गायत्र्या मुखसंस्थितः । अग्नि-
मण्डलगो नित्यमग्निनामाऽग्रणीत्वतः । गायत्र्यास्तु परिज्ञानं ज्ञाते
सूर्यगते हरौ । सफलं भवेदन्यथा तु न सम्यक्फलदं भवेत् ।
गायत्रीमुखगो विष्णुर्ज्ञेयः सर्वात्मना ततः । संहर्ता सर्वदोषाणामग्निश्चः
सर्वदाहकः । नित्यानन्दोऽग्निवर्णश्च रामः परशुमृत्सदेति गायत्री-
संहितायाम् । 'सूर्यमण्डलनाम्ना तु पात्रेण स्वमुखं हरिः । पित्राथैव

चतुष्पद्यपदलि न हि (सं) पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पद्याय परो-
रजसे सावदो मा प्रापदिति यं द्विप्यादसावस्मै कामो मा समुद्गीति वा न
रेवास्मै स काम अच्यते यस्या एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥
एतद् वै तज्जनको वैवेहो बुद्धिलमाश्चतराभिवमुवाच यत्तु हो तद्गायत्री-
विद्वद्गायत्र्या अथ कथं हस्तीभूतो वहसीति मुखः तस्याः सन्नाग्नं विद्वां-
नकारेति होवाच तस्याग्निरेव मुखं यदि ह वा अग्निं बद्धिवाप्रावभ्या-
रुधति स्वयमेव तन्मन्त्रहृत्येव हेवेनंविद्ययपि यद्विद्व पापं कुरुते स्वयमेव
तत्संभवाय शुद्धः पूतोऽतरोऽमृतः संभवति ॥ ८ ॥ चतुर्दशाक्षरान्म ॥
॥ ७ ॥ १४ ॥

हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ॥ तत्त्वं पूषन्नपातुणु
गल्यचर्माय दृष्टये । पूषन्नेकै यमस्यप्राजापत्यच्युहुरस्मीन् समुह तेजो
यते रूपं कल्याणतमं तस्ते पद्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ।
वायुरनिलममृतमधेदं भस्मान्तः शरीरं । ईं कतो स्मर कुतः स्मर कतो
मा कुतः स्मर । असे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि
विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराग्नेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम् ॥ ७ ॥ १५ ॥ इति बृहदारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जगत्सर्वं पश्यत्यमितविक्रमः । उदकं पीयते तेन तमसस्त्रायते जगत् ।
यतोऽन्तः पात्रमुद्दिष्टं विद्वद्भिः सूर्यमण्डलम् । पूषा पूर्णत्वतो विष्णु-
र्दृष्टये विष्णुधर्मिणः । सखुखं प्रकाशयेदेकं नान्यथा तु कथञ्चन ।
नान्यो यच्चादृशो ज्ञाता तस्मादेककपिर्हरिः । यमो नियमनात्प्रोक्तः
सूर्य उरीकृतेरयम् । ज्ञेयः प्रजापतेरेव प्राजापत्यस्ततः स्मृतः । प्राणे
स्थितो यः पुरुषः सोऽसावहमिति स्मृतः । अहेयत्वादमुत्वाच मेयत्वा-
दस्मिनामकः । अदोषत्वाद इत्युक्तो वायुस्तत्रिलयो यतः । अनिलं तत्
एवासावमृतं चेति कीर्त्यते । तदाश्रयोऽपि ह्यमृतः किमु साक्षात्सर्वं
हरिः । ऋतुश्च ज्ञानरूपत्वात्स एव हि जनार्दनः । सोऽधिरङ्गप्रभृतेत्वा-
द्विश्वज्ञानविदां वर'इति च । जुहुराणमल्पं कुर्वत् । न वा अहमिदं
जानातीतिवत् । सर्वत्राप्यहंशब्दोऽहेयवाच्येव ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

'अहं श्रेयोचिदादं तु वेन कृत्वाखिलाः सुराः । असमर्थाः
स्वरक्षायां स वायुः सुरनायकः । विवदन्तोऽखिला देवा ययुर्नारायणं
प्रभुम् । अहं श्रेयानहं श्रेयानिति वायुपुरःसराः । उक्तं भगवान्

यो ह वै ज्येष्ठो च श्रेष्ठो च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि
प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति
य एवं वेद ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठो वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वा
वसिष्ठो वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥
यो ह वै प्रतिष्ठो वेद प्रतिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुषे प्रतिष्ठति
चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे
य एवं वेद ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदो वेद सर्वं ह्यसौ पश्यते यं कामं
काममते श्रोत्रं वै सम्पच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्ना सः कामो
पश्यते तं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनं
स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनं स्वानां भवत्यायतनं
जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥ यो ह वै प्रजापतिं वेद प्रजायते ह प्रजया
पशुमी रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुमिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥

तेन येन त्यक्तेऽखिला अपि । स्थातुं न शक्ताः स श्रेयानित्युक्ताः
पुनरागताः । उत्क्रान्ताश्च पुनः सर्वे तद्विज्ञप्स्ये पृथक्पृथक् । सुपर्ण-
शेषरुद्रेन्द्रय्यादिषु पृथक्पृथक् । उत्क्रान्तेषु ब्रह्मदेहाच्छरीरं न पपात
ह । ऋत उत्क्रान्तमेकं तु तदन्ये निवसन्ति च । प्राण उच्चिक्रमिपति
ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विविदमाना ब्रह्म जन्मुत्तदोचुः को नो वसिष्ठ
इति तद्वोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते त वो
वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥ वाग्बोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथ-
मशकत महेते जीवितुमिति तेहोचुर्यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः
प्राणेन पश्यन्तः चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना
रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्बोच्चक्राम तत्संवत्सरं
प्रोप्यागत्योवाच कथमशकत महेते जीवितुमिति ते होचुर्यथा अन्धा
अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो
मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं
बोच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथमशकत महेते जीवितुमिति
ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश
ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो बोच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथ-
मशकत महेते जीवितुमिति तेहोचुर्यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा
प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजाय-
माना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ रेतो बोच्चक्राम
तत्संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथमशकत महेते जीवितुमिति तेहोचुर्यथा
ह्रिवा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥
अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यत्यथा महासुहृदः सैन्धवः पद्मशशङ्कु
स्वृहृदेवैः हेवेमान् प्राणान् संववहं ते होचुर्मा भगव उक्तामोर्न वै
शक्यामस्त्यदहे जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥
सा ह वाग्वाच यज्ञा अहं वसिष्ठोऽसि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति यज्ञा अहं
वसिष्ठोऽसि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति चक्षुष्यज्ञा अहं संपदोऽसि त्वं तत्सम्प-
दोऽसीति श्रोत्रं यज्ञा अहमायतनमसि त्वं तदायतनमसीति मनो यज्ञा अहं
प्रजातिरसि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतः तस्योमे किमसं किं वास इति

स्थातुं नाशक्तुवन्परे । प्राणं विना न च ब्रह्मा तं विना प्राण एव च ।
अन्योऽन्यापाश्रयाच्छक्तौ स्थातुमन्ये कुतस्ततः । तस्मात्प्राणो वरो
देवेष्विति सर्वेपि मेनिर' इति पवमाने । 'द्युपर्जन्यधरापुंस्त्रीसंस्थितं
यदिवं किञ्च आ श्वभ्य आ किमिभ्य आ कौटपतङ्गेभ्यस्तत्सेऽन्नमापो
वास इति न ह वा अस्मान्नं जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं य एव-
मेतदन्नस्यार्धं वेद् तद्विद्वान्सः श्रोत्रिया अशिष्यस्त आचामन्त्यशित्वाचा-
चामन्त्येतमेव तदन्नमन्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवं विद्वानशिष्यन्नाचा-
मदशित्वा चाचामेत् ॥ १४ ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुण्यः पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम
जैबलिं प्रवाहणे परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारः इति स भोः
इति प्रतिशुभावावुशिष्टो न्यलि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥ वेत्थ
यथेमाः प्रजाः प्रयन्त्यो विप्रतिपद्यन्ताः इति नेति होवाच वेत्थ यथेमे
लोकं पुनरापद्यन्ताः इति नेति द्वैवोवाच वेत्थ यथाऽसौ लोक एव
बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न सम्पूर्यताः इति नेति होवाच वेत्थो यतिथ्या-
माहुत्याः इत्यामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्तीः इति नेति
द्वैवोवाच वेत्थो देवयानस्व वा पथः प्रतिपदं पितृयाण्य वा यत्कृत्वा
देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वाऽपि हि नवैवैवः श्रुतं हि
सृष्टौ अश्रुण्वं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्यामिदं विश्वमेज-
स्वमेति गदन्तरा पितरं मातरं चेति माहमत एकञ्चन वेदेति होवाच ॥
२ ॥ अर्थेन वसन्त्योपमन्त्रयाञ्चके नादत्य वसति कुमारः प्रदुद्राव स
आजगाम पितरं तं होवाचेति वाच किञ्च नो भवान् पुण्यनुशिष्टानबो-
दिति कथं सुमेध इति पञ्च मा भक्षान्नाजन्ववन्तुराक्षीक्षतो नैकञ्चन
वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्पुद्गलहारः ॥ ३ ॥ स होवाच
तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किञ्चन वेद् सर्वमहं तनुभ्यमनोषे
मैहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वक्तव्य इति भवानेव तच्छाविति स
आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैबलेरास तस्मा आसन्नमाहुत्योदक-
माहरत्याञ्जकाराय हासा अर्घ्यं चकार तं होवाच अरे भवते गौतमाव
दस्य इति ॥ ४ ॥ स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो या तु कुमारभ्यामि
वाचममापयास्तां मे श्रूहीति ॥ ५ ॥ स होवाच देवेषु वै गौतम तदरेष
मानुषाणां श्रूहीति ॥ ६ ॥ स होवाच विज्ञायते हास्तिहिरण्यस्यापासं नो

पञ्जरूपिणम् । नारायणं वामुदेवं तथा सङ्कर्षणं प्रभुम् । प्रभुं
चानिरुद्धं च क्रमाद्वार्यस्तु सर्वदा । पश्चाद्विबिन्नाम भवेत्स याति
परमं पदम् । नास्य संसर्गदोषोऽपि कदाचन भविष्यतीति त्रैविधे ।
दृष्टादृष्टमहत्वं अनेनोपनिषदुक्तविधानेन जातः पुत्रः प्रायः स्वर्गापवर्ग-
योग्यो भवतीति प्रजातिकर्मवचनम् । 'यथोपनिषदं जातो योग्यः
स्वर्गापवर्गयोः । भवेद्यदि मनः पितोर्विष्णोर्नान्यत् गच्छति । न
कुर्याद्यदि कर्मेतन्मनः पितोस्तु विष्णुगम् । दृष्टसामर्थ्यहीनश्च मोक्ष-
योग्यः स्थिरं यदि । दृष्टसामर्थ्यवांश्च स्वादाज्ञाद्यैः कारणैः क्वचित् ।
विशेषकारणाभावे यथोक्तं नान्यथा भवेदि'ति च । 'नासायणो
द्युव्यदोक्तः सर्वदा द्युतिहेतुतः । वामुदेवस्तु पर्जन्यः परं स जनयेद्यतः ।
सङ्कर्षणस्तु पृथिवी प्रथितत्वात्सदैव हि । प्रभुश्च पुरुषेष्ट्युक्तः पूरयेत्स
जगद्यतः । स्त्री शब्दोक्तोऽनिरुद्धः स्वात्सहितस्त्रिषु यत्सदा । अनिरुद्धो
हि देवेषु सर्वदा त्रिषु संस्थितः । द्युवादिषु प्रसिद्धेषु तत्सम्बन्धा-

अञ्जानां दासीनां प्रचराणां परी(रि)घालस्य मानो भवान् । बहोरन्नमस्त्या-
पयन्तस्माभ्यवदान्योऽभूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छसीः इत्युपैम्पहं
भवन्तमिति वाचाहस्यैव पूर्वं उपयन्ति सहोपायनकीर्त्या उवाच ॥७॥ स
होवाच तथा नस्त्वं गौतम मापराध्यस्तव च पितामहा यथेयं विचेतःपूर्वं
न कस्मिञ्चन ब्राह्मण उवाच तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवंब्रुवन्त-
मिति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥ असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव
समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विष्कुलिङ्गास्तस्मि-
न्तस्मिन्निघ्नौ देवाः श्रद्धां जुहति तस्या आहुत्यै सोमो राजा सम्भवति ॥९॥
पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदश्चाग्नि धूमो विबुधर्चि-
ष्पानिरङ्गारा श्वादनयो विष्कुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्निघ्नौ सोमं राजानं
जुहति तस्या आहुत्यै वृष्टिः सम्भवति ॥ १० ॥ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम
तस्य पृथिव्येषां समिदश्चिर्धूमो राविरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा तक्षत्राणि
विष्कुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्निघ्नौ देवा वृष्टिं जुहति तस्या आहुत्या अन्नं
सम्भवति ॥ ११ ॥ पुरुषो वा अग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव सन्निप्राणो
धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विष्कुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्निघ्नौ अन्नं

द्व्युवादिकः । शब्दो भवेत्तथाग्रयादिदनात्परमो भवेत् । अङ्गत्वे-
नार्थे यस्मादङ्गारस्तेन कीर्तितः । अर्च्यत्वादर्चिरुद्दिष्टो विष्वक्त्वा-
द्विष्कल्लङ्ककः । समेधनाय समिधस्तत्र तत्र स्थितो हरिः । तत्-
च्छब्दः सदा वाच्य इतरे तु तदन्वयात् । आदित्यो रश्मिरित्याद्याः
शब्दाश्चैवमवस्थिताः । एकैकस्मिन्पञ्चभेदा अर्चिरादिविभागतः ।
नारायणादिभेदेन तथैव प्रतिपादिता इति प्रवृत्ते । धृत्काराद्धम
उद्दिष्टः शत्रूणां पुरुषोत्तमः । अर्चिरर्च्यतमत्वाच्च स्वाङ्गोऽङ्गार इतीर्यते ।
अङ्गित्वेनाङ्गरूपेण यत् एको व्यवस्थित इत्यादि तैविधे । 'नीचा-
दप्युत्तमां ज्ञानं शृणुयुर्लीलया क्वचित् । श्रोतृवक्त्रविभेदोऽयं नाधिक्य-
ज्ञापकस्ततः । यस्याधिक्यं तु वेदोक्तं पञ्चरात्रेऽथवा भवेत् । इतिद्वान-
पुराणे वा सोऽधिको नेतरः क्वचित्' इति ब्रह्मतर्कः । आदानादादित्यः ।
रमणाच्छामनाच्च रममः । अहीनत्वादहः । चन्दनाच्चन्द्रः । अस्त्र-
श्वतसन्पक्षासीति नक्षत्रम् । बहुरूपत्वाद्बहुवचनम् । ज्ञानादायुष्माच्च
वायुः । अन्यैरभरणीयत्वादभ्रम् । विद्योतनाद्विद्युत् । अज्ञानादज्ञानिः ।
निह्नादिनाडादुनिः । आसमन्तात्काशनादाकाशः । सम्पन्वत्साम्रमय-
तीति संवत्सरः । आदेशनादिशः । अवान्तरमादिशतीत्यवान्तरदिशः ।
जुहति तस्या आहुत्ये रेतः सम्भवति ॥ १२ ॥ योषा वा अग्निर्गौतम
तस्या उपस्थ एव समिद्धोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा
अभिनन्दा विष्कल्लङ्कास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहति तस्या
आहुत्ये पुरुषः सम्भवति स जीवति यायर्जीयत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥
अर्थममशये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धमो धूमोऽभि-
रर्चिरङ्गारा अङ्गारा विष्कल्लङ्का विष्कल्लङ्कास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
पुरुषं जुहति तस्या आहुत्ये पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १४ ॥ ते
एवमेतद्विदुषे चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवाणि
अर्विषोऽह्वरह आर्प्यमाणपक्षमाप्यमाणपक्षाद्यान्पश्मास्त्रानुवङ्गुदित्य
एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादित्यमादित्याद्विहृतं तान्विपुला
पुरुषो भातय पत्य ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकैषु ॥ १५ ॥

रतिकरत्वाद्वाविः । वचनाद्वाक् । प्रणयनात्प्राणः । जहाति गमय-
तीति जिह्वा । चष्ट इति चक्षुः । शृणोतीति श्रोत्रम् । उपस्थित-
त्वादुपस्थः । यापयति नयति चेति योनिः । अभिनन्दयती-
त्यभिनन्दः । उपमन्त्रणमन्तःकरणं च स एव करोति । 'तदधीनं
यतः सर्वं सर्वशब्दैस्ततो हरिः । मृक्याभिधेयस्त्वन्यानि तत्तज्ज्ञा-
नृपचारत' इति ब्रह्मतर्कः । 'तदधीनत्वादर्थवदि'ति भगवद्ब्रह्मचनम् ।
'समाकर्षाचिति च । 'पञ्चाशिविधया चैव तथैव प्राणविधया ।
प्रजापतिकर्मणा चैव तथा ज्ञानप्रदानतः । आचार्यवंशविज्ञानाद्यः पूज्यः
पुरुषोत्तमः । सर्वान्तर्यामिको नित्यो नमस्तस्मै परात्मन' इति सद्भावे ।
परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥ अथ ये यज्ञेन दानेन
तपसा लोकान् जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्वाग्निं रात्रेरपक्षाय-
माणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान् पश्मास्त्रान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः
विष्कलोकं विष्कलोकान्दं ते चन्द्रं प्राप्याशं भवन्ति तांस्त्वत्र देवा यथा
सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा
तत्पर्वैत्येवमेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायौर्बुध्निं बृहतेः
पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्याशं भवन्ति पुनः पुनराग्नौ हुनन्ते ततो योषागौ
ततो जायन्ते ते लोकान्पत्युरथायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ
पत्यानौ नविदुस्ते कीटाः पक्वा यदिर्वं वंद्यशुकम् ॥ १६ ॥ द्वितीयं
अङ्गणम् ॥ ८ ॥ २ ॥

स यः कामयते महाप्राप्नुयामित्युदगमनं आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्यागौ
प्रापशाहं उपसद्वती भूत्वौदुम्बरे कश्यपे चमसे वा सर्वोपधे फलानीति
सौम्य परित्समृष्ट परिलिप्यामिषुपसमाधाय परित्तीयोऽवृताज्यं स
स्य पुंसां नक्षत्रेण मन्थ्यं सक्षीय जुहोति यावन्तो देवास्त्वपि
आवेदस्तिर्यङ्गो धन्ति पुरुषस्य कामांस्तेभ्योऽहं भागयेयं जुहोमि ते मा
भाः सधैः कामेस्तपयन्तु स्वाहा या तिरधीति पचतेऽहं विधरणी इति
न त्वा घृतस्य घारया यजेत्सराधर्मी महत् स्वाहा ॥ १ ॥ त्र्येष्ट्याय
स्वाहा ध्रेष्ट्याय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सक्षममयनयति प्राणाय स्वाहा
वाग्रेष्ट्याय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सक्षममयनयति वाचे स्वाहा
वातष्ट्याय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सक्षममयनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे

स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहा यतनाय स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रज्ञास्य स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमव-
नयति ॥ २ ॥ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति सोमाय
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
सः स्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति स्वः
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति भूर्भुवस्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्थे सः स्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति
क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः
स्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति सर्वाय
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्थे सः स्रवमवनयति ॥ ३ ॥ अथैनममिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि
पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकशफमसि हिंरुतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गी-
मसि उद्गीयमाणमसि आवितमसि प्रत्याश्रवितमस्यार्द्रे सन्दीप्तमसि
विभुरसि प्रभुरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संसर्गोऽसीति ॥ ४ ॥
अथैनमुयच्छत्यामः स्यामः हि ते महि स हि राजेशानोऽधिपतिः स
माः राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥ अथैनमाचामति तत्सवितु-
र्वरेण्यं मधु वाता क्रतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीनः सन्वयोध-
र्भुः स्वाहा अग्नौ देवस्य धीमहि मधु नक्तुतोपसो मधुमत्पाथिवः रजः
मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा धियो यो नः प्रचोदयात् मधुमाधो
वनस्पतिर्मधु माः अस्तु सूर्यः माध्वीर्वावो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति
सर्वा च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीः सर्वाश्च व्याहृतीरहमेवैव
सर्वेः भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जल-
नाम्नि प्राहृशिराः संविशन्ति यातरादित्यमुपतिष्ठते दिशमेकपुण्डरीकाक्षि
अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेत्येत्य जघनेनाग्निमावीनी
येशं जयति ॥ ६ ॥ तं दैतमुद्दालक आरुणिर्वज्रसनेकाय यावज्जन्म
यान्तेवासिन उक्तवोवाचापि य एवं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥ एतमु द्वेव वाजसनेयो यावज्जन्मस्यो वा-
काय पैङ्गवायान्तेवासिन उक्तवोवाचापि य एवं शुष्के स्थाणौ निपि-
ञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥ एतमु द्वेव मधुमा-

पैङ्गवाय चूलाय भागवित्तयेन्तेवासिन उक्तवोवाचापि य एवं शुष्के स्थाणौ
निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥ एतमु द्वेव चूलो
भागवित्तज्जीनकाय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्तवोवाचापि य एवं शुष्के
स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥ एतमु
द्वेव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जावालायान्तेवासिन उक्तवोवाचापि
य एवं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥
एतमु द्वेव सत्यकामो जावालोऽन्तेवासिभ्य उक्तवोवाचापि य एवं शुष्के
स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय
वाऽनन्तेवासिने वा ज्ञेयात् ॥ १२ ॥ चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः स्रव
औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इधम औदुम्बरा उपमन्थन्त्यौ दश ग्राम्याणि
आन्यानि भवन्ति त्रीहिरवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च मसुराश्च
लव्याश्च खलकुलाश्च तान्पिष्टान् दधनि मधुनि घृत उपसिञ्चत्याज्यस्य
ब्रह्मोति ॥ १३ ॥ तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ ३ ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या अतोऽपामोपधम्य ओषधीनां
पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥ स ह
प्रजापतिरिक्षाञ्चके हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियः ससृजे तां
राष्ट्राञ्च उपास्त तलान्त्रियमघ उपासीत स एतं शास्त्रं प्रावाणमात्मन
एव समुद्वपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥ तस्या वैदिरुपस्यो लोमानि
अर्धमोधिपथणे समिदो मध्यतस्तौ मुष्की स यावान् वै वाजपयेन
पथमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोप-
हामं चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृद्धेऽथ यद्विदमविद्वानधोपहामं चर-
त्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृद्धते ॥ ३ ॥ एतद्द स्म वै तद्विद्वानुद्दालक
आरुणिरहेतद स्म वै तद्विद्वान्वाको मौद्गल्य आहेतद स्म वै तद्विद्वान्-
कुमार हारीत आह बहवो मया ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्मा-
त्ताकमप्यन्ति य इदमविद्वान् सोऽधोपहासं चरन्ताति बहु वा इदं सुमस्य
वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति ॥ ४ ॥ तदमिमृशेत् अनु वा मन्त्रयेत्
यन्तेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कात्सीयदोषधीन्त्यस्यरघव इदमहं तदेत
आदौ पुनर्मा मेतिन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्मनः पुनरग्निधिष्ण्या यथास्थानं
चरन्तामित्यतानि काहुष्टाभ्यामावाचात्तरेण त्तनौ वा भूवौ वा निस्तु-
यात् ॥ ५ ॥ अथ यदुदक आरमानं परिपश्येत्तदमिमन्त्रयेत् मयि तेज
इन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतमिति श्रीह वा एषा स्त्रीणां यम्मलोद्दाला-

स्तस्यान्मलोद्गातसं यशस्विनीमभिकस्योपसन्नेयेत् ॥ ६ ॥ सा चेदस्मै न दद्यात्काममेतामवकीर्णीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेतां वधया वा पाणिना बोधयत्यातिकामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इत्यथवा एव भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद्यामीति यशस्विनायेव भवतः ॥ ८ ॥ स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायोपस्थमस्या अभिसृज्य जपेत् अङ्गादङ्गा-
त्सम्भवसि हृदयादधिजायसे स त्वमङ्गकपायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ॥ ९ ॥ अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायामिप्रणयापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥ १० ॥ अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायोपस्थमिप्रणयापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद्यामीति गर्भिष्येव भवति ॥ ११ ॥ अथ यस्य जायायं जरः स्यात् चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरवहिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिकाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहोषीः प्राणापानौ त आददेऽस्ताविति मम समिद्धेऽहोषीः पुत्रं पशुंस्त आददेऽस्ताविति मम समिद्धेऽहोषीरिष्टासुकृते त आददेऽस्ताविति मम समिद्धेऽहोषीराशा पराकाशौ त आददेऽस्ताविति स वा एव निरिन्द्रियो विसृष्टोऽस्मा-
द्धोकाः प्रैति यमेवंविद्भान्महाह्वः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत होर्वयिपरो भवति ॥ १२ ॥ अथ यस्य जायामार्तं विन्देत्यहं कंसेन पिबेवहतवासा नैनां वृषलो न वृषव्युपहन्याशि-
राञ्जान् आहूय व्रीहीन्वधातयेत् ॥ १३ ॥ स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो गौरो जायेत वैदमनुब्रवीत् सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातां श्रीश्वरौ जनयितव्ये ॥ १४ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदानुब्रवीत् सर्वमायुरियादिति दध्यान् पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितव्ये ॥ १५ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो स्नेहिताक्षो जायेत श्रीवेदानुब्रवीत् सर्वमायुरियादि-
त्युदीदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितव्ये ॥ १६ ॥ अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितव्ये ॥ १७ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विजिगीतो समितिङ्गमः शुभ्रयितां धार्च्यं प्राण्य जायेत सर्वान्वेदानुब्रवीत् सर्वमायुरियादिति मांलौदनं पाचयित्वा

सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितव्ये औक्षेण धार्षमेण वा ॥ १८ ॥ अथाभिप्रातरेव स्वालीपाकावृताज्यं वेष्टित्वा स्वालीपाकस्योपघातं जुहो-
त्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सविने सत्यप्रसवाय स्वाहेति हृत्सोदृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रशाल्य पाणी उदपार्थं पूरयित्वा तैनेनां त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठतो विश्वावसोऽन्यमिच्छ प्रपूर्णां से जायां पस्या सहेति ॥ १९ ॥ अथेनामधिपद्यतेऽमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहं सामाहमस्मि अकृत्स्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सः १२भावहै सह रेतो दधावहै पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥ अथास्या ऊरु विहापयति विजिहीषां द्यावापृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धाय त्रिरैनामनुलोमामनुमाष्टिं विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपणि विशतु । आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधानु ते । गर्भं धेहि क्षितीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्कर-
क्षजी ॥ २१ ॥ हिरण्यमी अरणी वाभ्यां निर्मस्यतामश्विनौ । तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि क्षतये । यथाग्निगर्भां पृथिवी यथा द्यौरिद्रेण गर्भिणी वायुर्दिशा यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽस्ताविति ॥ २२ ॥ सोऽन्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति यथा वायुः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वत एवा ते गर्भे एजतु सहावैतु जरायुणा इन्द्रस्यारं वज्रः कृतः सार्गलः सपरिश्रयस्तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण साधरं सहेति ॥ २३ ॥ जातोऽग्नि-
गुप्तसमाधायान् आधाय कंसे पृषदाज्यं सर्वाय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति अस्मिन्सहस्रं पुण्यास्येधमानः स्वे गृहे । अग्नोपसन्नां मा स्वेत्सोः(त्) प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा मयि प्राणाः स्त्वायि मनसा जुहोमि स्वाहा यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं तद्धा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्ट-
स्त्रिष्टद्विष्टान्विष्टं सुहुते करोतु नः स्याहेति ॥ २४ ॥ अथास्य दक्षिणे कर्णमग्निधाय वाग्वागिति चिरथ वधि मधु घृतं संनीत्यन्त-
र्द्धिने जातरुणेण प्राशयति भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि वरुणः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥ अथास्य नाम करोति वैतोऽसीति तदस्य तदुलमेव नाम भवति ॥ २६ ॥ अथेनं मात्रं पशवः कर्णं प्रयच्छति यस्ते स्तनः सशयो यो मयोमूर्यो रजवा वसुविद्यः शुक्रः येन विश्वा पुण्यसि वार्याणि सारस्वति तमिह वातवे करिति ॥ २७ ॥ अथास्य मातरमग्निमन्त्रयत इलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनतु सा त्वं वीरवती भव याऽसान्वीरतोऽकरदिति तं वा एतमाहुरतिपिता

नित्यानन्दमनौषमं परमजं सर्वगतं सुस्थिरं सर्वज्ञं प्रतिबोधमात्रममलं
पूर्णं गुणैरच्युतैः ॥ विश्वोत्पत्तिलयस्थितिप्रमत्तिसन्मोक्षे परं कारणं
श्रेष्ठं मे सततं प्रियात्प्रियतमं नित्यं सदोपासहे ॥

वत्ताभूततिपितामहो वताभूः परमां वत काष्ठं प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्म-
वर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥ चतुर्थं
ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ ४ ॥

अथ वक्षः पौतिमापीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रो
गौतमीपुत्रात् गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् भारद्वाजीपुत्रः पाराशरी-
पुत्रात् पाराशरीपुत्र औपस्वस्थीपुत्रात् औपस्वस्थीपुत्रः पाराशरी-
पुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रः कौशिकी-
पुत्रात्कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैय्याघ्र-
पदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥ आत्रेयीपुत्राच्चात्रेयी
पुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रा-
त्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्का-
रणीपुत्राद्वाकारणीपुत्रो वात्सामीपुत्राद्वात्सामीपुत्रः शौमीपुत्रात्शौमी-
पुत्रः सांछतीपुत्रात्सांछतीपुत्र आलम्बायनीपुत्राद्वालम्बायनीपुत्र आलम्बि-
नीपुत्राद्वालम्बिनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रात्माण्डू-
कायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात्माण्डूकीपुत्रः शांढिलीपुत्राच्छांढिलीपुत्रो राणी-
तरीपुत्राद्वाणीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः कौचिकीपुत्राभ्यां
कौचिकीपुत्रौ वैधृपतीपुत्राद्वैधृपतीपुत्रः कर्षकेयीपुत्रात्कर्षकेयीपुत्रः
मार्चानयोगीपुत्रात्मार्चानयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः प्राक्षीपुत्रा-
द्वासुरिवांसिनः प्राक्षीयपुत्रा आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥ २ ॥
याज्ञवल्क्यायाज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालको अरुणादरुण उपवेशोरुपवेशि
कुश्रेः कुश्रिर्वाजस्त्रयसो याज्ञवल्का जिह्वावतो वाच्योमाज्जिह्वावाच्यो-
मोऽसिताद्वाप्यगणादसितो वाप्यगणो हरितात्कश्यपादरितः कश्यपः
शिल्पात्कश्यपात् शिल्पः कश्यपः कश्यपात् नैधुवेः कश्यपो नैधुति-
र्वाचो वाग्मिण्या अग्निण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजुः ॥

यस्य लीप्युद्गतानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बृहत्तद्वर्ण-
मित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं
प्रथो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हि तेन प्रथो ।
इत्युक्तं ज्ञानवाची हनुमान्मतिशब्दितः । रामस्य स्मृत्तरूपस्य
वाचस्तेनानयन्त हि । भृत्यो भीम इत्युक्तो वाचो मा मातरः
स्मृताः । ऋगाद्या इतिहासश्च पुराणं पञ्चरात्रकम् । प्रोक्ताः सप्त-
विवास्तव शयो भीमस्ततः स्मृतः । मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति-
र्गृह्युदाहृतम् । मध्व आनन्दतीर्थस्यानुतीया मारुतीवनुः । इति
सक्तगतं रूपतयमेतन्महात्मनः । यो वेद वेदवित्स स्यात्तच्चवित्त-
त्वासादतः । साधको रामकार्याणां तत्समीपगतः सदा । हनुमा-
न्यथमो ज्ञेयो भीमस्तु बहुभुक् पितोः । पृतनाश्वकारी च द्वितीयस्तु
तृतीयकः । पूर्णप्रज्ञस्तथानन्दतीर्थनामा प्रकीर्तितः । दशेति सर्व-
गृहिर्दं सर्वं पूर्णमिहोच्यते । प्रज्ञा प्रमत्तिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृतः ।
आसमन्तात्पतित्वे तु गूढं कलिपुगे हरिम् । असत्यमप्रतिष्ठं तु
ज्मदेतदनीधरम् । वदद्भिर्गृहितं सन्तं तृतीयोऽसुर्मथायति । येन
विष्णोर्हि वर्षाख्यान् गुणानञ्जासिषुः परान् । ईशानासः सूरयश्च
निगूढाभिर्गुणोक्तिभिः । वेतायां द्वापरे चैव कलौ चैते क्रमाद्वयः ।
येन हि परमो विष्णुर्नेता सर्वेश्वरेश्वरः । स्वयं तु ब्रह्मसंतोऽसौ
कर्म्म ब्रह्मणे नम' इति च ॥

राजसनेनेन याज्ञवल्क्येनाक्यायन्ते ॥ २ ॥ समाप्तमा(तः) सांजीवीपुत्रात्
मांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डूक्यान्माण्डूक्यः कोत्सात्को-
त्सी माहिर्येमाहिथिर्वापकक्षायणाद्वापकक्षायणः शाण्डिकाच्छाण्डिक्यो
जस्त्याद्वात्स्यः कुश्रेः कुश्रिर्वाचवर्चसोराजस्तम्बायनाद्यज्ञवर्चराजस्तम्बाय

पूर्णागण्यगुणोदारघाते नित्याय वेधसे । अमन्दानन्दसान्द्राय
प्रेयसे विष्णवे नमः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्य-
कोपनिषद्भाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ छ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मस्तु रास्कोवपेयात्तुरःकोवपेयः प्रजापतेः प्रजापतिः ॥ ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयं ॥ भु-
वः प्रज्ञप्तिमः ॥ ४ ॥ पञ्चमं ब्रह्मणम् ॥ ८ ॥ ५ ॥ इति बृहदारण्यको-
पनिषद्भाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥ श्रीः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥